

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:

завідувач кафедри СіГД

полковник служби ЦЗ.

О.В.Рябініна

“15” травня 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №1: “ВСТУП. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КУРСУ
„ФІЛОСОФІЯ”. ФІЛОСОФІЯ ЯК ФОРМА СВІТОГЛЯДУ”

План

1. Філософія як особлива форма духовної культури і сфера знань. Структура навчального курсу „Філософія”.
2. Світогляд: типи і форми. Міфологічний та релігійний світогляди, їх особливості.
3. Філософія як форма світогляду

Час проведення: 2 години.

1. Філософія як особлива форма духовної культури і сфера знань. Структура навчального курсу „Філософія”.

Філософія – одна з головних і найдавніших форм духовної культури людства. Її зародження відноситься до VII-VI ст. до н.е. (Греція, Китай, Індія). Термін „філософія” (грец. „любов до мудрості”) відображає сутність цієї сфери знань. З давніх часів до сьогоднішнього дня покликання філософів – це постановка світоглядних питань і пошук відповідей на них. Особливо гостро такі питання постають в перехідні епохи розвитку суспільства, до яких належить і наш час.

Філософія, як і кожна конкретна наука (математика, фізика, біологія, історія), спирається на певну суму знань. Але вивчити філософію не означає механічно опанувати ці знання. Вивчення філософії формує культуру розумного мислення: вчить оперувати певними поняттями, висувати судження, гіпотези і піддавати їх критиці, розкривати взаємозв'язки, аналізувати суперечності навколишньої дійсності. Наслідком цього є розуміння реальності у її зміні і розвитку.

Сучасний фахівець – це не тільки кваліфікований виконавець наказів та інструкцій. Світ постійно ускладнюється, і кожне явище сучасності взаємопов'язане з багатьма іншими. Для розуміння їх необхідно мати як загальне уявлення про устрій світу, цілісність природи та суспільства, так і усвідомлення сутності кожного елемента цієї цілісності, позицій як окремих суб'єктів (особистостей, соціальних груп), так і інтересів суспільства.

Фундаментальна роль належить філософії у розвитку і обґрунтуванні культури людства. У теоретичному плані культуроохоронна та культуротворча роль філософії полягає у розробці онтології культури, у відповіді на питання: що у бутті матеріальної та духовної культури належить до справжніх людських цінностей. Успішний пошук конструктивної відповіді — передумова збереження нормального культурного середовища. Продуктивна місія філософії, її соціальна цінність полягає насамперед у її антропологічному призначенні: допомогти людині ствердитися у світі не лише як свідомій, а і високоморальній, емоційно чуйній, розумній істоті.

У добу загострення глобальних проблем філософія покликана проаналізувати допустимі межі інструментального ставлення до світу та альтернативні шляхи прогресу, розвитку цивілізації. Нині, на межі тисячоліть, немає нічого актуальнішого, ніж збереження життя на землі, запобігання глобальній катастрофі людства. Сучасна філософія не може абстрагуватися від можливого апокаліпсису, має бути філософією життя, і в цьому полягає її покликання. Але зв'язок філософії з політикою, навіть філософське осмислення політики, не дають підстав для того, щоб змішувати, ототожнювати якісно різні форми суспільної свідомості. Як теоретична форма суспільної та індивідуальної свідомості філософія осмислює стратегічні шляхи загальнолюдського існування і містить у собі заряд гуманістичної дальності.

Важливо наголосити, що в індивідуальному аспекті цінність філософії полягає у пробудженні творчого, конструктивного осмислення людиною самої себе, світу, суспільної практики та суспільного поступу в майбутньому. Якщо у людини немає пориву до нових горизонтів свідомості, самоусвідомлення буття, картини світу, то без цього фактично немає філософії, і навчити її не можна.

В історії філософії склалися і у певних модифікаціях постійно повторюються так звані вічні проблеми. Що таке людина? Що таке природа, або ширше — Всесвіт? Який між ними зв'язок? Чи може людина пізнати себе, природу, суспільство? Які форми, методи, засоби пізнання? В чому відмінність явищ і сутності матеріального і духовного, ідеального світу? Який з цих двох світів є основою для виникнення й існування іншого світу? Чи вони незалежні один від одного? Що таке свобода? Чи є підстави для того, щоб людина і суспільство могли сподіватися на здобуття свободи? Що таке людські цінності — Істина, Добро, Мудрість, Гармонія? Що таке життя та смерть, яке їхнє ціннісне значення для окремої людини і суспільства?

Це далеко не повний перелік філософських проблем. Розвиток суспільства, пізнання висуває нові й нові філософські проблеми. Під впливом нових знань і нових духовно-культурних та соціальних умов одвічні філософські проблеми також вирішуються по-новому.

Ще **Сократ** сформулював два фундаментальні завдання філософії: „Пізнай самого себе” та „Я знаю, що я нічого не знаю”. Його ж видатний учень **Платон** у діалозі „Тімей” розцінив філософію як такий дарунок богів смертному людському роду, кращого за який не було і не буде. Сказати: „Я не знаю” — означає знайти в собі мужність взяти під сумнів завершеність, остаточність своїх суджень. Це, за словами гуманіста **Миколи Кузанського**, „вчене незнання”, а зовсім не невігластво. Отже, філософія вимагає невпинного поповнення знань про світ і людину, але заради продуктивної праці над собою. Основним імперативом філософії є навчити людину мислити пошуково, творчо, самостійно.

На вивчення дисципліни відведено 108 годин: 54 – аудиторних, 54 – самостійної роботи. Навчальний курс „Філософія” складається з 2 змістовних модулів: „Предмет філософії. Вчення про буття. Свідомість, мислення пізнання”, „Людина, суспільство, культура як філософські проблеми”. Кожен з цих модулів поділяється на розділи й теми, вивчення яких здійснюється на лекціях (26 годин) та семінарах (28 годин) і під час самостійної роботи (54 години). Завершенням кожного модуля є підсумкова контрольна робота. Наприкінці першого семестру відбувається іспит за 1–2 модулями.

2. Світогляд: типи і форми. Міфологічний та релігійний світогляди, їх особливості

Людина — єдина істота на Землі, здатна до пізнання буття та власної самосвідомості. Результатом цієї здатності є знання про світ і про себе. Знання в свою чергу може матеріалізуватися, опредметнюватися і як найважливіша складова входить до світогляду. Світогляд — одна з форм свідомості людини. Філософія — це теж світогляд: послідовно раціональний, теоретичний. Оскільки з самою філософією, її ідеями, змістом її положень погоджуються, остільки вона не тільки обґрунтовує себе раціональними аргументами, а й породжує переконання в ній. Тому деякі філософи дотепно називають її вірознанням. Подальше поглиблення, уточнення знань про предмет філософії стане

можливим завдяки знайомству з основними функціями, напрямками, течіями, школами філософії.

Аналізові світогляду, проясненню даного поняття філософи приділяли пильну увагу. Основна помилка у тлумаченні даного феномена, яка трапляється іноді в літературі, криється в ототожненні світогляду із знанням. Проте зв'язок світогляду із знанням не означає їхньої totoжності: якби це було так, то не важко було б проінформувати людину або соціальну групу і без духовної кризи, без тяжкої внутрішньої муки сформувати світогляд. Це — просвітительський погляд, в основу якого покладено уявлення про те, що є загальні закони буття, відомі філософії, а знання цих законів і складає світогляд, тобто є сукупністю цілісних уявлень про світ та місце людини в цьому світі. Однак світогляд не є лише сукупністю знань про світ, це, швидше, своєрідний синтез видів знань і різноманітних смислів осягнення світу людиною, проекція особистісних власних проблем, інакше кажучи, це не вищий процес засвоєння готового знання, а внутрішня робота і самоздобуття. Формується не тільки світогляд, а й особистість з її переконаннями та життєвими установками, тому світогляд може мати місце лише там, де є "само": самовиховання, саморозвиток, самовдосконалення, самоосвіта, самообмеження.

Таким чином, запроваджений до людського лексикону Кантом термін "світогляд" не слід розуміти буквально, як лише систему поглядів на світ, — це споглядацьке, просвітницьке тлумачення, — а як активне самовизначення людини в світі, яка шукає шляхи від ідеї до дії. **Світогляд - це система принципів, знань, ідеалів, переконань, ціннісних орієнтацій, надій та вірувань, котрі визначають діяльність індивіда або соціального суб'єкта.** Світогляд є формою його суспільної самосвідомості, через яку суб'єкт усвідомлює свою соціальну сутність і оцінює свою духовно-практичну діяльність.

Світогляд — інтегральне духовне утворення, яке спонукає до практичної дії, до певного способу життя та думки. У структурному плані прийнято виділяти в ньому такі підсистеми або рівні, як *світовідчуття, світосприйняття та світорозуміння*. Німецький філософ К. Ясперс присвятив

спеціальне дослідження психології світоглядів, оскільки світогляд не тільки окремих індивідів, а й соціальних груп і навіть епох в одних випадках тяжіє до гармонійного, оптимістичного, а в інших — до похмуро-песимістичного, стурбовано-трагедійного сприйняття буття. Емоції, почуття й розуміння як компоненти людської суб'єктивності по-різному представлені у різних світоглядних системах і спричинюють їхню різноманітність. У міфології, наприклад, світовідчуття переважає над розумінням, а в філософії — навпаки.

За способом свого існування світогляд поділяється на *груповий* та *індивідуальний*, хоча поза особистістю та без особистості не може існувати жодна світоглядна система. За ступенем та чіткістю самосвідомості світогляд поділяється на **життєво-практичний**, тобто здоровий глузд, та **теоретичний**, різновидом якого і є філософія. Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості та у максимах духовного життя народу, а теоретичний світогляд — у логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань.

Життєво-практичний світогляд виникає на основі різноманітного повсякденного людського досвіду. Він включає до себе традиції, віру, навички. Проте на масовому рівні цей рівень світогляду не відзначається продуманістю, систематичністю, обґрунтованістю. Емоції тут можуть взяти гору над розумом. Тому для вирішення глобальних питань діяльності людства потрібний вищий – теоретичний рівень світосприйняття.

Будь-який світогляд, незалежно від того, як він структурується чи класифікується, об'єднує наявність **переконання**. Це — ядро світогляду, оскільки саме переконання і з'єднують думку з дією, втілюють ідею у практичну діяльність. Переконання, уявлення, ідеї, почуття, опосередковані досвідом особистості, беруть участь у формуванні життєвої позиції. Не може бути світогляду без **ідеалу**; ідеал потребує віри в своє втілення; віра ж невіддільна від любові, людина вірить і сподівається на те, що вона вважає святим і дорогим. Саме тому світогляд — не лише знання й усвідомлення, це ще й світ ідеалів, цілей і сподівань, трансцендентний світ жаданого буття.

Світогляд — не просто узагальнене уявлення про світ, а форма суспільної самосвідомості людини, вузловими категоріями якої виступають поняття "світ" і "людина". Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві установки. Світогляд за самою своєю суттю є універсальним і практичним, оскільки орієнтує на вирішення найважливіших проблем людського існування, виражає імперативи поведінки людини та сенс її життя. В цьому і полягає функціональне призначення світогляду. Найбільш вивченими історичними типами світогляду є **міф, релігія та філософія**.

Міф (гр. „сказання”) – це перша форма духовної культури людства, в якій поєднувалися елементи знань, вірувань, мистецтва, філософії. Уявлення людей про навколишній світ, які фіксувалися в міфах, передавалися наступним поколінням і забезпечували спадкоємність культурного розвитку.

Першим дійшов висновку про те, що *міф* є стадією розвитку свідомості, яка відповідає певній історичній добі, французький культуролог Л.Леві-Брюль. Він спирався на плідну думку німецького філософа Ф.Шеллінга про міф як продукт народної творчості. Продовжуючи ці ідеї, вже на початку нашого століття німецький мислитель Е.Кассіерер спробував досягнути світ "зсередини" відповідно до його власних законів розвитку. Під впливом цих мислителів у двадцятому столітті з'явилась значна кількість літератури, присвяченої дослідженню міфологічного світогляду: праці Д.Фрезера та К.Леві-Стросса, у вітчизняній традиції — О.Ф.Лосева.

Міфологічній формі світогляду притаманний **антропоморфізм**, тобто ототожнення природних сил з людськими, одухотворення їх. Тому усвідомлення факту поділу світу на світ речей та світ антропоморфних істот означало початок розпаду міфу. Уособлення ж сил природи (**символізм**) також є пізньою стадією міфу, що особливо характерно для античної міфології. Міф є історично першою формою самосвідомості, котра відокремилася від практики. Тут криються витoki його антропоморфізму. Для міфологічного світогляду характерним є, по-перше, **усвідомлення роду як колективної особи**,

переконаної у наявності спільного предка — тотема. За умов тогочасного суспільства тотемні вірування виявились надзвичайно практичними, через те, що цементували індивідів у родову цілісність, а отже, були життєвою силою. Власне в цьому і полягає головне призначення світогляду взагалі.

По-друге, **міфологічний світогляд значною мірою обернений у минуле**, адже тотемний предок виступав як ідеал діяльності. У цьому секрет міфологічного розуміння історичного часу. Формально майбутнє начебто обернене у минуле, але насправді ретроспективний ідеал є те належне та жадане, до чого прагне родова община. Але людське життя в міфі ще не поділене чітко на теперішнє і майбутнє. І ця обставина допомагає зрозуміти силу традиції, а як наслідок — панування циклічної моделі історичного часу.

По-третє, оскільки міфологічний світогляд антропоморфний, то неминує **формування анімістичної картини буття**, тобто одухотворення усього суцього. Це олюднення природи є наслідком нерозчленованості буття на суб'єкт та об'єкт, а нероздільність людини і космосу, людини і природи означає, що у світогляді домінує світовідчуття. Інакше не могло й бути, бо родове суспільство — це дитинство людства, і цій стадії міг відповідати світогляд у міфопоетичній формі. Міф є мудрість у поетичній формі юного людства.

І подібно до того, як доросла людина тужить за дитинством, розуміючи, що дещо втрачено разом із ним назавжди, людство, пройшовши цю стадію, сприймає міфопоетичний світогляд як неповторне чудо, що породило духовні цінності недосяжного зразка. І, мабуть, повсякчас будуть ностальгічні спроби відродити міфопоетичну концепцію світу та людини.

Релігія є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства, а тому і більш дослідженою. В ній буття осягається іншими, ніж у міфі засобами. В релігійній свідомості вже чітко розділяються суб'єкт і об'єкт, а отже, долається характерна для міфу неподільність людини й природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. В релігії ідея відділяється від матерії і навіть протиставляється їй. Світ роздвоюється на духовний та тілесний, земний і небесний, горний і дольний, природний і

надприродний, до того ж земний починає розглядатися як наслідок надприродного. Міфологічні ж персонажі (а в пізніх міфах, "язицьких релігіях" – і боги) живуть у феноменальному світі (на горі Олімп, на горі Меру тощо).

У релігії виникає зовсім інший, ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. **Віра** і виступає головним способом осягнення буття. Релігія постулює **світ ідеальних сутностей**, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих, які звідси випливають. Поклоніння вищим силам веде до виникнення ідеї бога – найвищої істоти, якій слід поклонятися. Бог для віруючого є зразком, володарем і водночас заступником, втіленням вищих цінностей. **Зв'язок із богом через культ та релігійну організацію (церкву)** є критерієм наявності релігійного світогляду і належності до певної конфесії.

Другою особливістю релігійного світогляду є його **практичність**, оскільки віра без справ мертва. А в зв'язку з цим віра в бога та надприродний світ взагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру. Релігію творить народ, він є і суб'єктом і об'єктом релігійної творчості, яка в історії виступала джерелом потужних зрушень у суспільстві. В релігії поряд із світовідчуттям добре розвинене світорозуміння, тобто є релігійна ідея, яка обґрунтовується теологами. В тому й полягає особливість і привабливість релігійного світогляду, що в ньому ідея переживається і підживлює віру.

3. Філософія як форма світогляду

Філософія як теоретичний світогляд поряд із наукою, мистецтвом, мораллю, правом як формами суспільної свідомості — одне з головних надбань людської культури. Історично саме філософія була тією основою, з якої виростили наука, мистецтво, мораль, право і набули статусу особливих проявів людського духу та практики життєдіяльності людини і суспільства.

Філософські ідеї, школи, напрями подібно до людей, які їх створили, завжди належать до певної епохи, країни. Але частина ідей, проблем, думок зберігаються століттями і навіть тисячоліттями і не знають просторових та часових меж. Багато у філософії належить (або належатиме) тільки історії. Серед багатьох причин філософської неперервності й універсальності не малу роль відіграють внутрішня логіка розвитку філософських знань та національні традиції у формі постановки філософських проблем, підходів до їхнього вирішення.

Досвід понад двох із половиною тисяч років історії філософської думки, як і досвід розвитку філософії в ХХ столітті, переконує в тому, що в філософії визначився ряд постійних, інваріантних функцій, які дають ключ до розуміння основних вимірів філософського пізнання, або ширше, — до осягнення природи, суспільства й людини. Саме знання цих функцій і вимірів дає змогу розкрити механізм виникнення й розв'язання філософських проблем. **До функцій філософського пізнання належать світоглядна, онтологічна, гносеологічна, методологічна, ціннісна та праксеологічна.**

Питання про функції філософії тісно пов'язане з питанням про **предмет філософії**. Що таке предмет філософії і чим він відрізняється від предмета окремих наук, наприклад, хімії, фізики, астрономії тощо? Предмет будь-якої науки — це та сукупність явищ дійсності, яка досліджується цією наукою. Так, фізика досліджує властивості макро- і мікротіл. Хімія досліджує речовину, властивості найменших часток речовини, особливості поєднання (сполук, сумішей тощо) різних речовин. Біологія вивчає світ живого, живе у всіх формах його вияву. Астрономія вивчає космічні тіла, їхні властивості (рух, взаємодію тощо). Тобто кожна наука досліджує певну сукупність явищ дійсності, певний спектр явищ природи. На відміну від окремих наук філософія вивчає не окремі сфери буття, а світ як цілісність.

Окремі науки покликані дослідити ті чи інші явища для того, щоб потім можна було використати здобуті знання для перетворення дійсності відповідно до потреб людини. Наприклад, знання, здобуті такими науками, як

фізика, хімія, термодинаміка, гідравліка, теплотехніка, аеродинаміка та ін., дозволяють будувати автомобілі, двигуни внутрішнього згорання, літаки, морські і річкові судна, будинки, меблі, створювати багато інших речей, необхідних для життя сучасної людини. Філософія досліджує світ як цілісність, її завдання — дати найбільш загальні уявлення про світ, відповісти на запитання: який цей світ, що лежить в його основі, конечний він чи безкінечний, пізнаваний чи непізнаваний, що таке знання, чи є якийсь сенс існування цього світу, яке місце людини у цьому світі, як вона повинна жити, діяти? Спираючись лише на філософські знання неможливо побудувати ні автомобіль, ні літак, ні навіть стіл чи стілець — для цього потрібні знання точних наук або принаймні досвідне (практичне) знання. Повторимо, філософія може дати лише найбільш загальні уявлення про світ. Це теж необхідно для людства: щоб оптимально організувати суспільне життя, треба мати правильні загальні уявлення про світ, знати максимально точно принципи буття, закономірності розвитку природи, суспільства, властивості самого мислення людини тощо.

Щоб правильно зрозуміти специфіку предмета філософії, розглянемо ще одну сторону філософського осмислення дійсності. Будь-яка наука завжди досліджує ті чи інші явища дійсності (природи, суспільства, мислення) як об'єкти, тобто незалежно від людини, яка пізнає (суб'єкта). Філософія ж вивчає світ і людину разом, всі здобуті знання вона обов'язково співвідносить із людиною. Інколи кажуть, що філософія вивчає суб'єктно-об'єктні відносини. І це правильно. Що таке людина? Яке її місце у світі? Як складаються її взаємовідносини з іншими людьми, з природою тощо? Спираючись на які принципи можна досягти максимального успіху в організації суспільного життя? У чому полягають критерії суспільного прогресу? На ці та багато інших важливих запитань може дати відповідь тільки філософія.

Історично поняття предмета філософії змінювалось. В античній філософії провідною є тенденція включення до предмета філософії не тільки специфічної філософської предметності, а й усієї предметності об'єктів конкретного, в тому числі об'єктів виникаючого наукового знання. У зв'язку з

цим філософія античності в своєму предметному визначенні претендувала бути наукою всіх наук. Предметом раціонального, понятійного знання, згідно з думкою **Фоми Аквінського**, в кінцевому рахунку є Бог.

Радикальні зміни у визначенні предмета філософії почалися під впливом становлення дійсно наукового знання та соціальних процесів розвитку буржуазного суспільства. Наприкінці XVI — на поч. XVII ст. виникає експериментальне природознавство і починається процес відділення від філософії конкретних наук — спочатку механіки земних та небесних тіл, астрономії й математики, потім фізики, хімії, біології тощо. У визначенні предмета філософії виникає нова проблема — місце філософії в системі конкретних наук, співвідношення предметів конкретних наук та предмета філософії. В процесі розв'язання цієї проблеми виявились дві протилежні тенденції: одна, позитивістська, — нігілістична щодо філософії і її права взагалі мати свій предмет; друга, згідно з якою предмет філософії або включає як свій суттєвий елемент натурфілософію — особливе філософське вчення про природу, або як метафізика — умоглядна, спекулятивна філософія, не спираючись на узагальнення конкретних наук, в рамках свого предмета задає, окреслює предмети конкретних наук (Декарт, Лейбніц). Лише в XIX ст. було принципово визначено специфіку предметів конкретних наук та філософії.

Методи філософського пізнання. Метод (від гр. „шлях дослідження чи пізнання”) пізнання — це спосіб побудови й обґрунтування системи філософських та наукових знань, сукупність (послідовність) прийомів і операцій, за допомогою яких здобувається нове знання. Кожна наука, кожна форма освоєння дійсності має свої методи. Найбільш відомими методами філософського пізнання є метафізика і діалектика. До XVII —XVIII ст. у філософії і в конкретних науках в цілому панував метафізичний метод філософського мислення. Термін метафізика як в історії філософії, так і нині вживається як для позначення теоретичної або спекулятивної філософії (особливо на Заході), так і для позначення філософського методу, протилежного діалектиці. З позицій метафізики у природі, суспільстві, духовній сфері об'єкти,

процеси, явища існують відокремлено, без взаємного органічного зв'язку, вони не розвиваються. Хоча в них і відбуваються певні зміни, вони не приводять до виникнення якісно нової сутності.

Діалектичний метод у філософії, на противагу метафізиці визнає універсальний зв'язок усіх явищ природного, соціального і духовного вимірів дійсності та розвиток її. Докладніше проблему методу в філософії ми розглянемо нижче. У розумінні специфіки філософського осмислення дійсності суттєвими є питання про співвідношення матерії та свідомості, природи та духу. Це питання Енгельс назвав "основним питанням філософії". Визнання первинності матерії і вторинності свідомості — це визнання того, що основою світу є об'єктивна реальність, що її розвиток — умова виникнення і розвитку свідомості.

У межах цілісної структури філософії основні функції філософії взаємопов'язані і взаємно детермінують одна одну. Розглянемо спочатку *взаємний зв'язок світоглядної і онтологічної функцій* філософії.

Онтологія (від гр. суще) — вчення про буття, його сутність, форми, фундаментальні принципи та категорії. Термін онтологія введений в 1613 р. **Гоклініусом**. Але ще в античній філософії були розроблені різні варіанти онтології.

Характер світорозуміння, зокрема розуміння природи і сутності людини, визначається різноманітними життєвими позиціями, установками, спрямованістю життєдіяльності людини. Це може бути фаталістична установка: природа цілком і однозначно визначає і сутність, і вчинки людини, людина приречена бути маріонеткою природних сил. Це може бути волонтаристична установка: людина може бути вільною щодо природи, діяти за "законом" сваволі (своєї волі). Це може бути й установка Ф. Бекона: природу можна підкорити на основі і відповідно до пізнаних її законів. Проте безоглядна віра в самодостатність наукових знань таїть значну загрозу безпеці людства. Одна з причин (теоретичних) технологічних катастроф полягає в тому, що природничі та технічні науки в ХХ ст. перебувають під гіпнозом

позитивістського кредо: наука сама собі філософія і жодної метафізики не потребує. Таким терміном, здебільшого на Заході, позначають теоретичну філософію як самостійну, раціональну галузь знання і вид світогляду.

Філософія, звичайно, — не конкретна наука, не сума наукових знань. Але наука, поряд із повсякденним знанням, художнім, народним і професійним мистецтвом, усіма видами правового, політичного, морального й іншого досвіду та знань — це джерело усієї філософської проблематики. У науки з філософією спільним є також те, що вони обидві ґрунтуються на теоретичному способі аргументації, мистецтві логічного оперування поняттями.

У наш час зв'язок світоглядного і онтологічного вимірів філософії знаходить своє втілення в широкому використанні філософських принципів та ідей у розробці як конкретно-наукових (фізичної, хімічної, біологічної тощо), так і загальнонаукової картин світу.

Суттєвою функцією філософії є *пізнавальна*. Теорія пізнання, гносеологія — розділ філософії, в якому досліджуються проблеми джерела, форм, можливостей, вірогідності та істинності пізнання.

Праксеологічна функція філософії. Праксеологічний вимір філософського знання пов'язаний з аналізом і узагальненням своєрідності взаємовідносин людей і природи, окремих людей і суспільства в цілому, практики наукових спостережень, експериментів. Крім того, є великий прошарок практики окремих людей і людства в сферах діяльності, які виходять за межі раціонального. В тих сферах, де не тільки відносно незначну питому вагу мають раціональні і наукові способи постановки і вирішення питань, панують спалахи емоцій, прояви незламної волі (не тільки як у Прометея, а й як у Сізіфа), де з глибин підсвідомості виникають казкові, дивовижні музичні (як у М. Паганіні), поетичні (як у Т. Шевченка), драматичні (як у У. Шекспіра) образи.

Практика значною мірою нераціональних форм осягнення світу в мистецтві, в моралі, в релігії і т.д. стала основою виділення в філософському знанні таких розділів, як естетика, етика, філософія, релігія. Своєрідне місце

посідає в діяльності людей конкретно-історичне життя людства в таких спільнотах, як раса, плем'я, народ, етнос, нація. Осмислення цієї сфери в проблематиці філософії спричинила виникнення такої галузі філософських знань, як філософія історії. Практика політичного і нормативно-правового життя привела до виникнення філософії політики і філософії права. Осмислення ж досвіду розвитку філософії привело до виникнення історії філософії.

Складається, здавалося б, парадоксальна ситуація. З одного боку, філософія є теоретична, раціональна форма світогляду. А з іншого — далеко не всі сфери практичної життєдіяльності людей, які узагальнює філософія, належать до теоретичної або раціональної сфери. Але парадоксу тут немає. Оскільки Буття взагалі і Буття людей різнобарвні, мозаїчні, то теоретичність філософії полягає не в тому, щоб переплавити в одну масу якісне багатство світу, а в тому, щоб засобами раціонального дискурсу відтворити як єдність, спільні риси, зв'язок різноманітних форм світу, так і неповторну тональність звучання кожної струни (об'єкта, події, процесу) Всесвіту. Фактично протягом усієї історії філософії ідеал **Піфагора** — виразити Всесвіт, як гармонію сфер — не покидав найбільш далекоглядних філософів. Це стосується і Платона, і **Аристотеля**, і **Лейбніца**, і **Канта**, і **Гегеля**.

Суттєвою функцією філософського знання є *методологічна*. Для розуміння цієї функції необхідно чітко уявити як спільні риси, так і відмінності таких понять, як метод та методологія. Метод (від гр. шлях дослідження, пізнання) — спосіб організації практичного і теоретичного освоєння дійсності, який обумовлено закономірностями відповідного об'єкта, сукупність правил, прийомів пізнання і перетворення дійсності. Методологія (від гр. шлях дослідження, пізнання та гр. вчення) — це вчення про метод.

Становлення методології як зрілого і всебічного вчення про принципи, методи і прийоми пізнання відбулось у філософії Нового часу в XVII — XVIII ст. у зв'язку з бурхливим розвитком науки. Відтоді розробка наукової методології стає центром теоретичної думки. Ф. Бекон обґрунтовує метод індукції, Р. Декарт, Б. Спіноза та Г.В. Лейбніц — метод дедукції. При цьому

слід мати на увазі, що сучасна класифікація методів пізнання враховує як своєрідність, так і зв'язок методів різних конкретних наук, емпіричного і теоретичного пізнання, загальнофілософських методів.

У загальному випадку методологічна функція філософії полягає не лише в тому, що саме філософія на найвищому рівні досліджує методи наукового (раціонального) пізнання, визначає теоретичні основи і межі працездатності тих чи інших методів. Філософське знання методологічне за своєю природою. Ті чи інші філософські концепції з самого початку задають вихідні принципи розуміння світу або в цілому, або його окремих явищ. Наприклад, матеріалістичні філософські концепції з самого початку спираються на визнання первинності природи і вторинності духу, свідомості. Філософські вчення, що визнають пізнаваність світу, обумовлюють одні принципи і методи його пізнання, агностичні вчення — інші. Визнання наявності розвитку у світі зумовлює необхідність діалектики як методу пізнання і т. ін.

І, нарешті, ще однією з функцій філософії є *аксіологічна* функція. Аксіологія — це вчення про цінності, філософська теорія загальнозначущих принципів, які визначають вибір людьми напряму діяльності, характер їхніх вчинків. Цінності як філософська категорія відображають певні сторони явищ дійсності, пов'язані з соціокультурною діяльністю людини і суспільства. Оцінка одного й того ж явища, наприклад руйнування будинку, житла чи то внаслідок землетрусу, чи то під час війни, може збігатися, а може відрізнятись у людей. Але оцінка буде або позитивна, або негативна. У яких би категоріях ця оцінка не проводилася, — істина і похибка, добро та зло, краса й огидність тощо — завжди її основою є суб'єктні цінності.

Сукупність ціннісних орієнтацій людини — своєрідний маяк свідомості, котрий в разі прийняття загальнолюдських цінностей висвітлює шлях до гуманістичних ідеалів, які виробило й вистраждало людство в процесі минулих і сучасних цивілізацій та культур. Сьогодні перед людством нагально постала проблема його виживання, вибору шляхів у майбутнє. І функція філософії в цих пошуках полягає не в тому, що вона дає готові відповіді на гострі проблеми

сучасності, а в тому, що, узагальнюючи практичний, інтелектуальний і, ширше, духовний досвід людства, як справжня мудрість поколінь, з одного боку, застерігає не переступати межі загальнолюдських цінностей, бо це шлях у нікуди, а з іншого — пропонує, спираючись на накопичений віками позитивний світоглядний, пізнавальний, методологічний та інший арсенал, збагатити його, щоб вирішити нові проблеми. Тобто філософія несе в собі не тільки знання, але й цінності.

Розглянуті раніше питання специфічності проблем та предмета філософії дають змогу з'ясувати проблему критеріїв класифікації філософських вчень на *напрямки, течії, школи*. До *основних філософських напрямків* належать матеріалізм та ідеалізм і меншою мірою філософський дуалізм. Хоча лише в філософії Нового часу розрізнення матеріалізму та ідеалізму набуло чіткого усвідомлення, але протягом усієї історії філософії саме матеріалізм та ідеалізм виявили найбільший вплив на зміст філософської думки.

Філософська школа — це філософські погляди конкретного історичного філософа, які підтримуються, розвиваються певним колом філософів-послідовників. Прикладом філософської школи є давньогрецька школа кініків (від гр. кініки), яку заснував Антисфен, учень Горгія і Сократа. Учнем і послідовником його був Діоген із Синопа. Кініки вбачали щастя в автономії особи від навколишнього соціального світу. Вони закликали вчитися у природи, жити як тварини, відкидали релігію, мораль, право.

За своїм впливом на розвиток філософської думки проміжне місце між філософським напрямком та філософською школою посідає *філософська течія*, яка формується на основі спільних програмних ідей певної, меншої чи більшої, кількості філософських шкіл. Так, впливова в західній філософії течія позитивізму поєднує школу першого історичного позитивізму XIX ст. (О.Конта, Д. Мілля, Г.Спенсера), і школу другого позитивізму кінця XIX — початку XX ст. (емпіріокритицизму Е. Маха, Р. Авенаріуса, школу неопозитивізму Віденського гуртка М. Шліка, Р. Карнапа, О. Нейрата), школу логічного емпіризму в 40—60-х роках XX ст.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття філософії?
2. У чому полягає актуальність вивчення філософії в сучасну епоху?
3. Як можна визначити зміст „вченого незнання”?
4. Схарактеризуйте поняття світогляду як системи.
5. Які рівні і форми світогляду характеризують розвиток людини?
6. Порівняйте зміст міфологічного та релігійного світогляду, визначте їх спільні та відмінні риси.
7. У чому полягає специфіка предмету філософії?
8. Визначте сутність головних функцій філософії.
9. Як діалектичний та метафізичний методи пояснюють світ?
10. Схарактеризуйте основні напрями філософії.
11. Як співвідносяться поняття „філософська система”, „філософська школа”, „філософська течія”?

Література до теми “Вступ. Загальна характеристика курсу „Філософія”.
Філософія як форма світогляду”:

1. Арцишевский Р.А. Мировоззрение: сущность, специфика, развитие. – Львов, 1986.
2. Мир философии. Ч. 1. – М., 1991.
3. Світогляд і духовна культура. – К., 1993.
4. Філософія: Навч. посіб.; За ред. І.Ф. Надольного. – К., 2004. – Розділ 1.1.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ

О.В.Рябініна

“15” травня 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №2: “ПРОБЛЕМА БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ.

ПРОСТІР І ЧАС ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ”

План

1. Поняття світу, його структура і типологія
2. Категорія буття у філософії
3. Категорії матерії і руху
4. Характеристика простору та часу у класичній та некласичній філософії

Час проведення: 2 години.

1. Поняття світу, його структура і типологія

Знання про світ — складова частина вчення про людину. Тільки через пізнання світу, його сутності, структурних рівнів організації, законів розвитку та існування людина може пізнати саму себе, свою природу, зв'язки з іншими людьми. Поняття світу має конкретно-історичний зміст, який визначається станом розвитку науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим більше розвинуті форми діяльності людини, тим ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, тим сильніше цей світ олюднюється.

У процесі розвитку людини змінюється уявлення світу, воно наповнюється конкретно-історичним та чуттєво-сприйманим змістом. З розкриттям сутнісних сил людини світ для неї стає не просто об'єктивною дійсністю, а й дійсністю її сутнісних сил. Тому **світ** — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. Людину необхідно уявляти не просто у світі, а у світі історії природи та суспільства, в системі суспільних відносин, які значною мірою визначають характер її ставлення до природи.

Світ – це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Така єдність суперечлива, про що свідчить історія їхньої взаємодії. Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її існування й життєдіяльність, а з другого — руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Якщо зникне людина, зникне й світ як буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які відбулися у ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світ людського буття.

Зміст і кордони світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин маків зміст поняття про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. До сфери практичної діяльності людина включає не тільки предмети безпосередньо близької природи, а й поглиблює знання про Всесвіт: виходить у космос,

проникає у глибини мікро- та мегасвіту. Але центральну частину знання про світ становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. Крім того, до змісту людського світу належить її духовне життя, продукти духовної життєдіяльності. Таким чином, світ — це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, котрий створює власний світ — світ людського буття.

Категорія „світ” разом з іншими категоріями філософії утворює смислове ядро світогляду в усіх його історичних типах. Вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи сущого. Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ від універсуму, що мислиться як проекція можливих світів на якісно безконечну реальність внутрішнього світу людини. Проте світ не тотожний із тим або іншим явищем, оскільки із внутрішньою визначеністю буття йому притаманні невизначеність, відносність, зовнішня обумовленість.

Категоріальна визначеність світу полягає у його фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитку, конкретній всезагальності. Світоглядні відмінності у тлумаченні фундаментальних характеристик світу відображаються у способах розв'язання кардинальних проблем світорозуміння та наукового пізнання. Так, цілісність світу знайшла відбиток у єдності світу, ґрунтуючись на моністичних, дуалістичних, плюралістичних поглядах, а характеристика розвитку світу пов'язана з питаннями його виникнення і становлення, пізнанням Всесвіту, природи, людини, їх причинності та доцільності.

Наявність людського світу позначається передусім на **типології світу**, який поділяється на: матеріальний, духовний, об'єктивно-реальний, суб'єктивно-ідеальний. Окремі світи поділяються на Космос, Землю, неживу природу з безліччю субсвітів, які доповнюються соціогенними світами з матеріально-культурною типологією (олюднена природа,). Духовно-практичне освоєння світу формує типологію відповідно до його форм:

життєвий світ повсякденного буття, культури, світ символів та інше. Адекватне розкриття проблеми існування світу можливе завдяки активізації таких форм світовідношення, в яких людина, виходячи за межі наявного буття, творить світ свого буття.

2. Категорія буття у філософії

Що ж таке буття? **Буття** — це все те, що є, що існує. Філософ ХХ ст. **М. Хайдеггер** пише: „Буття – це присутність у часі”. У цьому визначенні вказується на динамічний і активний, дієвий характер буття. Філософське осмислення буття дається онтологією. **Онтологія** — це вчення про суще, про першооснови: система найзагальніших понять, за допомогою яких здійснюється осягнення дійсності. Термін впровадив у ХVІІ ст. німецький філософ **Р. Гоклініус**. Майже всі філософські системи минулого присвячені розробці проблем онтології. Екзистенціалізм ХХ ст. розвинув суб'єктивну онтологію. У центрі філософії М. Хайдеггера стоїть проблема "сенсу буття", яке розкривається через аналіз суб'єктивного людського існування. Свою "феноменологічну онтологію" прагнув створити і екзистенціаліст **Ж.-П. Сартр**. У 60-ті роки **Т. Адорно** — лідер старшого покоління Франкфуртської школи — розпочав діалог із неопозитивістами і запропонував "негативну діалектику", котра тлумачила онтологію як тотальну критику буття. Видатний угорський філософ **Д. Лукач** вважав, що для дієвого зв'язку онтології з життям необхідне створення всеохоплюючої онтологічної концепції. У характеристиці буття він акцентує увагу на тому, що воно завжди змінюється і є незворотним, а також, що розглядати буття слід в конкретній предметності і процесуальності.

Будь-яка філософська система прагне дати загальну картину світу, щоб синтезувати у ній всі взаємозв'язки від космогонії до етики і виявити актуальні рішення, які визначають долю людства як необхідний етап його розвитку. Розглядаючи проблему буття, філософія виходить із того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок

всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує у світі. У категорії "буття" здійснюється інтеграція основних ідей про світ як ціле: світ є, існує як безмежна цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство. Світ — це всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, організмів, структур, систем, людських індивідів. За традицією їх можна назвати сущими, а світ — сущим. Кожне суще — унікальне, неповторне в його внутрішніх і зовнішніх умовах існування. Визначеність сущого характеризує місце і час його індивідуального буття. Умови цього буття ніколи не відтворюються і не залишаються незмінними.

Серед **основних форм буття** розрізняються: 1) буття речей (тіл) і процесів; 2) буття людини; 3) буття духовного (ідеального); 4) буття соціального, яке ділиться на буття індивідів і соціумів, спільнот. Виділяючи головні сфери буття (природу, суспільство, свідомість), слід враховувати, що розмаїття подій, процесів, які входять у ці сфери, об'єднані певною загальною основою.

У трактуванні категорії буття в історії філософії можна виділити ряд періодів. Перша концепція була висунута **давньогрецькими філософами VI-IV ст. до н.е.** Для них буття співпадало з матеріальним, непорушним, досконалим Космосом. Так, **Парменід** проводить ідею тотожності буття і мислення: він вбачає єдине буття у світі, який може бути пізнаний людиною за допомогою мислення; небуття, відповідно, є для нього чимось сліпим і непізнаним, що в жодному разі не може містити в собі буття. **Геракліт** розглядає буття як постійне становлення, яке можливе у вигляді постійного переходу від однієї протилежності до іншої („не можна двічі увійти до однієї і тієї ж самої річки”) – від дня до ночі, від доброго до злого – чим започатковує стихійно-діалектичне розуміння категорії буття. **Платон** протиставляє світ речей – „чуттєвого буття” світу ідей (ейдосів), який визначає як „істинне, боже буття”; речі є лише відображенням цих ідей (як тіні на стіні печери в його

знаменитому міфі). **Аристотель** визначає буття як „те, що є”, виділяючи в ньому одиничне (те, що існує лише „десь і зараз”, може бути осягнуте відчуттями) та загальне (те, що існує в будь-якому місці і в будь-який час, може бути осягнуте розумом).

Середньовічні християнські теологи (Фома Аквінський) розрізняють божественне і створене буття. Бог створює світ з нічого і підтримує його своєю волею; він є вищою досконалістю. Людині ж надається можливість вільного руху до цього досконалого божого буття. В середні віки розрізняється буття дійсне (актуальне) і можливе (потенційне). Повністю актуальним є лише боже буття.

В епоху **Відродження** зростає увага до навколишнього світу, в якому перебуває людина протягом свого існування. На цій основі у XVII-XVIII ст. складаються нові концепції буття, які пов'язані з розвитком таких наук, як механіка, фізика, математика. Природа в них визначається як механізм, що діє самостійно. **Р. Декарт** зосереджує увагу на бутті суб'єкта, яке осягається в акті самопізнання. **Г. Лейбніц** також виводить поняття буття з внутрішнього досвіду людини. Крайня ідеалістична позиція цього напряму – думка **Дж. Берклі**: ”Бути – це означає бути у сприйнятті”.

І. Кант у своїй філософській системі переглядає ці підходи. Для нього буття предмету не розкриває чогось нового в змісті цього предмету. За Кантом, усі предмети існують як „речі в собі”. Пізнання розпочинається з впливу на органи почуття людини. Однак це пізнання – практичне; наші чуттєвість і розсудок не можуть дати нам теоретичного пізнання „речей у собі”.

Для **Г. Гегеля** буття – перший ступінь підйому духу до самого себе, до абсолютного духу, який є справжнім буттям. Отже, сутність буття складає ідеальне.

Проблема пошуку основи, на якій ґрунтується єдність усього світу, вирішується у філософії через розгляд поняття субстанції (лат. „те, що лежить в основі”). В історії філософії в якості такої субстанції мислились як матерія, так і дух. Філософський зміст поняття духу тлумачить притаманну людині

здатність мислити, відчувати, виявляти вольові зусилля. Часто цей термін вживають для характеристики суспільних явищ: дух народу, дух солідарності тощо. Дух — це дивовижний світ, який ще називають внутрішнім світом людини. Завдяки взаємодії людини та світу відбувається процес відображення всього в людській свідомості. Свідомість — це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його в образи і поняття.

3. Категорії матерії і руху

Поняття матерії спочатку ототожнювалося з конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо). Аристотель писав, що більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, і те, з чого складаються всі речі, із чого вони, як перше, виникають і на що вони, гинучи, перетворюються, причому сутність матерії хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах.

Якщо для філософів стародавнього світу матерія – це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для **Р. Декарта** (XVII ст.) — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною.

І. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Інертність та вага об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості. **П. Гольбах** визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво; при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття кольору, смаку, звуку. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного

узагальнення. Для **Г. Гельмгольца** матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини).

В.І. Ленін визначив **матерію** як філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них. Суттєві ознаки матерії – цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість.

Розрізняють такі **структурні рівні** матерії: неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти); органічний (організменний, під- і понадорганізменний); соціальний (особистість, родина, рід, плем'я, народність, нація, суспільство, людство). Поняття матерії проходить складний шлях, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень пізнання людиною світу.

Способом існування матерії є **рух**. Проблема руху завжди привертала увагу філософської думки. Вже філософи давнього світу мали стихійно-діалектичні уявлення про світ. Вони вважали його єдиним і різноманітним, таким, що постійно змінюється, зберігаючи свою цілісність. Одним із перших, хто осмислив мінливість як взаємоперетворення протилежностей, був Геракліт. Давньогрецькі філософи помітили також і суперечливість руху, труднощі його вираження в логіці понять (апорії **Зенона**). Вчення про суперечливість руху знаходимо також у філософії стародавніх Індії та Китаю (**Лао-Цзи** та інші).

Філософи Нового часу на основі наукових досліджень сформулювали метафізичну концепцію руху, в якій намагалися звести всі форми руху до найпростішої — **механічної**. Ця концепція була складовою частиною метафізичного й механістичного матеріалізму. Проте й у той час існувала ідея нерозривності матерії і руху (**Дж. Толанд**, французькі матеріалісти, **М. Ломоносов** та ін.).

У рамках ідеалістичної системи **Г. Гегель** розвинув діалектичну концепцію руху й розвитку як результат і вираження внутрішніх суперечностей. Носієм руху він вважав не матеріальну дійсність, а абсолютну ідею (дух, світовий розум).

Природничо-наукові відкриття ХІХ ст. сприяли становленню діалектико-матеріалістичного вчення про рух. Згідно з цим вченням, рух є способом існування матерії, її загальним атрибутом; матерія існує не інакше, як у русі. Як наголошував **Ф. Енгельс**, уся доступна нам природа утворює певну систему, зв'язок тіл, і те, що ці тіла перебувають у взаємозв'язку, означає, що вони взаємодіють між собою, а ця взаємодія і є рухом. Підкреслюється думка про те, що матерія немислима без руху, і якщо вона протистоїть нам як щось дане (не-створюване й не-знищуване), то це означає, що рух нестворюваний і незнищуваний. Ці висновки спрямовані проти ідеалістичних і метафізичних уявлень про матерію як пасивну сутність, яка може змінюватись лише під впливом зовнішніх сил. Насправді ж рух — це внутрішньо притаманна властивість матерії, яка являє собою не пасивну, а активну сутність. Отже, як би ми не поглиблювалися в неї, ми не знайдемо такої частинки, якій не був би притаманний рух. З іншого боку, немає й руху без матерії. Будь-який рух матеріальний. Це положення несумісне з так званим енергетизмом, суть якого полягає в підміні поняття матерії поняттям енергії (зведення матерії до енергії). Спроба мислити рух без матерії призводить до ідеалізму.

Нині ще існують деякі форми енергетизму, які ґрунтуються на сумнівних поясненнях певних відкриттів у фізиці. Так, формула $E = mc^2$, яка виражає взаємозв'язок і еквівалентність маси й енергії, тлумачиться енергетистами так, немовби виражає взаємоперехід останніх, причому маса ототожнюється з енергією. Насправді ж маса й енергія виражають певні властивості матерії: **маса** — міру інертності, а енергія — міру руху. Між ними існує **певна залежність**, але перетворитися одне в інше вони не можуть.

Представники енергетизму прагнуть також довести, що й проявом перетворення матерії на енергію є так зване **явище дефекту** маси у термоядерних реакціях. Суть цього явища полягає в тому, що синтез чотирьох ядер водню в одне ядро гелію призводить до зменшення маси, але

при цьому не маса перетворюється на енергію, а речовина перетворюється на поле. Останнє, як відомо, не має маси спокою.

Філософія доводить, що рух завжди виступає саморухом. Його джерелом є суперечності, які притаманні предметам і явищам. У самому русі теж є суперечності, оскільки він є єдністю неперервності й перервності (часу та простору). Рух є суперечність, єдність суперечностей.

Гострою є суперечність між рухом і спокоєм, мінливістю й стабільністю. У поняття спокою сучасна філософія вкладає такий зміст:

- наявність упродовж певного часу незмінності, постійності, визначеності предметів властивостей і відношень, станів, процесів тощо;
- нерухомість одного тіла щодо іншого.

Основою суперечливої єдності руху і спокою є рух. Спокій завжди є лише моментом руху. Рух є абсолютним, а спокій – відносним: він завжди спостерігається відносно певної системи відліку, а також стосовно певної форми руху.

Якби спокій був абсолютним, то це означало б **існування вічних**, незмінних предметів (систем). Думка про абсолютний **спокій** неминуче веде до хибного висновку про те, що рух **привнесений** ззовні, що колись існував першопоштовх.

Відносність спокою, визнання його моментом руху не означає його несуттєвості. В широкому розумінні він є необхідним моментом будь-якого руху, а останній — це зміна чогось визначеного. Вона здійснюється в певних формах, з певною швидкістю, має часовий вимір. Це і є моменти спокою. Якби їх не було, то нічого чіткого не можна було б сказати і про сам рух, оскільки він втратив би свої характеристики. Відносна стабільність, рівновага в процесі руху — необхідна умова існування систем, передумова їх розвитку й ускладнення.

У філософській літературі по-різному трактується питання про співвідношення понять „рух” та „розвиток”. Безперечним є те, що „розвиток”

— конкретніша, глибша й змістовніша категорія, ніж „рух”. **Розвиток** — це певним чином спрямований, упорядкований ряд змін, який містить кількісні й якісні зміни. В історії пізнання категорії „рух” та „розвиток” є співвідносними категоріями. Спочатку виникло поняття рух, тобто відображення того, що доступне безпосередньому спогляданню. Поглиблене ж дослідження проблеми призвело до виникнення поняття розвитку. Останній не відкривається безпосередньому спогляданню, оскільки потрібні спостереження, порівняння його даних, їх обробка тощо.

Згідно з науковою філософією, рух є багатоякісним. Він здійснюється в різних, взаємозв'язаних формах. Вчення про **форми** руху матерії узагальнює дані природничих і суспільних наук, **які** в середині ХІХ ст нагромадили багатий емпіричний **матеріал**. Відкритий на той час закон збереження і перетворення **енергії** допоміг зрозуміти й пояснити проблему єдності матерії та **руху**, різноманітності його форм.

Серед розмаїття різних змін можна виокремити й основні форми руху, кожна з яких охоплює сукупність процесів, характерних для певного рівня структурної організації матерії, певного типу матеріальних систем. Ф. Енгельс, наприклад, свого часу розрізняв механічну, фізичну, хімічну й біологічну форми. Оскільки діалектико-матеріалістичне світорозуміння поширюється й на суспільство, то до цих форм руху необхідно зарахувати й соціальну.

Особливість **механічної** форми руху (переміщення матеріальних об'єктів у просторі) полягає в тому, що вона включена як момент у всі інші форми руху, хоча чим складнішою є форма руху, тим менше вона може бути зведена до механічного переміщення.

Фізична форма руху охоплює цілий комплекс різних видів руху. Це й процеси, які відбуваються всередині атома, його ядра, рух елементарних частинок, полів тощо.

Хімічна форма руху здійснюється на молекулярному рівні. Те саме можна сказати й про **біологічну** форму руху (процеси, які відбуваються в живому організмі). Сучасна наука виокремлює і **геологічну** форму руху матерії.

Найвищою формою руху є **суспільна**. Вона охоплює всі процеси, які виникають і відбуваються в суспільному житті, включаючи й духовну його сферу.

Відмінність між формами руху, пов'язана з різними **рівнями й** типами організації матерії, лежить в основі **класифікації** фундаментальних наук. Цей принцип був обґрунтований ще Ф. Енгельсом і розвинений на основі сучасних наукових досягнень.

Форми руху, які розрізняються ступенем складності, пов'язані між собою так, що форми нижчого порядку є підпорядкованими моментами, сторонами форм вищого порядку. Наприклад, біологічні явища включають в себе і механічні рухи, і фізичні процеси (виділення тепла, біоструми тощо), і хімічні реакції. Особлива упорядкованість цих процесів пояснюється законами не тільки відповідних форм руху, а й вищої форми руху, якій вони підпорядковані. Так, процес травлення може розглядатись і як ряд хімічних реакцій, і як такий, що детермінований біологічними законами.

Соціальні процеси охоплюють в загальному вигляді біологічні моменти. Однак це не свідчить про біологізацію суспільних процесів. Наявність цих моментів зумовлена тим, що носії соціальних відносин — люди — є біосоціальними істотами, мають біологічні потреби, відтворюють потомство, але форми й способи задоволення біологічних потреб визначаються соціальними відносинами й закономірностями. Зв'язок біологічного й соціального при провідній ролі останнього наявний й у процесі взаємодії суспільства з природою, у створенні й функціонуванні ноосфери, техносфери.

Типологія світу, в якій людина — це мікрокосм, а Всесвіт — макрокосм, бере початок з міфологічно ототожнення природного та людського буття. Пізнати цю типологію було включено сакральний світ символічного буття, що відповідав уявленням про місце народних сил у

структурі універсуму, так званого ставлення Бога до світу. З появою людини на вищому етапі розвитку матерії структура буття зазнає докорінних змін.

Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості реального буття світу — пізнаного і ще не пізнаного. Системність як фундаментальна властивість матерії визначає методологію сучасного наукового пізнання.

Пізнання вищих форм руху повинно спиратися на вивчення нижчих форм. Якщо виключити з розгляду останні, тобто абсолютизувати якісну специфіку вищої форми руху, то вона стане незрозумілою, в її осягненні з'являються елементи ідеалізму та містицизму. Наприклад, пізнання сутності життя, біологічних явищ неможливе без дослідження біофізичних, біохімічних явищ, без розвитку відповідних суміжних галузей наукового знання. Відірвати життя від його фізичної та хімічної основи — значить перетворити його якісну специфіку на щось невловиме, недосяжне. Це приведе до віталізму, який приписує біологічним явищам особливу "життєву силу" (нематеріальну, містичну). Неприпустимим є і зведення вищих форм руху до нижчих (наприклад, біологічних процесів — до суми механічних взаємодій чи фізико-хімічних процесів тощо). У процесі пізнання слід виявляти якісну специфіку й закономірності цих вищих форм.

4. Характеристика простору та часу у класичній та некласичній філософії

Простір і час — це філософські категорії, за допомогою яких позначаються основні форми існування матерії. Філософію цікавить насамперед питання відношення простору і часу до матерії, тобто чи є вони реальними, чи це тільки абстракції (феномени свідомості). Г. Лейбніц вважав простір і час лише іменами. Простір — це ім'я, яким позначається координація речей одної відносно іншої. Іменем час позначаємо тривалість і послідовність процесів. Реально ж простору і часу немає, їх неможливо виміряти.

Такі філософи, як **Дж. Берклі** і **Д. Юм**, розглядали простір і час як форми індивідуальної свідомості, **І. Кант** – як апріорні форми чуттєвого споглядання, **Г. Гегель** – як категорії абсолютного духу (це — ідеалістичні концепції). Це — метафізичне розуміння простору і часу.

Сучасна наука розглядає простір і час як форми існування матерії. Як і матерія, вони дані нам у безпосередньому сприйманні, хоч уявлення простору й часу як таких стало можливим лише на основі певного соціально-історичного досвіду.

Кожна частинка, світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний художній, філософський зміст простору і часу.

Охарактеризувати їх можна шляхом посилання на те, що **простір** — це загальна форма протяжності й співіснування матеріальних об'єктів, порядок розміщення одного тіла відносно іншого. **Час** — це загальна форма тривалості й зміни явищ чи стадій проходження матеріальних процесів.

Самі поняття «протяжність», «співіснування», «тривалість», «зміна» вже передбачають поняття простору й часу. До характеристик простору потрібно зарахувати його тривимірність, рівноправність напрямів та симетричність. До характеристик часу — одномірність, односпрямованість та незворотність. Ці поняття легше констатувати, аніж пояснювати, пов'язуючи їх з певними властивостями, матеріальними процесами.

Діалектико-матеріалістична філософія визнає простір і час об'єктивно-реальними формами існування матерії. **В. І. Ленін** писав: «Визначаючи існування об'єктивної реальності, тобто рухомої матерії, незалежно від нашої свідомості, матеріалізм неминуче повинен визнавати також об'єктивну реальність часу і простору...». Простір і час невіддільні від матерії, вони — загальні її атрибути. Простір безкінечний і безмежний. Перебіг часу теж не має ні початку, ні кінця. Отже, матеріальний світ безкінечний у просторі й вічний у часі.

Нерозривний зв'язок простору, часу й постійно рухомої матерії був обґрунтований діалектико-матеріалістичною філософією ще задовго до того, як цей зв'язок одержав природничо-наукове підтвердження в теорії відносності та інших фізичних теоріях. Ф. Енгельс зазначав: «...основні форми всякого буття є простір і час; буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором». Далі він писав про те, що обидві ці форми існування матерії без матерії є ніщо, пусті уявлення, абстракції, які існують тільки в нашій голові.

Таке розуміння простору й часу долає метафізичний відрив їх від рухомої матерії, що було притаманне класичній ньютонівській механіці. І. Ньютон характеризував їх як вмістилища, як реальності, але такі, що жодним чином не «взаємодіють» із матерією, а існують самі по собі. Простір уважався І. Ньютоном та його послідовниками однорідним, а час – таким, що всюди протікає однаково. Ньютонівська фізика вважала правомірним говорити не лише про взаємно відносний рух матеріальних об'єктів, а й про абсолютний їх рух, тобто про рух стосовно абсолютного, нерухомого, незмінного простору.

Відрив простору й часу від матерії, матеріальних взаємодій виражався і в уявленнях ньютонівської фізики про миттєву дальнюдію, тобто миттєву передачу сигналів через «порожній» простір. Проте в історії філософії розвивалася й інша концепція простору й часу, яка розглядала їх у нерозривному зв'язку з матерією (Арістотель, Р. Декарт, Г. Лейбніц). Пізніше ця концепція дістала всебічне обґрунтування й послідовне матеріалістичне пояснення в діалектико-матеріалістичній філософії.

Із визнання нерозривного зв'язку простору й часу з матерією впливає, що різноманітності матеріальних систем повинна відповідати різноманітність простору й часу з різними метричними й топологічними властивостями. Ці «простори» й «часи» не відгороджені одне від одного непрохідними межами, а становлять частини єдиних простору й часу матеріального світу.

Звідси можна зробити висновок, що простір і час (як і сама матерія) не можуть бути відразу повністю пізнаними, як і не можуть бути «дані» людині від самого початку в ролі апріорних, тобто не залежних від досвіду уявлень. Реальні простір і час по своїй суті завжди багатші від людських уявлень і понять, які є їх відображенням. В. І. Ленін писав: «У світі нема нічого, крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатись інакше, як у просторі і в часі. Людські уявлення про простір і час відносні, але з цих відносних уявлень складається абсолютна істина, ці відносні уявлення, розвиваючись, ідуть по лінії абсолютної істини, наближаються до неї».

Вчення діалектико-матеріалістичної філософії про єдність матерії та форм її існування ґрунтується на сукупності природничо-наукових знань і дістає нові й нові підтвердження. Ще **М. Лобачевський** (1792-1856), розробляючи неевклідову геометрію, виходив з ідеї залежності геометричних властивостей від фізичних. Його дослідження продовжили німецький математик **Г. Ріман** та інші вчені.

Особливо вагомим внеском у сучасне природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичних уявлень про простір і час, їх зв'язок з матерією стала теорія відносності **А. Ейнштейна** (1879-1955). У спеціальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик матеріальних об'єктів від взаємно відносного руху цих об'єктів, показано відносність одночасності: події, одночасні щодо однієї системи відліку, можуть бути неодноразовими щодо іншої системи. Суттєвим при цьому є й те, що коли одна з цих подій є причиною іншої, то їх часова послідовність від системи відліку не залежить, оскільки причина, безумовно, передує своєму наслідку.

Показуючи відносність просторових і часових інтервалів, узятих окремо, залежність їх від системи відліку, теорія відносності встановлює постійність просторово-часового інтервалу, що виражає єдність простору й часу. У загальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик від розміщення матеріальних мас: утворення скупчень

матерії певних об'єктів з великою середньою густиною й, отже, інтенсивним гравітаційним полем спричиняє викривлення простору та гальмування протікання часу. Передбачені теорією відносності ефекти пізніше були підтверджені безпосередніми спостереженнями.

На основі висновків теорії відносності та інших природничо-наукових концепцій розробляються і деякі способи ідеалістичних спекуляцій щодо проблеми простору й часу. Вони намагаються довести, що Всесвіт обмежений у просторі й часі, тобто що він має скінченність. Ці спекуляції базуються на неправомірних припущеннях, пов'язаних з екстраполяцією деяких властивостей обмежених космічних систем (навіть таких масштабних, як Метагалактика) на «світ у цілому».

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: від колишнього гніту через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності. Не відкидаючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід вказати на велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство все нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу солідарна в тому, що простір — це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується існуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками. Час — це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю стадій розвитку матеріальних процесів. Матеріалізм підкреслює об'єктивний характер простору і часу, невіддільність від руху матерії: матерія рухається у просторі і часі. Простір і час, матерія і рух неподільні. Ця ідея дістала підтвердження в сучасній науці.

Природознавство XVIII —XIX ст., визначаючи об'єктивність простору і часу, розглядало їх, слідом за Ньютоном, як щось відірване одне від одного і від матерії. Древні атомісти і природознавці аж до XX ст. ототожнювали простір із порожнечою. Він вважався однаковим у всіх точках і нерухомим, а час — таким, що тече рівномірно. Сучасні науки (насамперед фізика, хімія, астрономія) відкинули старі уявлення про простір як порожнечу, як вмістилище тіл, і про час, як однаковий для всього безкінечного Всесвіту. Головний висновок теорії відносності А. Ейнштейна полягає в тому, що простір та час існують не самі по собі, відірвані від матерії, а перебувають в універсальному зв'язку з усіма сторонами єдиного і багатоманітного цілого.

Теорія відносності доводить, що плин часу й протяжність тіл залежать від швидкості руху цих тіл і що структура **чотиривимірного континууму** (3 просторові координати + 1 часова координата) змінюються залежно від скупчення мас речовини та породжуваного ними тяжіння. Тепер відомо, що із наближенням швидкості руху тіла до швидкості світла його протяжність зменшується і плин часу теж уповільнюється: відбувається своєрідне стиснення простору та часу.

Як бачимо, наукові відкриття, а також відкриття неевклідової геометрії (М. Лобачевський, Г. Ріман) спростовують як дуалістичні, так і метафізичні уявлення про простір. Сьогодні у нас немає підстав суб'єктивізувати уявлення про простір та час.

Фантасти і науковці нерідко вживають вираз «багатовимірний» або «одно- чи двовимірний простір». Простір має три виміри (3 координати), час — одну: (від минулого через сучасне до майбутнього). Сучасна філософія визнає простір і час взаємозалежними і використовує поняття «чотиривимірний просторово-часовий континуум». Поняття «багатовимірний простір» має сенс і значення лише для формально-логічних об'єктів (наприклад, залежність між різноманітними параметрами того чи іншого тіла тощо). Філософи і науковці XX ст. багато уваги приділяють дослідженню простору та часу, їхніх властивостей, зокрема структурованості, симетрії.

Із діалектико-матеріалістичної філософії випливає, що безкінечна якісна різноманітність матеріальних об'єктів і систем виражається багатоманітністю «просторів» та «часів». Тільки з урахуванням цього можна сказати, що «наш простір» (простір Метагалактики) обмежений і «наш час» (у тому ж розумінні) мав початок. Проте цей висновок не може поширюватися на всезагальні, абсолютні простір і час «світу в цілому», хоча в пізнавальному плані саме поняття «світ у цілому» завжди залишається проблемою.

Запитання для самоконтролю

1. Який зміст охоплює філософська категорія „світ”?
2. Які властивості притаманні буттю світа?
3. У чому полягає складність визначення буття у філософії?
4. Схарактеризуйте головні періоди розвитку категорії буття у філософії.
5. Які головні визначення матерії були сформульовані у філософській думці?
6. Визначте основні структурні рівні матерії.
7. У чому полягає специфіка руху як способу існування матерії?
8. Визначте сутність головних форм руху.
9. Як співвідносяться категорії „рух” та „розвиток”?
10. Який зміст охоплює філософська категорія „простір”?
11. Який зміст охоплює філософська категорія „час”?
12. Які основні властивості притаманні простору?
13. Які основні властивості притаманні часу?
14. Чим відрізняються метафізичне та діалектичне тлумачення простору та часу?
15. У чому полягає головний зміст теорії відносності А. Ейнштейна?
16. Визначте зміст та ознаки просторово-часового континууму.

Література до теми «Проблема буття у філософії»:

1. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. - М., 1991.
2. Трубников В.М. Время человеческого бытия. – М., 1987.

3. Філософія. Курс лекцій. – К., 1993. – Розділ 3.
4. Філософія: Навч. посіб.; За ред.. І.Ф. Надольного. – К., 2004. – Розділ 2.1.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

О.В.Рябініна

“15” травня 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №3: “ФІЛОСОФСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК”

План

1. Розвиток як філософська категорія.
2. Діалектичний метод в історії філософії.
3. Категорії діалектики.

Час проведення: 2 години.

1. Розвиток як філософська категорія.

Поняття **діалектики** (від грец. мистецтво вести бесіду, міркувати) вживається в історії філософії в різних значеннях. Народилося воно у грецькій культурі, де з розвитком античної демократії стало високо цінуватися уміння полемізувати, доводити, переконувати, обґрунтовувати свою правоту. Згідно з античними уявленнями, мистецтво діалогу припускає, що його учасники задають один одному питання, прагнучи зрозуміти альтернативні точки зору і довести переваги своїх позицій. В результаті долається однобічність суджень, враховуються різні точки зору, виробляється певне розуміння політичних, правових, моральних норм. Під діалектикою розуміли мистецтво суперечки, уміння розвивати обговорювану тему.

Сократ розглядав діалектику як мистецтво виявлення істини шляхом зіткнення й узгодження різних, навіть протилежних думок. Він практикував ведення вчених бесід (діалогів) про сенс загальних понять (справедливість, мужність, краса). Метою цих бесід був перехід від окремих випадків використання понять (красива дівчина, красивий кінь, прекрасний глек: мужність в битві, в цивільних справах) до загальних їх визначень. Такий підхід називали евристичним (від грец. відшукую). Цим підкреслювалося, що нове рішення – результат своєрідної творчості учасників діалогу. Його учень Платон представив діалектику як метод аналізу і синтезу понять, як рух думки від різноманітних конкретних їх значень до загальних понять – ідей, що виражали, за його переконанням, істинно суще.

Діалектика як мистецтво суперечки розвивалася в середні віки. Вершиною середньовічної діалектики стали праці П'єра Абеляра. Свою книгу «Так і ні» він побудував як систему питань, що задаються учителем, і відповідей учнів. Учитель підводив учнів до свідомо невірному висновку, а потім чарівним і безперечним аргументом спростовував їх міркування, примушував прийняти свою точку зору. Мистецтво діалогу культивувалося як засіб

вироблення методів спростування аргументів інакодумців. Воно внесло вклад до культури і сприяло підготовці сучасної форми діалогу.

З часом було усвідомлено, що прийоми зіткнення думок і діалектичного вирішення протиріч важливі також при аналізі протиборчих поглядів, позицій. Можливий діалог поколінь, епох, культурних, національних, політичних, релігійних, філософських традицій, шкіл. Поступово зріло представлення: творче мислення діалогічне за своєю суттю.

Розвиток нерідко вважають простим синонімом зміни або прирівнюють його до прогресу. Але нині виразніше, ніж раніше, усвідомлюється, що розвиток – процес куди складніший, ніж зміна або сукупність змін. Нове осмислення таких процесів стало актуальним в ХХ ст. з його нестримно наростаючими змінами, з тривожними тенденціями, загрозою катастроф. Аналіз сучасних процесів, що протікають в природі і суспільстві, повинен ґрунтуватися на філософській концепції розвитку.

Передумовами формування філософської теорії розвитку послужили процеси інтенсивних змін європейського суспільства з епохи Відродження. Важливе значення мали також зростання і поглиблення історичних знань, прогрес наук, що вивчають тенденції тривалих змін природних об'єктів (геологія, палеонтологія, ембріологія та ін.).

Затвердження ідей розвитку істотно міняло погляд на світ: він став осмислятися не як набір готових речей, повторення циклів, а як сукупність процесів, розгорнутих у часі, спрямованих у майбутнє. В обґрунтуванні й затвердженні науково-філософських уявлень про розвиток велику роль зіграли теорія розвитку суспільства, створена К. Марксом, і еволюційне вчення Ч. Дарвіна. Ці наукові теорії доповнювалися безліччю інших конкретних досліджень розвитку природних і громадських явищ. Ідея розвитку поступово ставала принципом світобачення.

Якісно різні процеси розвитку вивчаються різними науками. Так, сучасна космологія розробляє теорії виникнення і розвитку Всесвіту, окремих галактик, різних космічних об'єктів. Еволюційна біологія – теорію розвитку

живих організмів. Історична наука досліджує розвиток людського суспільства, а мовознавство висуває і обґрунтовує теорію розвитку мов.

Яке ж місце серед спеціально-наукових теорій розвитку займає філософська теорія розвитку – діалектика? Ф. Енгельс визначав діалектику як вчення про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення, В.І. Ленін – як вчення про розвиток в його якнайповнішому, вільному від односторонностей вигляді. Це не означає, що філософія претендує на роль наднауки, що підміняє усі інші науки по широті охоплення і глибині аналізу конкретного матеріалу. Вивчаючи свої особливі об'єкти і процеси, учені відкривають і формулюють діючі в цій області закономірності, тенденції змін. Але вивчення конкретних об'єктів, що розвиваються, явно або неявно базується на сукупності найзагальніших уявлень про розвиток взагалі і час від часу стикається з необхідністю їх поглиблення, коригування, переосмислення. Рано чи пізно перед фахівцями встають питання, пов'язані з глобальнішим, філософським осмисленням цих проблем, з розробкою єдиного понятійного апарату. Це здійснюється шляхом аналізу історичного досвіду, узагальнення матеріалу і виводів спеціальних наук. До філософського обґрунтування науки причетна і ціннісна характеристика різних тенденцій розвитку природних і громадських явищ з точки зору інтересів людини і людства.

На основі аналізу різних типів універсальних зв'язків, виражених в законах і категоріях діалектики, можна чіткіше сформулювати поняття розвитку. Зміна універсальна і характеризує будь-які явища дійсності. Розвиток же – це особливий тип зміни. Ті або інші зміни відбуваються в об'єктах постійно і можуть бути зафіксовані в будь-який час. Для цього досить вибрати певний, хоч би найменший часовий інтервал і прослідкувати зникнення одних і появу інших рис, якими предмет спочатку не володів: зміну його просторового положення або конфігурації внаслідок дії різних механічних сил, температурні, магнітні властивості, що не залишаються постійними. Мінімальні зміни певних властивостей можна зафіксувати в скільки завгодно малому тимчасовому

інтервалі. Підсумовуючи елементарні зміни, можна отримати цілісну, комплексну картину рис, що відрізняють предмет в даний момент в порівнянні з властивостями, властивими йому в більш ранній момент часу.

Встановлення факту змін, що здійснюються в предметі, ще не свідчить, проте, про їх характер, тенденцію. Зміни можуть носити кількісний характер. Розвиток же припускає народження нового, зміни якісні. Але і не всякі якісні зміни рівнозначні розвитку. Це може бути просте руйнування предмета, подальше існування, що припиняє його, як цього предмета. Можливі також циклічні процеси з повторенням однотипних фаз, зміни типу «вода – пара – вода». До мінливості в цілому, а не до розвитку, відносять перетворювану елементарних часток, процеси тепловіддачі й інші, що не мають скільки-небудь чіткої спрямованості. Як розвиток не кваліфікуються також функціональні і інші зміни, що не транслюються в майбутні фази процесу (ср. фізіологічні зміни в організмі і успадковані еволюційні зміни).

Поняття розвитку виділяє із загальної маси змін такі, які пов'язані з оновленням системи, з її внутрішніми структурними і функціональними зміною, перетворенням на щось нове, інше. У разі розвитку йдеться не про разових, а про наростаючі, розгорнуті в часі поступальні якісних трансформації системи. Для характеристики того або іншого процесу як розвитку, як правило, вимагаються досить великі періоди часу, що дозволяють судити про тенденції, спрямованості змін. Кумулятивний характер розвитку – накопичення новоутворень – безповоротно відводить систему від її початкового стану. Наступні, у тому числі кінцеві, стани систем, що розвиваються, завжди якісно відрізняються від вихідних. В процесі розвитку послідовно змінюють один одного фази, східці процесу, закономірно змінюється рівень організованості системи.

Розвиток – це процес тривалих змін складних системних об'єктів, що накопичуються, безповоротних, поступальних, в досить великих інтервалах часу. До таких процесів відносять еволюцію літосфери, екосистем, організмів упродовж життя, історичний розвиток людських співтовариств, знарядь і навичок праці, вдосконалення знань, науково-технічний прогрес.

Розвиток нерідко спрощено тлумачать як лінійний процес. Численні факти біологічної еволюції і людської історії спростовують таке представлення. К. Маркс в «Капіталі», досліджуючи динаміку різних економічних систем і структур, показав, що реальний соціально-історичний розвиток відбувається петлеподібний, з відхиленнями, з поверненнями назад. Прикладом відступу назад може служити т. н. вторинне закріпачення селян у країнах Східної Європи. В процесі розвитку нерідкі також випадки розщеплення, дивергенція процесу, що розвивається, як було, наприклад, в еволюції приматів, коли одна лінія розвитку привела до виникнення людини, інша – сучасних вищих мавп. Можливі і процеси конвергенції – злиття, синтезу різних ліній розвитку в єдиний процес.

Суть діалектико-матеріалістичного історизму полягає в розгляді об'єктів як цілісних систем, що виникли в певних умовах, в результаті дії відповідних причин. Такі об'єкти з часом зазнають зміни, що накопичуються, безповоротні, в ході яких реалізуються деякі тенденції їх розвитку і відкриваються різні перспективи їх майбутніх станів. В кожному випадку важливо зрозуміти, як те або інше явище виникло, які головні етапи проходило у своєму розвитку, і з цієї точки зору дивитися, чим воно стало тепер і може стати в майбутньому.

Аналіз реалій лише з точки зору теперішнього часу обмежений. Сучасність не може бути правильно осмислена поза зв'язком з колишніми стадіями історичного процесу. Згідно з принципом історизму, важливо враховувати не лише обумовленість сьогодення минулим, але і розвиток самої сучасності. Історизм тісно пов'язаний із діалектико-матеріалістичною концепцією детермінації явищ. Історія – це не заданий процес із заздалегідь зумовленим результатом. Об'єктивні закономірності історичного розвитку прокладають собі дорогу не в єдино можливій формі. І важливо враховувати різноманіття можливих форм, шляхів розвитку. Мислити історично – означає простежувати закономірне чергування, спадкоємність фаз, станів об'єкту, що розвивається. Предмет (викопні останки тварин, вироби людських рук,

пам'ятники писемності та ін.) виступає як момент, ступінь розвитку, якщо йому знайдено місце в ряду історичних природних або громадських форм, що змінюються. Кожен такий предмет виявляється включеним в певний конкретно-історичний контекст, має ознаки того або іншого часу.

У процесах розвитку складно і різноманітно проявляє себе суперечливий характер змін. Двома найбільш загальними, протилежними за своїми характеристиками, і в той же час невід'ємними один від одного, діалектично пов'язаними тенденціями розвитку є прогрес і регрес.

Ідея прогресу народилася в період підйому капіталізму. Вона знайшла вираження в роботах Д. Віко, А. Тюрго, Й. Гердера, Ж. Кондорсе й інших філософів. При цьому під прогресом розумівся розвиток людського суспільства по висхідній лінії від нижчих, менш досконаліших форм до вищих, досконаліших. Ідея прогресу містила в собі спробу масштабно поглянути на людську історію, оцінити досягнуті історичні результати, зрозуміти основні тенденції історії, перспективи майбутнього громадського розвитку.

Прогрес в найзагальнішому вигляді і сьогодні визначають як тип (чи напрям) розвитку складних систем, для якого характерний перехід від нижчих, менш досконаліших форм до вищим і досконалішим. Прогрес пов'язаний з підвищенням рівня організації системи. І знову-таки постає питання: що таке висота організації системи? На мові сучасних представлень підвищення рівня організації систем припускає таку диференціацію і інтеграцію елементів і зв'язків системи, яка підвищує міру її цілісності, її пристосованість до середовища, функціональну ефективність, структурну, функціональну, генетичну "пластичність" і забезпечує високий потенціал наступного розвитку. Якщо в процесі розвитку зростає число елементів і підсистем, ускладнюються структури, що об'єднують їх, збільшується число зв'язків і взаємодій, а також зростає набір функцій, тобто дій і процедур, що виконуються цими елементами і підсистемами, забезпечуючи тим самим велику стійкість, збереження, пристосованість, життєздатність і можливість подальшого розвитку, то такий процес називають прогресом. Якщо ж в

результаті процесу розвитку зменшується набір корисних для системи функцій, розпадаються структури, що існували раніше, зменшується число підсистем, елементів і зв'язків, що забезпечують існування, стійкості і життєдіяльність цієї системи, такий процес називають регресом. Діалектика орієнтує на розуміння єдність прогресу і регресу як діалектичних протилежностей. важливо враховувати тісний логічний зв'язок, співвідносність цих понять, те, що одне з них припускає інше, що вони визначаються лише один через одного. У живій природі і суспільстві всяка зміна, яка виступає в певному відношенні як прогресивне, тим або іншим чином пов'язана із змінами регресивними. Існує концепція, згідно з якою розвиток будь-якого об'єкту включає дві послідовні фази: сходження, потім сходження і загибель, тобто розпад системи, перехід її в іншу якість. Процеси розвитку мисляться тут по аналогії із зростанням, а потім старінням живих організмів. Варіантом такого розуміння є визнання не лінійного, а циклічного співвідношення висхідного і низхідного розвитку, тобто прогресу та регресу. У циклі підйому і занепаду, як правило, включаються проміжні фази, але це не міняє загального ритму прогресу та регресу.

Поняття прогресу як особливого типу розвитку живої природи і людської історії має інтегральний характер. Судити про тенденції зміни за окремими показниками практично неможливо. Наростання, ускладнення одних функцій і структур часто супроводжується спрощенням інших. Діалектичний взаємозв'язок прогресу і регресу обумовлює складні, невіддатливі однозначним оцінкам результати розвитку систем.

2. Діалектичний метод в історії філософії

Античні філософи, розглядаючи космос як ціле, найбільше цікавилися процесом виникнення і перетворення одних явищ в інші. Вони вважали, що становлення припускає взаємодію і взаємний перехід протилежностей. Але правильно представляючи світ безперервно рухомим, мінливим, а усі явища взаємопов'язаними, що переходять один в одного, греки в той же час не змогли

піднятися до розуміння розвитку як постійного виникнення чогось принципово нового, безповоротного. Вихід був знайдений в концепції великого кругообігу. Згідно з нею, усе у світі повторюється, усе схильне до циклічних поворотних змін. Відтворення разів назавжди встановленої структури вважалося природним порядком речей.

Древні діалектичні навчання, як правило, базувалися на допитливому з'ясуванні різних явищ, доступних звичайному спостереженню (Геракліт). Роздуми про співвідношення єдиного і багато чого, одиничного і загального спиралися на досвід громадських обговорень, зіставлення суперечних думок, поглядів, позицій. Нерідко філософська думка, здавалося, заходила в безвихідь (апорії, парадокси, антиномії, дилеми). Виявлення таких утруднень і спроби їх осмислення отримали назва «негативної діалектики» (Зенон). Пошук виходу з важких ситуацій, способів вирішення протиріч стимулював розвиток позитивної діалектики.

Зрозуміти розвиток як процес якісних змін, появи принципово нового порівняно з минулим можна було, тільки осмисливши час як особливу об'єктивну властивість навколишнього світу. Крок в цьому напрямі був зроблений в середні віки у християнській філософії історії. Для християнського світогляду життя є напружене очікування майбутнього (прийдешнього пришествя рятівника). Вона спрямована вперед, як би розгорнута від минулого в майбутнє. Так, хоча і на ідеалістичній основі, виникає уявлення про тимчасову спрямованість, неповторність подій індивідуального і громадського життя. Ранній християнський філософ і богослов Августин уподібнював історію суспільства людського життя: дитинству, дитинству, отроцтву, юності, зрілості, старості, смерті. Народження людини він зіставляв з початком історії, а смерть – із страшним судом. Ця схема певною мірою долала циклічність античної моделі.

Важливий крок до ідеї розвитку світу зробив Декарт. Бог, створюючи світ, вважав він, дав йому імпульс, поштовх, як годинникар, заводячи годинник, повідомляє їм рух. Отримавши цей імпульс, природа почала

«розплутувати первинний хаос», породжує нові форми. У Декарта поняття розвитку не поширювалась на суспільство. Але епоха буржуазних революцій змусила замислюватися і про це. Французькі просвітники Вольтер, Руссо висунули ідею історичного розвитку, що включає і етапи революційних перетворень. Кондорсе доповнив їх погляди вченням про прогрес як переважаючу форму громадського розвитку. Рушійними силами розвитку суспільства у усіх цих мислителів виявлялися духовні чинники (моральні, релігійні і інші ідеї).

Синтез різних припущень і формування діалектики були здійснені в німецькій класичній філософії. Застосувавши поняття розвитку до Сонячної системи і інших зоряних світів, І. Кант в той же час поставив питання про розвиток моральності, про соціальний розвиток людини. Його учень Й. Гердер зробив першу спробу послідовного розгляду історичного розвитку народів і культур.

У вигляді стрункої теоретичної системи діалектика виникла в ідеалістичній філософії Г. Гегеля. Постійний рух, зміну філософ знаходив у природі, але справжній розвиток виявив в історії суспільства передусім у духовній культурі. Гегель проаналізував рух людської думки і виразив її цілісний, закономірний розвиток в поняттях «Абсолютної ідеї», «світового розуму». Духовні процеси громадського життя представлялися йому найбільш важливими, такими, що визначають усі інші. Реальна історія країн, народів осмислювалася як втілення розвитку духу, ідей.

Через взаємозв'язок категорій Г. Гегель сформулював сукупність закономірностей, що відбивають універсальні зв'язки світу і пізнання. Діалектика виникла у вигляді знання про діалектичні закономірності. Крім того, теоретична система включає **принципи** – положення, зміст яких пронизує всю теорію, визначає її загальну спрямованість, суть. Як принципові ідеї гегелівської діалектики (закони) можна виділити такі ідеї, як універсальний зв'язок явищ, єдність та боротьба протилежностей, розвиток через діалектичні заперечення.

Концепція Г. Гегеля про розвиток духовної культури узагальнювала величезний історичний матеріал. Свідомості в історії надавалося дуже велике значення, і це багато в чому справедливо. Але духовний розвиток розумівся як особливий самостійний процес. Реально ж духовні аспекти історичного процесу органічно включені в громадське життя, що має практичний характер, багато в чому породжуються нею. Дійсна історія суспільства розвивається далеко не так, як чиста думка, має свої, істотні особливості.

Вчення Гегеля стало необхідною передумовою для розробки Марксом і Енгельсом матеріалістичної діалектики – вчення про розвиток природних, громадських, духовних явищ. Переосмислення і розвиток під такою точкою зору гегелівського вчення вимагало синтезу діалектики і матеріалізму. Долаючи ідеалізм у розумінні суспільства, К. Маркс високо оцінив, зберіг, переосмислив, розвинув його історичну діалектику. Це привело до діалектико-матеріалістичного розуміння суспільного життя в єдності матеріальних і духовних проявів. Потім, з нових позицій, Ф. Енгельсом були узагальнені результати вивчення живої і неживої природи. Під вчення діалектики був підведений солідний конкретно-науковий фундамент. При цьому головне значення надавалося узагальненню історичного розвитку суспільства, культури в єдності, взаємодії її форм, проявів. У матеріалістичній діалектиці широко використовуються прийоми наукової аргументації, поглиблення теоретичних положень згідно зі знанням, що розвивається, і практичним досвідом.

Усе це зумовило високу міру науковості нового миро-понимання, його ефективність при осмисленні процесів реальної дійсності. Матеріалістична діалектика складає метод вивчення різних явищ, розкриття закономірностей, тенденцій розвитку і революційного перетворення дійсності. Через діалектику форм, методів, прийомів пізнання розкривається складний, суперечливий, такий, що змінюється світ.

Найбільш складним типом зв'язку є взаємодія протилежностей. Підсумовуючи різні характеристики предмета, догматична філософія

односторонньо виділяє деякий їх набір, виключаючи протилежні: визнавши стійкість світу, виключає його мінливість, живе мислить як різко протиставлене мертвому, пряме – кривому, добре – злому. Таке мислення знає лише жорсткі протиставлення (за схемою «або – або»). Люди з таким мисленням не уловлюють відтінків, переходів між полюсами, їх взаємодії. За рамками розуміння залишається, наприклад, єдність національного і інтернаціонального в стосунках народів, індивідуального і громадського, особистого та колективного. Досвід осмислення зв'язків аж до єдності протилежностей – досягнення діалектичної думки. Завдяки ньому став доступним для розуміння і найскладніший зв'язок – розвиток.

Діалектика – це таке розуміння світу і такий спосіб мислення, при якому різні явища розглядаються в розмаїтті їх зв'язків, взаємодії протилежних сил, тенденцій, в процесах зміни, розвитку.

Загальні зв'язки, зміна, розвиток буття не розкриваються самі собою. Для їх розуміння вимагається особливий розумовий інструментарій – діалектика. У філософському вченні про діалектику тісно пов'язані один з одним прийоми гнучкого мислення і розуміння рухливого буття, яке розкривається за допомогою цих прийомів. Інакше кажучи, суб'єктивна діалектика думки виступає як віддзеркалення і спосіб осягнення об'єктивної діалектики.

3. Категорії діалектики

Філософське мислення відкриває загальні риси, стосунки, властиві не якимсь окремим видам явищ, процесів, а усьому буттю. Знання такого роду виражаються в універсальних формах людського мислення – категоріях. Поняття, в яких універсальні зв'язки буття осмислюються в їх складній, гнучкій, суперечливій динаміці, утворюють групу **категорій діалектики**. Їх взаємозв'язки виражають загальні принципи розуміння, дослідження.

Для діалектики характерне формування парних категорій, що відбивають полярні сторони цілісних явищ, процесів. Діалектичний характер

стосунків "причина - наслідок", "випадковість - необхідність", "можливість - дійсність" і інших виражається в протилежних, але нерозривно пов'язаних поняттях, їх єдності, переходах одне в інше, взаємодії. У поєднанні категорії діалектики утворюють рухливу мережу універсальних понять, здатних відбивати живу рухливість, переходи, протиріччя буття. У жорстких формах мислення цього зробити не можна. Поняття мають бути гнучкі, рухливі, релятивні, взаємозв'язані, єдині в протилежностях, щоб обійняти світ.

Категорії діалектики формуються на певних ступенях історичного розвитку суспільства. Поступове знання людства про універсальні зв'язки буття поглиблюється, приводиться в систему. З розвитком матеріальної і духовної культури людське мислення збагачується новими категоріями. Знання про категоріальні стосунки, результати осмислення діючих у світі універсальних зв'язків кристалізуються, зберігаються в мовах. Їх основу складає категоріальний каркас – система категорій, що відбиває схему універсальних зв'язків буття. Такі понятійні схеми формуються і діють в мисленні різних епох. Філософська ж думка робить їх предметом спеціальної уваги.

У категоріях діалектики тісно пов'язано об'єктивне знання про відповідну форму зв'язку явищ (причинність, закон і інші) і форму думки – пізнавальний прийом, за допомогою якого досягнутий, осмислюється такий зв'язок. І чим досконаліші понятійні засоби, способи осмислення певних зв'язків, тим успішніше може в принципі здійснюватися їх реальне відкриття, тлумачення. Філософи говорять у зв'язку з цим про єдність онтологічного (об'єктивного знання буття) і гносеологічного (пізнавальні при-еми) сенсу категорій.

Серед нескінченного різноманіття зв'язків реального світу філософське пізнання історично виділяло різні типи всезагальних зв'язків. "Одиничне - загальне", "багато що - єдине", "якість - кількість", "просте - складне", "частина - ціле", "кінцеве - нескінченне", "форма - зміст" і інші поняття можуть бути об'єднані в групу категорій, що виражають організованість буття. В історії

пізнання простежується і інший категоріальний ряд, що виражає універсальні зв'язки детермінації: "явище - суть", "причина - наслідок", "випадковість - необхідність", "можливість - дійсність" та ін.

Одиничне характеризує окремих предмет, явище, процес, що відрізняється по своїх просторових, тимчасових і інших властивостях від інших, у тому числі подібних до нього, предметів, явищ, процесів. Загальне - об'єктивно існуюча схожість характеристик одиничних предметів, їх однотипність, приналежність до однієї і тієї ж групи явищ або єдиній системі зв'язків. Зв'язок одиничного і загального носить всеосяжний характер: в неї включені усі явища, предмети, процеси. Вона фундаментальна і для людського мислення. Пізнання світу з точки зору співвідношення "одиничне - загальне" припускає вміння порівнювати предмети, виявляти їх схожість і відмінність, однотипність і різнотипність, усвідомлювати окремих, одиничний характер реальних предметів, класифікувати їх.

Реальні предмети одиничні. Практично не буває абсолютно однакових предметів. Кожен предмет (будинок, дерево, людина), навіть дуже схожий на інших, так або інакше індивідуальний, в чомусь неповторюваний. Загальне (будинок взагалі, дерево взагалі, людина взагалі) на відміну від одиничного представлено не конкретними просторово-часовими предметами, а рисами їх схожості, подібності.

Діалектика одиничного і загального проявляється в їх зв'язку. Загальне не існує само по собі. Воно нерозривно пов'язане з одиничним, окремим, існує в нім і через нього. Одиничне ж входить в той або інший клас предметів, містить в собі ті або інші загальні риси. Окремий предмет – не просто згусток індивідуального: в нім так чи інакше завжди є і загальне. Втілене в різноманітті одиничних предметів, загальне може проявлятися в поверхневій схожості їх зовнішніх рис, а також в глибших рисах подібності, спорідненості, аж до дії в них єдиних законів. Загальне мислиться в діалектиці в його нерозривному зв'язку з різноманіттям одиничних предметів. Особливе

виступає в діалектиці як середня, проміжна ланка між одиничним і загальним: скажімо, липа в співвідношенні з класом дерев.

Діалектика одиничного і загального включена в методи наукового пізнання. Магістральний шлях пізнання полягає, в тому, що ми в думках піднімаємо одиничне з одиничності в особливість, а з цієї останньої у всезагальність. Філософія своє завдання бачить в узагальненні практичних і наукових уявлень про закони, розробку найзагальнішого вчення про доцільність, детермінацію явищ. Філософська думка прагнула виявити також особливого роду закономірності, що випадали з тих або інших причин з компетенції конкретних наук. З Аристотеля, який першим окреслив специфічно філософський підхід до світу, більшість філософів визнавали спрямованість філософії на корінні закони, принципи буття, його пізнання, універсальні основи діючих, причинних зв'язків. Прагнення досягнути світ як ціле постійно виводило філософа до з'ясування найзагальніших закономірностей.

Діалектико-матеріалістична орієнтація на узагальнення висновків науки і практики дозволяє формулювати філософські закономірності, що мають великий зв'язок з наукою і утілюють знання про універсальні зв'язки явищ, їх практичні співвідношення. Так, закон переходу кількісних змін в якісних був первинною філософською здогадкою. Пройшовши стадії теоретичної розробки, він отримав широке наукове підтвердження на стадіях наукового пізнання він не втратив свого значення. У ньому – через зв'язок категорій – втілено гранично узагальнений синтез відповідного типу зв'язків.

Філософське осмислення діалектичної закономірності проходить етапи – від первинного припущення до оформлення у відповідних поняттях (співвідношення категорій) і підкріплення ідеєю, далі до системно-теоретичного знання і, нарешті, до розроблених на його основі принципів, пізнавальних прийомів.

Матеріалістична діалектика є теоретичним філософським образом світу у складному сплетенні його зв'язків, взаємодій, в єднанні, розвитку. Але

діалектика – це завжди й образ думки – сукупність пізнавальних прийомів, методів такого понятійного мислення, яке здатне осягнути складну, суперечливу, постійно мінливу дійсність.

Запитання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте сутність розвитку і проблеми його визначення.
2. Який зміст охоплює філософська категорія „діалектика”?
3. Визначте головні історико-філософські підходи до діалектики.
4. Проаналізуйте особливості ідеалістичної діалектики та діалектичного матеріалізму.
5. Які основні закони діалектики визначає філософія?
6. Визначте головні категорії діалектики.
7. Схарактеризуйте діалектичне відношення між одиничним та загальним.

Література до теми “Філософське вчення про розвиток”

1. Диалектика материального мира. – Л., 1985.
2. Друянов Л.А. Законы природы и их познание. – М., 1982.
3. Материалистическая диалектика. – М., 1985.
4. Энгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 20.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

О.В.Рябініна

“15” травня 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №4: “МАТЕРІАЛЬНЕ ТА ІДЕАЛЬНЕ. КОНЦЕПЦІЇ СВІДОМОСТІ
В ФІЛОСОФІЇ”

План

1. Виникнення і природа свідомості.
2. Генеза свідомості.
3. Структура свідомості.

Час проведення: 2 години.

1. Виникнення і природа свідомості

У світі довкола нас немає нічого дивовижнішого й загадковішого за людський розум, інтелект. Стало звичайним твердження: все, що існує поза нашою свідомістю, є нічим іншим, як конкретними видами і формами матеріального. Через складність фіксації та опису духовного, ідеальні явища все ще залишаються важко збагненими. Довгі тисячоліття людство шукало відповідь, в чому ж полягає суть феномена свідомості, як вона виникла і яке її призначення.

Ідеалізм вважає свідомість активним началом матерії. Внаслідок цього свідомість наділена надматеріальним, надприродним характером. Згідно з дуалізмом, у світі завжди існували дві самостійні субстанції — матерія і свідомість, незалежні одна від одної. Свідомість, як і матерія, є вічною, вона не виникла і не народжувалась. Відповідно відпадає й необхідність вирішення питання про її походження. Близькою до дуалістичного трактування свідомості є теорія французького філософа, вченого і богослова **Тейяра де Шардена**. Він вважав, що в земній корі була замкнута деяка маса «елементарної» свідомості – психічної енергії. Отже, свідомість так само первинна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона з'явилась на світ із темряви підсвідомості. Ніхто не помітив появи розуму: людина увійшла у світ безшумно.

Значний крок у розумінні природи свідомості зробив матеріалізм XVII—XVIII ст. Він відкинув ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, визначивши її як пізнавальний образ, як відображення в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії. Матеріалісти завжди шукали єдність між явищами свідомості й об'єктивним світом. Вони намагались духовне вивести із матерії як визначальної щодо свідомості. Разом із тим матеріалізм минулих століть так і не зміг визначити суспільну природу і активний характер свідомості.

В історії розвитку філософської думки були також і вульгарно-матеріалістичні концепції, які ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку — з нервово-фізіологічними процесами мозку (Л. Бюхнер, Я. Молешотт). Б. Спіноза розглядав свідомість (мислення) як властивість, атрибут матерії, яка тільки кількісно різниться на різних рівнях її організації.

Нова епоха в розумінні генезису свідомості була пов'язана з виникненням німецької класичної філософії. Г. Гегель впритул підійшов до проблеми соціально-історичної природи свідомості, звернув увагу на різні рівні її організації, на активність і історизм. Він виходив з того, що свідомість особи (суб'єктивний дух) необхідно пов'язана з об'єктом, залежить і визначається історичними умовами життя.

Велика заслуга у з'ясуванні природи свідомості належить позитивному знанню, збагаченому досягненнями нейрофізіології (праці І.М. Сеченова, І.П. Павлова), експериментальної психології (в працях Е. Вебера, В. Вундта, У. Джемса та ін.).

У марксистській концепції свідомість розглядається як функція головного мозку, необхідна сторона практичної діяльності. Свідомість виникає, функціонує і розвивається у процесі взаємодії людини з реальністю, на основі розумово-практичної діяльності, суспільно-історичної думки. Відображаючи об'єктивний світ, свідомість детермінована природним і соціальним середовищем. Питання про походження і сутність свідомості пов'язується з розглядом матерії, яка здатна саморозвиватись. Останнє зумовило розуміння свідомості як властивості високоорганізованої матерії.

Світова філософська думка ХХ ст. переважну увагу приділяла ролі суб'єктивних факторів у існуванні й функціонуванні свідомості. Більшість представників різних філософських шкіл підкреслювали, що в їх теоретичних концепціях на противагу попередній «метафізиці» мова буде йти про розбудову «особливої онтології людської свідомості та суб'єктивності».

М. Хайдеггер, намагаючись очистити свідомість від різного роду «метафізичних» напластунів (антропологізму, об'єктивного детермінізму),

в підсумку став перед лицем загрози розчинення суб'єкту в «ніщо». Ще в гірше становище потрапив один із представників екзистенціалізму Ж.-П. Сартр. Досліджуючи терміни екзистенціалізму через призму свідомості і справедливо міркуючи про те, що людське життя неможливе без звернення до свідомості, він дійшов висновку, що свідомість є чистою видимістю, іманентністю, "вона — абсолютна". Досліджуючи свідомість, потрібно залишатися ззовні свідомості, бо сама вона не може вийти за свої межі, щоб споглядати себе збоку. А це значить, у народженні свідомості є певна межа. Це — екзистенції свідомості. Для Сартра внутрішність – це єдина вихідна точка у вивченні феномена свідомості. Зовнішнім факторам, що існують поза свідомістю, він не надає значення.

Для Леві-Стросса базовим у дослідженні стає несвідоме, яке не є свідомістю. З його точки зору, несвідоме — це об'єктивна і конструктивна за своїм характером структура. Свідомість же реалізується через мову. На думку Леві-Стросса, мова не тільки допомагає схоплювати специфіку свідомості, а й виступає рушійною силою переведення несвідомих структур у соціальні відносини, є базисом, який слугує провідником впливу свідомості на соціальне життя людини.

Матеріалістична філософія при поясненні свідомості спирається на думку, що діяльність матерії виходить за рамки звичайної взаємодії між матеріальними об'єктами. Вона передбачає існування у матерії іншої властивості, спорідненої з відчуттями. Ця властивість матерії є властивістю відображення.

Всезагальність відображення як властивості матерії зумовлена універсальною взаємодією предметів і явищ. А це означає, що **відображення є здатністю матеріальних явищ, предметів, систем у процесі взаємодії відтворювати в своїх структурах особливості інших предметів і систем.**

Відображення проявляється в якісно різних видах. Кожна з них обумовлюється ступенем розвитку матерії, визначається її внутрішнім змістом. Відображальні процеси ускладнюються з розвитком матерії і

залежать від ускладнення типу взаємодії між структурними елементами матеріальних систем. Можна виділити кілька рівнів розвитку властивості відображення, де кожний наступний є складнішим за попередній.

До основних типів відображення сучасна наука відносить: 1) неорганічне відображення — пов'язане з геологічними, фізичними, хімічними змінами тіл; 2) органічне відображення — має місце в живій природі (чутливість, психіка); 3) соціальне відображення — рівень існування людської свідомості. За усіх відмінностей вони мають загальні властивості:

- будь-який тип відображення є результатом впливу одного об'єкта на інший;
- у об'єкті, який зазнав впливу, залишається слід, який відтворює особливості структури діючого об'єкта;
- цей слід впливає на подальше функціонування та розвиток об'єкта.

Отже, відображення становить процес, результатом якого є інформаційне відтворення властивостей і діючих об'єктів. Інформація — об'єктивна основа процесу відображення. Як властивості всієї матерії всезагальна. Тому будь-яка взаємодія включає інформаційний процес, вона є інформаційною взаємодією, що залишає про себе пам'ять.

Виникнення життя — найвеличніший стрибок у розвитку матерії, пов'язаний із появою біологічних форм відображення. Життя є складною формою руху матерії. Живі істоти мають такі властивості, яких не існує в неживій природі, — подразливість, розмноження, мінливість, в основі яких лежить обмін речовин. Тому умовою збереження і розвитку життя є взаємодія організму з довкіллям. Притаманна природі подразливість є відповідною реакцією організму на вплив зовнішнього і внутрішнього середовища. Здебільшого вона відбувається у формі відображення, зовнішньої відповідної вибіркової реакції. Жива істота здатна тією чи іншою мірою реагувати на вплив зовнішніх умов.

З подразливістю тісно пов'язана інша важлива властивість живого організму — запам'ятовувати і зберігати сліди подразнення. Закодовані

сліді індивідуальна історичного досвіду живі організми відтворюють в активному ставленні до зовнішніх об'єктів. Подразливість — знак орієнтування організму в навколишньому середовищі, активна зміна його стану. У подальшому розвитку матерії виникають складні за організацією системи — нервова матерія, нервова система, органи чуття, умовно-рефлекторна діяльність, психічне відображення тощо. Нервова система, еволюціонуючи, збагачує свою системно-структурну організацію і відповідно – функціональні властивості. Поступове удосконалення нервової системи забезпечило виникнення процесів пристосування організмів до навколишнього середовища, сформувало властивість живих істот набувати прижиттєвого досвіду, зберігати його в пам'яті (сліді-відображення).

2. Генеза свідомості

Вивчаючи питання про виникнення людської свідомості, необхідно виділити три основи цього процесу: працю; спілкування у колективі, заснованому на трудовій діяльності; членороздільна мова. Можна вважати, що саме праця була тією формою пристосування до середовища, яка викликала інші форми відображення — свідомості. Праця містила в собі енергетичний обмін людини з середовищем, інформаційний обмін.

Розум людини розвивався відповідно до того, наскільки вона навчилася змінювати довколишнє середовище. З допомогою засобів праці, які одночасно виступали засобами пізнання, вона осягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи засоби праці, у яких закладались виявлені властивості предметів, людина навчалася в думках їх виділяти, узагальнювати та абстрагуватися. Логіка чуттєво-предметної діяльності фіксувалась і перетворювалась на логіку мислення. Людина навчалась думати. Так поступово формувався логічний образ світу. А праця людини набувала усвідомленого характеру. Археологічні знахідки свідчать, що мислення людини було вплетене в її трудову діяльність, а з розвитком свідомості ставало більш

опосередкованим. Зароджуючись і розвиваючись у праці, свідомість втілюється в праці, створюючи предметний світ – світ олюдненої природи, світ культури.

Свідомість — це усвідомлене знання, свідок враження дійсності. Вона виступає регулятором діяльності, спрямованої на досягнення заздалегідь поставлених цілей. Будь-які дії людини спрямовані прагнення до кінцевого результату, поставленої мети. Основою будь-якого свідомого вчинку є ціле покладання, передбачення, для чого людина здійснює свої дії. Друга особливість свідомості зумовлена характером існування людини у суспільстві. У процесі трудової діяльності люди вступають один із одним в ті чи інші форми стосунків, взаємин.

Спілкування є однією із необхідних всезагальних передумов формування і розвитку особи, це одна із форм соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, а переймає людські емоції, почуття, форми поведінки.

Виникнення свідомості як соціально-культурного явища безпосередньо пов'язане із зародженням мови. У ній формувались та відбивалися перші свідомі уявлення людей. Свідомості поза мовою не існує. За допомогою мови люди можуть сигналізувати один одному про призначення того чи іншого предмета або дії. Будучи засобом взаємного спілкування, обміну досвідом, мова об'єднує людей не тільки певного часу, а й різних поколінь. Крім того, мова є специфічним засобом зберігання й передавання інформації, а також управління поведінкою людини, пізнання об'єктивного світу і формування самосвідомості особи.

Визначальним фактором виникнення свідомості є соціальність. Саме завдяки соціальності людина закріпила, удосконалювала і транслювала у поколіннях навички трудової та розумової діяльності, адже між зовнішньою практичною діяльністю і внутрішньою розумовою діяльністю людини є певна відповідність.

Свідомість як феномен матеріального і соціального світу, в якому живе людина, існує у двох формах: індивідуальній та суспільній. Суспільна свідомість вивчається переважно соціальною філософією.

3. Структура свідомості

Свідомість не зводиться до психіки людини. Буття свідомості – це більш вузьке порівняно з психікою людини. Психіка складається із таких утворень, як свідоме і несвідоме, що перебувають у постійній взаємодії. Свідомість – це, насамперед, знання. Без знання свідомості не існує. От чому в сучасній філософській літературі більшість дослідників вказують на важливу роль пізнавальної (когнітивної), емоційної та мотиваційно-вольової структур свідомості. Структура свідомості людини складається із чуттєво-сенситивного, абстрактно-мисленнєвого та інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають чуттєві й понятійні образи, які становлять предметно-змістовну основу мислення.

У пізнавальній сфері свідомості ключова роль, безперечно, належить *понятійному*, воно забезпечує всій пізнавальній діяльності усвідомлений характер.

Емоційна сфера свідомості — складне, малодосліджене явище. Спроба виділити її структури поки що не вдалась. *Емоції* — це відображення явищ світу у формі психічного переживання, хвилювання. Емоційну сферу становлять почуття (радість, горе, ненависть та ін.), афекти (лють, жах, відчай) та самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера свідомості складається з мотивів, інтересів, потреб суб'єкта в єдності зі здібностями, характеризує спрямованість на досягнення цілей.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини *виділяють рівень несвідомого*. *Вважають, що несвідоме* — це сукупність психічних явищ, станів і дій, які лежать поза сферою розуму. До несвідомого належать сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, інстинкти та запорогові почуття.

Інстинкти і запорогові почуття — це структурні елементи несвідомого, які можуть зароджуватись на *рівні підсвідомого*, а з часом переходити на рівень свідомості. До несвідомого зараховуються також автоматизми, інтуїція, які можуть зароджуватись на рівні свідомості, а з часом поринати у сферу несвідомого. Під автоматизмами розуміють складні дії людини. Первинно утворюючись під контролем свідомості, в результаті тренування та багаторазового повторювання, вони набувають несвідомого характеру. Завдяки включенню несвідомого до психічної діяльності, на думку вчених, навантаження на свідомість зменшується, а це в свою чергу розширює поле творчих можливостей людини.

Запитання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте історико-філософські підходи до виникнення свідомості.
2. Проаналізуйте основні типи відображення, їх зміст.
3. У чому полягає сутність і значення подразливості організмів для їх існування в навколишньому середовищі?
4. Які основи виникнення та розвитку людської свідомості?
5. Визначте головні сфери буття свідомості.
6. Що охоплює категорія несвідомого?
7. Як співвідносяться свідомість і несвідоме?

Література до теми “Матеріальне та ідеальне. Концепції свідомості в філософії”

1. Безант А. Исследование сознания. – М., 1997.
2. Дельгадо Х. Мозг и сознание. – М., 1991.
3. Методологическое сознание в современной науке. – К., 1989.
4. Проблема сознания в современной западной философии. – М., 1989.
5. Серл Э. Открывая сознание заново. – М., 2006.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №5: “МОВА І МИСЛЕННЯ. ЛОГІЧНІ ФОРМИ МИСЛЕННЯ”

План

1. Поняття мислення. Об’єктивні передумови мислення.
2. Природа мови і її роль у мисленні. Різновиди мов.
3. Логіка, її зміст. Поняття як логічна форма.
4. Судження та умовивід. Закони логіки

Час проведення: 2 години.

1. Поняття мислення. Об'єктивні передумови мислення.

Людський розум виявляє себе як здатність мислити і безпосередньо як процес протікання мислі. Мислення, будучи системою операцій розуму і полягаючи у взаємозв'язаних процедурах по продукуванню ідей і образів, є предмет філософського аналізу, тісно пов'язаний із аналітикою проблем свідомості. Ідеалізм покладає закономірності мислення поза людськістю в якості духовних засад і тим перетворює аналіз його зв'язків з об'єктивним змістом дійсності на розгортання замкнутої в собі мислі, залишаючи їх по суті нез'ясовними. Матеріалістичний погляд позиціонується як виявлення способу, в який явище реальності перетворюється на акт мислі. Проте сама реальність доступна людській істоті в антропоїдних параметрах. В картині світу, орієнтованій на ключову значимість інформації, мислення постає як її розрізнення, ступеневі характеристики якого визначаються відповідними можливостями самої сприймаючої системи. Зберігається дискусійний зміст питання, чи об'єктивно ми мислимо реальність. У теперішній час мислення особливо активно вивчається наукою, і не лише гуманітарними її галузями. Візії мислення дедалі більше набирають техногенних вимірів у контексті проблематики штучного інтелекту й інформаційно-технічної реальності в цілому. Наукові підходи завжди ґрунтуються на філософській методології; і саме матеріалістична діалектика стала ментальною практикою, на терені якої в науково-дослідну площину було свого часу переведено соціально-гуманітарне знання, в тому числі й аналітику мислення.

Мислення – це процес відтворення реальності в образах і поняттях. Воно являє взаємодію чуттєвих і раціональних чинників і несе розуміння – перехід від даних нам зовнішніх ознак явищ до сутності, того, що для них є спільним. Чуттєвий образ предмета перетворюється на акт мислі, але чуттєвість не передує мисленню. Дані органів чуттів уже включають момент обробки їх мислю, її „фермент”, активність усвідомлювання предмета.

Очевидно, що мислення людини якісно відрізняється від реактивної фіксації зовнішніх впливів, притаманної тваринам. Але ж за рахунок чого?

Аналіз питання потребує знайти їх „спільний знаменник”, або передумови тих і інших виявів. Таку можливість дає теорія відображення. Поняття про відображення характеризує всезагальну властивість матерії, що полягає у взаємному впливі матеріальних об’єктів і має різні форми в різних сферах природного світу. В неживій природі – це фізико-хімічні зміни, у живій – взаємодія організму, що зазнає подразнення ззовні, і довкілля. З розвитком життя зростала активність зворотного впливу істот на чинники середовища і їхня здатність адекватно діяти в ньому. Мислення постає як вища форма відображення, обумовлена діяльністю мозку і опосередкована практикою. Активність мислення визначає вплив людини на реальність, знов-таки, за посередництвом практики. Однак зазначимо, що поняття відображення діє в даному випадку скоріше як метафора, яка дозволяє порозуміти мислення як спосіб відбиття предметного світу і при цьому мати на увазі, що воно в своїй соціальній природі підпадає під соціальну форму руху матерії. Адже упредметненням мислі в техніці людськість досягає змін у матеріальному світі. Разом з цим, неможливо звести сутність мислення до властивостей матерії, мозку. Мозок фізіологічно обумовлює чуттєвість, містить центри, здійснюючі різні реакції людської істоти на впливи середовища, але він не є „дзеркалом”, яке відбиває реальність у вигляді мислі, або її „машиною”¹. Зміст того, що ми мислимо, різноманітний у різних людей, тоді як мозок – ідентичний. Змістовність мислення залежить від діяльності індивіда.

Вельми складним є питання про те, чи обіймає поняття розвитку, вочевидь застосовне до людської цивілізації, також життя природи. Справа не лише в тому, що її світ не має початку і кінця, тобто не дає нам точки відліку для констатації його розвитку як цілого, а не в рамках певного роду органічних і соціальних систем. Адже розвиток є процесом і повинен мати початок і закінчення. Є ще одна обставина: навряд чи можливо вважати якісь явища природи більш складними за інші. Утворення життя на планеті було

¹ Подібна трактовка мислення властива стихійному матеріалізму Просвітництва, який ще не враховував опосередкованості мислення практикою.

надскладним процесом, хоча людини і мислення не існувало. Відтак, у нас лишається лише один критерій для будування „ієрархії” живих істот – типологія форм відображення, які зазнали розвитку. Їх динаміка як форм не лише зміни станів організмів відповідно умовам, але й „відповіді” їм на рівні поведінки, утворила випереджуюче відображення – передування цих реакцій на зміни в середовищі самим змінам. Ми знаємо, що лише людина спроможна передбачувати зміни умов свого існування, а згодом змінювати їх, у чому проявляє себе мислення. Отже, може видатися звабним вивести специфіку мислення з ефекту випереджуючого відображення, та це не буде цілком коректним. Коли дерева скидають листя, це також є випередженням зимового „режиму” їх життєдіяльності, але, звісно, не мисленням. Само по собі передування поведінки зовнішньому впливу, який іде за нею, ще не є визначальною характеристикою мислення. Буде більш грамотним сказати, що образи, створені мисленням, дозволяють прогнозувати зміни дійсності, орієнтуватись у них. І це є якісно іншим явищем, ніж, скажімо, передчуття жабою-квакшею змін погоди. Образ майбутнього у людини формується на основі узагальнення думкою практичного досвіду і образів предметного світу, тоді як тварина не має образу, позаяк не „ставить” перед собою ті чи інші властивості речей, з якими взаємодіє, як об’єктивні, спільні для них.

Слід пам’ятати, що лише людина здатна уявити свої стани і потреби як об’єкти, тобто мати образ себе і того, як саме вона ці потреби реалізує; що визначає здатність до цілепокладання. Якщо поведінка тварин є цілком „зливою” з довкіллям, то людина робить мисленнєві „відльоти” від нього, вона розуміє – виявляє суттєве в предметі. При цьому спрацьовує чинник, що являє об’єктивну засаду мислення – розділення зовнішніх і внутрішніх планів явища, ситуативного і сутнісного в ньому, окремого і загального, і має свої передумови в „об’єктивній практиці”. Мислення опосередковане практичною діяльністю, в якій воно формується та реалізується², і, отже, її передумовами в самій

² Механізм опосередкування мислення полягає в упредметненні й розпредметненні – діях, спрямованих, відповідно, на втілення діяльності в продукті (перехід діяльності в зміст

дійсності – наявністю опосередкованих зв'язків у світі (зокрема, причинно-наслідкових). Споглядаючи, людина пов'язує між собою явища й процеси, виявляє ритми і цикли природи, співвідносить їхні риси, виводить закономірності. Це і є узагальнення – отримання абстракції (такого „відльоту” мислі від явища, коли на основі вилучення спільних рис предметів виявляються суттєві, загальні характеристики явищ і дійсності в цілому, утворюються поняття). Механізм абстракції полягає в тому, що ми виділяємо одні властивості предметів і відволікаємось від інших. В цьому процесі мислення переходить від одиничного до всезагального, створюючи в такий спосіб образи, символи, нові ідеї та теорії.

Слід враховувати, що мислення не зводиться до роботи мозку і також не обмежується впорядкуванням відчуттів. Мислення створює нову якість, не дану „автоматично”, разом із предметом. Ця якість – смисл. Він є щось завжди „інше” за предметну даність, завжди „не те”, він скачком виникає при переході від споглядання до поняття. У світі природи ще не було смислу і він з'явився у світі культури за участю діяльності. Мислення є, власне, людська діяльність, переведена на рівень оперування знаками явищ дійсності.

Отже, операції узагальнення, опосередкованість і цілеспрямованість мислення дозволяють йому відтворити зв'язки й відношення суцього, а на їх основі – конструювати майбутнє, тобто становлять характеристики його творчої активності.

Дорефлексивні форми відображення реальності: відчуття, сприймання, образ, уявлення. Що значить „дорефлексивне”? – Таке, що передує рефлексії – дії мислі над предметом, його „подвоєнню” поняттям, і закладає основу переходу явища в акт мислі.

предмета) і вилученні її з результатів попередньої діяльності (перехід предмета в зміст діяльності), за якого людина вступає в соціальні відносини з суб'єктами праці, якою створено використовувати нею предмети, і „оживляє” їх працю і досвід. В такий спосіб діє також механізм прогресу – створення техніки, як посередника між людиною і природою, і нових рівнів упредметнення на основі розпредметнення попередніх знань у практичній діяльності суспільства.

Серед фактів свідомості як найбільш елементарний відоме відчуття – відображення окремих властивостей предметів, які впливають на органи чуттів. Всі п'ять чуттів людини є своєрідними каналами зв'язку суб'єкта зі світом об'єктів і діють, з одного боку, при участі усвідомлення даних, а з іншого – по типу актів руху, за допомогою яких ми практично взаємодіємо з речами. Відчуття різноманітні за видами: ті, що зумовлюються впливом на людину зовнішнього середовища; органічні (пов'язані з процесами, які відбуваються в організмі); відчуття руху і рівноваги; синестезія (сумісна дія всіх або деяких відчуттів). За взаємодії органів чуттів ми співвідносимо положення предметів, їх форми, кольори, рухи, звучання, і т.ін. Цілісність сприймання несе їх властивості й якості, зв'язки і відношення.

Сприймання є рівнем відображення предметної дійсності, вищим або більш складним за відчуття. Справа не в „сумі” відчуттів, тим більше що матеріальні об'єкти дані здебільшого при посередництві їх суміщення; але в тому, що сприймання є „більшим” за цю суму і якісно своєрідним актом – актом мислячого живого споглядання. Сприймання принципово важливе не стільки тим, що може бути розкладене на чуттєві дані (хоча при аналізі явища ми виділяємо його ознаки), скільки як спосіб перенесення предмета уможляду „всередину”, коли ми мислено оперуємо ним, створюємо образ. Образ – результат сприймання, модель предмета, отримана перетворенням його на акт мислі. Від явища, даного в його матеріальності, образ відрізняє те, що ми можемо помислити його, не сприймаючи чуттєво в цей момент предмет, який мислимо. Образне знання про об'єкти, що безпосередньо не сприймаються, має назву уявлення. Наприклад, ми зустріли людину, яку і раніше зустрічали. Впізнати її нам допоміг образ, утворений тим першим сприйманням її обличчя, рухів, і т.ін. Так діє уявлення і при розпізнаванні нових явищ на основі образів їм подібних. Виникнення колись утворених образів при впізнаванні забезпечує пам'ять, уможливаючи уявлення.

Отже, дорефлексивне відображення реальності є результат взаємодії людської істоти з предметним світом. Тією ж мірою, якою сам акт живого

споглядання є кроком до абстракції, до чистого розумового оперування, – і об'єкти впливають на органи чуттів; що характеризує мислення як форму відтворення дійсності.

Операції мислення. Для того, щоб розпізнати предмет з-поміж інших, ми його подумки виокремлюємо, схоплюємо в найбільш очевидних його ознаках; що передбачає їх установа в масі властивостей предметної дійсності. Отже, на первинному рівні роботи з явищем мислення вже, з одного боку, створює ціле – образ речі, з іншого – розрізняє, розділяє дані, знаходить первинні відмінності й подоби речей, – тобто воно „працює” на взаємодійних операціях розрізнення і єднання. Для уявного спостереження такого розрізнення-схоплення буде зручніше взяти процедуру, наприклад, сприймання мелодії (або інший процес, у якому нам поступово являється предмет). Мелодія стає для нас явищем музики в міру того, як перші звуки змінюються новими. Ці перші залишаються в пам'яті, а нові фіксуються у свідомості. Образ починає утворюватись на основі співвіднесення звучань, які ми розрізняємо й об'єднуємо при своєрідному „повороті” переживання звукових даних. Мисленнєві операції, здійснювані при розпізнаванні явищ і більш складних розумових актах – це аналіз, синтез, порівняння, аналогія, які в разі розгляду сукупності предметів додаються діями з подальшого їх співвіднесення – класифікацією та систематизацією.

Аналіз – мислене розділення предмета на частини – дозволяє уявити його властивості, виділити основні з них, порозуміти спосіб їх узгодження в даному предметі. Синтез – це розумова операція, за посередництвом якої окремі ознаки і сторони предмета поєднуються в ціле. Порівняння ж являє собою співставлення предметів і потребує в якості своєї умови наявності у них таких ознак, які б давали можливість поставити ці предмети поруч, або робили їх рядоположними. Відтак, треба встановити спільні ознаки даних речей і з'ясувати, наскільки вони є значимими для їх характеристики (адже червона роза і червоне авто можуть бути порівняні за ознакою, яка не є для них функціонально принциповою – кольором). Тобто порівняння вимагає аналогії –

операції з виявлення подібних рис предметів, і навпаки, аналогія передбачає порівняння. Класифікація – розподіл предметів за їх основними характеристиками на класи – групи подібних явищ, тобто таких, які мають аналогічні механізми дії, устрій, походження та ін., у залежності від того, який параметр класифікації ми беремо за основу. Систематизація (система з грецької переводиться як „співдружність”) – це дія з осмислення того, в який саме спосіб зв’язані між собою предмети, частинами якого спільного і більш складного утвору вони є, які функції в ньому виконують на правах елементів. Наприклад, організм є системою, яка, своєю чергою, містить ще низку взаємоузгоджених систем – нервову, серцево-судинну, ендокринну і інші. Отже, систематизація – це свого роду „розкладання” елементарних знань по „поличках” їх місць у системі знань більш загального характеру на основі практичного досвіду, аналізу, синтезу, аналогії, порівняння.

Характер операцій мислення і їх зв’язок із практикою переконують у тому, що мислення має свою основу в діяльності. Інакше кажучи, природа мислення є предметно-практичною. Зокрема, розкладання (розбирання) на частини предмета для пізнання його внутрішнього устрою передуює аналізу як мисленому оперуванню явищем. Таке розбирання має на меті і збирання (або моделювання) предмета, подібного за устроєм, для нужд людини, яке на основі попереднього розділення на частини є вже більш складною дією. У цьому відношенні первинне сприймання і образ є передумовою аналізу і потім синтезу – розуміння предмета як цілого, складаного з певним чином узгоджених між собою частин. Коли для здійснення синтезу ми беремо не просто частини, а такі суттєві ознаки, що визначають якісну своєрідність предмета, даного роду синтез стає поняттям – формою узагальнення, яка є дієвою для всіх подібних предметів і єдиною для соціальної спільності, яка з цими предметами має справу. Єдність практичного досвіду і самого ходу мислі від образу до поняття, притаманна людськості, є передумови поняття як загальноживаної і при цьому логічно концентрованої форми мислення.

Очевидно, що на всіх етапах мислення про даний предмет задіяні всі операції розуму, які поступово відриваються від безпосереднього погляду на нього і спрямовуються на вже виділені думкою сторони, властивості, аж до граничних узагальнень стосовно предметної дійсності. Саме абстрактне мислення вирізняє людину з-поміж тварин. Здійснення все більш складних форм аналізу і синтезу дозволяє людині створювати нове середовище свого буття, спрямовувати думку на існуючі образи, інформацію, саму думку.

2. Природа мови і її роль у мисленні.

В який спосіб людина спромоглася замінювати предмети знаками – матеріальними замісниками спершу речей, а потім і таких їх характеристик, як образи і поняття? Почасти це питання ми розбирали в ході осмислення проблеми свідомості. Згадаємо, зокрема, про значення імітації – наслідування властивостям і поведінці одних істот іншими – як чинника природи розуму, що спрацював за потреби людини в віднаходженні форм поведінки в умовах втрати її видової схеми. За таких умов з'явилося позначання діями інших дій, способів дії, „команд” по їх виконанню, які допомагали організувати сумісну діяльність спільноти. До форм пристосування в природі належать звуки, якими живі істоти подають одна одній сигнали про небезпеку або місцезнаходження необхідних для їх життєдіяльності води, їжі тощо. Сигналом є вже сам механізм зв'язку між такого роду стимулом і рефлекторно-інстинктивною поведінкою. Виразом цієї поведінки стають і своєрідні „коди”³ стимулів, якими „обмінюються” тварини. Але голосові сигнали тварин ніколи не сягають абстрагування від наявної в даний момент ситуації і завжди безпосередньо пов'язані з нею, тоді як мова людей пов'язана з актом смислу і з покладанням предмета їх спілкування. *Змістом мови є ідеальне.* Опосередковане відтворення ним об'єктивної дійсності як набуток людини коріниться в сумісній діяльності, що спричинила так звану „комуникативну революцію” – суттєве зрушення, яке

³ На сьогодні науці відомі складні форми сигналів, з яких складається „мова” тварин, не обов'язково звукова – у людиноподібних мавп, дельфінів (вельми різноманітні звуки), бджіл (фігури польотів, що прилучають рій, поблизу рослин-медоносів), та ін.

обумовило свідомість і спілкування людей. У матеріалістичній думці широко розглядається ідея про творення мови потребою людей у сумісних діях і необхідністю обміняти слово. Відомо, що відбулася інтегральна дія ряду факторів. Це будова мозку і мовний апарат, умовно-рефлекторний спосіб утворення мовлення в сполученні з жестами і образами предметів, що закріплювались у практичному, а потім у розумовому оперуванні ними. Звуками слів почали позначатись образи, ознаки і зв'язки речей. Спільний характер цих позначень, який диктувався потребами сумісної практики, як ішлося, став і чинником формування понять.

Отже, обмін знаками між людьми має принципово іншу природу, ніж „мова” тварин, хоча біологічне кодування відіграло роль передумови його утворення. Відмінності визначаються тим, що людина має другу сигнальну систему – мову, і в кінцевому підсумку, предметно-практичною сутністю механізмів такого обміну. Перш ніж виник обмін знаками, існував „обмін” діями, що передавали зразки поведінки, супроводжуючись закріпленими згодом „формулами” мови.

Кожний вислів – це обов'язково і вираз думки, і її передача іншому, який реалізує обидві функціональні сторони мови – як засобу спілкування і як чинника (інструмента) мислення. Їх єдність виражена поняттям мовно-мисленнєвої діяльності, що відбиває сутність мови як „дійсної свідомості” (Ф.Енгельс). Не можна помислити, не вживаючи слів на рівні внутрішньої комунікації (існує термін „внутрішня мова” – словесно оформлене мислене оперування знаками предметної дійсності). Навіть подумки вживана мова – це вже є комунікативний акт і водночас акт усвідомлення предмета, дії над ним. Тут принципове значення має зміст мови, її значення, значимість, завжди зв'язана не лише з нашим висловлюваним ставленням до предмета, але з передачею його сутності в понятті. За посередництвом мови поняття набирають загального вжитку і реалізують свою сутність форм ідеального, своє соціальне буття, що дозволяє людині у її мисленнєвих актах задіяти досвід інших людей, загальнолюдської культури. Мова несе ідеальне, але і має матеріальний

характер – ми сприймаємо звуки мови слухом, фіксуємо їх фізичні параметри, читаємо письмово викладений текст. У цьому смислі мова є особливим предметом сприймання, в якому поєднуються духовні й матеріальні чинники.

Проте, неможливо сприймати висловлені думки чуттєво. Ідеальне в такий спосіб не сприймається, а усвідомлюється як загальний зміст понять, який зв'язується у сприймаючій свідомості з уявленнями і з усім досвідом того, хто сприймає (важко роз'яснити зміст слів тому, хто не мав справи з речами, ними позначеними). Суб'єктивний контекст понять, їх своєрідний образний акомпанемент доєднується до значення, притаманного кожному з знаків мови, її значимому елементу. Такий контекст утворюється всім тим, що складає і спрямовує життєдіяльність людини, і стає смислом вислову. Той, хто сприймає, наповнює висловлене новим смислом. У такий спосіб „обрастають” смислами загальновідомі ідеї, ніколи не належачи повністю тому, хто першим надав їм словесної форми. Є у французького мислителя Ж.Марітена афоризм: „Нам потрібні не такі істини, що служать нам, а така, якій би ми служили”, – де виражена вічна туга за ідеалом, за такою єдиною думкою, що осяяла б смислом життя всіх. Втім, думка завжди є і слово, а *слово існує як момент соціального, інакше воно не може бути зрозумілим*, і водночас по-своєму інтерпретується кожним як смисл.

Логічно оформлений зміст ідеального передбачає матеріальну форму – слово, що лунає. В цьому вимірі мова є і презентація, і інструмент думки; між ними існує органічний зв'язок. За посередництвом слів ми переходимо від дорефлексивних форм мислення до понять, оперуємо поняттями. Мова дає можливість чітко сформулювати і представити як об'єкти наші власні думки. Подібно до формулювання ідей за умов внутрішньої комунікації як засобу мислення, ми чіткіше розуміємо зміст понять, озвучуючи їх у ході спілкування з іншими людьми, а нерідко й остаточно з'ясовуємо для себе власне ставлення до якихось фактів дійсності і навіть до виявів самих себе.

Втім, було б помилкою буквально ототожнювати мову і мислення. Мова відтворює дійсність у словах при посередництві мисленнєвого акту. Явища дані

нам у свідомості, яка знаходить адекватну мовну форму при участі мислі. Очевидним є взаємний вплив мови і мислення, свідомості. За умов певної соціокультурної дійсності людина засвоює мову не лише на рівні форми, в яку огортає думки, але на рівні способу думати, стереотипів мисленнево-поведінкових зв'язків і норм. Власне, мова багато в чому несе характер соціальних зв'язків своєї доби, її світоглядні орієнтири і сам зміст цивілізації, а також чинить зворотний вплив на процеси їх формування.

Існують вербальні (словесні) і невербальні, природні і штучні мови. Попри всю спільність їх природи, відмінності між ними, які можуть здатись зовнішніми або зв'язаними зі специфікою образів (понять), насправді є досить принциповими і визначаються насамперед історичним характером людської суб'єктивності, її способу виражати себе і розвитком тієї реальності, яку людина створює навколо себе і через яку розуміє себе.

Природні мови – це передусім мови вербальні, позаяк слово є дієвим і органічним для людської істоти засобом виразу думок. Саме у словах ми передаємо поняття і формулюємо висновки, оформляємо розуміння ідей і розкодування знакових утворень, за якими стоять образи. Смісл образу, в тому числі художнього, передається словесною мовою. До природних мов належать „мови” міміки й жестів, а також „мова тіла” – невербальні форми трансляції людських станів, емоцій, намірів. Але ці форми названі мовами метафорично. Розуміючи мову як систему знаків, пам'ятаймо, що знак має чітку структуру: в ній виділяється те, що означає (матеріальність знаку як замісника іншого, в даний момент чуттєво не сприйманого предмета, що він сам може бути як матеріальним, так і ідеальним), і означуване (те, що заміщується). Сприймання того, що означає, зв'язується з означуванним, яке характеризується, відтак, конкретністю, якісною визначеністю. На ранніх етапах соціокультурного процесу в ролі означуваного виступали явища, на які вказували і до яких „відсилали” інші явища й акти. Зв'язки явищ самої природи давали мисленню підґрунтя для формування ідеальних зв'язків у формі знаків. Знаками були і вироблені людиною речі, що заміщували як інші речі, так і самі відношення. На

цьому ґрунтується механізм обміну як такого. Міміка і жести за змістом обмежені виразом емоцій або простих дій. Максимально реалізують природу знаку поняття, які кодують основні властивості груп явищ і процесів і історично сходять до простих форм заміщення предметів знаками. Невербальні мови не призначені передавати поняття. Але серед них розрізняються ті, що несуть нерелективні вияви, і відповідні особливим формам синтезу – художні мови. І якщо мова жестів несе елементарну інформацію про стан і чуття людини, то мова мистецтва дуже складна за змістом і, навпаки, зумовлює багатоманітні переживання і смисли. Сам по собі образ суттєво дистанційований від чуттєво-практичної реалії. У його природі закладена властивість людини представляти власний стан і себе як об'єкт, тобто здатність до саморефлексії. Людина подвоює образи своїх станів і, власне кажучи, перебуває в них (в особливих станах свідомості) за участі художніх мов, за якої також несе своє світобачення іншим. Діапазон смислів при сприйманні таких мов гранично широкий, і сам знак є здатним ввібрати безліч означуваних (значень), розширюється до символу, інакше кажучи, вміщає в себе зміст людської суб'єктивності. А відтак, очевидно, що виникненню мови мистецтва передували культурно-історичний досвід пізнання людиною себе. Зокрема під формою панування релігійної свідомості середньовічна філософія зосередилася на душевному світі людини, набутком чого стало мистецтво майстрів Відродження.

Своєю чергою, на початку Нового часу настає ера штучних мов: хоча їх дійсний розквіт належить новітній добі, що ввела до загального вжитку складні системи формалізації даних, а витoki корінються в математичних абстракціях давнини; сама ідея штучної мови вперше була проголошена в XVII столітті Г.Лейбніцем. І це не випадково. Штучні мови – це мови, які використовуються з подвійною метою зведення зв'язків і відношень в одну систему і поширення використання формалізованих у такий спосіб знань у всіх сферах науково-технічної діяльності суспільства, людства. Історично сутність штучних мов як оптимальних засобів спеціальної комунікації має нерозривний зв'язок із

розвитком науки і технічною цивілізацією. Справа не лише в тому, щоб якнайзручніше передавати зміст закономірностей у вигляді певних формул (ця риса культури існує віддавна). Специфіка таких мов – у втіленні в них рівня цивілізації, на якому людина живе не стільки в природній, скільки у технічній – штучній реальності. Рівень цивілізації – це рівень опосередкування самих соціальних відносин, упереджених у продуктах людської діяльності разом із знаннями людей і їх зусиллями по перетворенню природи. Тому штучні мови становлять принципово новий етап у розвитку мови як такої. В останній період реальність штучних мов – це і реалії штучного інтелекту. Комп'ютерні мови започаткували інший за всі попередні спосіб комунікації, рівень технічного опосередкування самої соціальності, створили нового „співрозмовника” людини – людину, яка тут „стоїть” за інформаційною мережею, і власне комп'ютер.

3. Логіка, її зміст. Поняття як логічна форма.

Логіка (від грецького „логос” – „думка”, „слово”, „закономірність”, „розум”) – це сукупність правил і форм мислі, розсуду, а також теоретична дисципліна, яка їх вивчає.

Логічне пізнання – це є думка, звернена на саму себе, на способи, в які ми узагальнюємо ознаки речей, оперуємо поняттями і судженнями; що і становить раціональне мислення. Передумови раціональності коріняться в об'єктивних зв'язках природи, проте людська думка ніби „випрямляє” ці зв'язки відповідно до цілей людини. Абстракція – набуток раціональності – є не самоцільне узагальнення, а пов'язане з практикою і пізнанням, тобто таке, що несе об'єктивне (істинне) знання; і є засобом отримання нових знань на основі тих, які вже маємо, тобто вивідних знань, різноманітних за змістом. Водночас, ми виділяємо суттєві ознаки предметів, узагальнюємо і створюємо абстракції в один спосіб, за єдиними закономірностями мислі. Дані закономірності переважно і цікавлять логіку, є її предметом. А відтак, логіка має

абстрагуватись від емпіричного змісту того, що висловлюється, аби розглянути відповідність побудованого розсуду до правил мислення.

Основні форми логічного мислення – поняття, судження, умовивід. Поняття – це форма, в якій виражається сукупність загальних і суттєвих ознак предметів. Судження відбиває відношення між предметами і їхніми властивостями. Ці відношення стверджуються або заперечуються. Шляхом зв'язку суджень за змістом понять, які в них входять, виводиться судження більш узагальненого змісту – умовивід.

Попри те, що аналіз логічних форм є безвідносним до їх конкретного змісту, який вони обов'язково мають (адже не існує форми без змісту), для розуміння закону мислення слід розрізнити істинність думки і саму логічну правильність розсуду (дискурсу). Думка є істинною, якщо вона відповідає дійсності. Думка, не відповідна дійсності, є хибною. В істинності думки за змістом полягає необхідна умова вірних результатів розсуду. Інша умова – його логічна правильність, зумовлена законами мислення. Закон мислення – це необхідний, суттєвий, усталений зв'язок думок у процесі розсуду.

Призначення логіки – впорядкування окремих, емпірично отриманих понять, їх систематизація і виявлення їхнього точного значення. Особливо важливою є логіка в науковому теоретизуванні; в якості засобу виховання мислення; має суттєве значення для чіткого і послідовного виразу думок.

Знак і система знаків у площині логічного дискурсу. При логічному аналізі мова розглядається як знакова система. Відповідно до суті знаку як матеріального замісника іншого явища, який існує в процесі комунікації і передбачає розуміння, об'єкт, представлений знаком для того, хто цей знак створює, має збігатись із об'єктом, представленим знаком для того, хто цей знак сприймає. Поза цим об'єкти залишаються матеріальними явищами, не будучи знаками і не утворюючи системи знаків.

Розрізняють три основні типи знаків: знаки-індекси, знаки-образи та знаки-символи.

Знаки-індекси зв'язані з представленими ними об'єктами як причина і наслідок, вони вказують на ці об'єкти безпосередньо і тим відтворюють зв'язки самих об'єктів між собою (наприклад, дорога на узліссі вказує нам на близькість селища).

Знаки-образи зв'язані з позначуваними об'єктами відношеннями подоби (наприклад, картина, план місцевості, та ін.).

Знаки-символи не є подібними до представлених ними об'єктів і самі по собі, поза комунікацією, не дають жодної інформації про них. Саме такі знаки і вивчає логіка. Справа в тому, що за знаком-символом стоїть не що інше, як мисленнєва дія і комунікативний акт, які опосередковують зв'язок між матеріальним предметом-знаком і об'єктом, який ним позначається. І тому в таких знаках „упаковані” абстракції, якими оперує мислення.

Знаки мають предметне і смислове значення. Предметним значенням є об'єкт, представлений знаком. Смислове значення (смысл) – це виражена знаком характеристика об'єкта. Позаяк смысл дозволяє виділити об'єкт, що позначений, значення знаку є функцією його смислу. Деякі знаки не мають значення, тобто не несуть інформації, яка уможливила б виділення об'єкта.

Один з видів знаків – імена. Ім'я – це слово або словосполучення, що позначає якийсь предмет. Значення імені – це позначуваний ним предмет, а смысл – інформація про предмети, яку виражає ім'я.

Розрізняють імена двох типів – одиничні і загальні; тобто такі, якими позначається один предмет, і, відповідно, деякий клас предметів. Клас, що складають предмети, які є значеннями імені, називається обсягом імені.

Вислови мови діляться на класи залежно від типів смислів, які вони виражають, і від типів об'єктів, які представляють. Передусім виділяють речення, які поділяються на класи відповідно до того, що вони виражають – судження, питання, норми і т.ін.

З погляду логіки мова має відповідати правилам мислення. Особливе значення мають нормативні вимоги в науковій мові. Тут існують наступні принципи:

- принцип предметності, згідно з яким у висловлюваннях має щось або стверджуватись, або заперечуватись стосовно значень імен, які входять у речення, а не самих імен;
- принцип однозначності, згідно з яким вислів, застосований як ім'я, має бути ім'ям лише одного об'єкта, а якщо це загальне ім'я, то вислів має бути ім'ям, спільним для предметів одного класу;
- принцип взаємозамінності. Він вимагає, в тому разі, коли в складному імені замінюється частина, яка своєю чергою є ім'я, на іншу з тим самим значенням, щоб значення отриманого при цій заміні складного імені було тим самим, що значення вихідного складного імені. Тоді істинне речення дає так само істинне.

В логіці як аналітиці правил мислення використовується своя штучна мова – мова логіки предикатів, яка дозволяє замінити вислови природної мови спеціальними позначеннями складових частин висловів, аби виявити зв'язки між ними і надати однозначності кожному з застосовуваних знаків.

Поняття як логічна форма. являє відображення предметів у їхніх загальних суттєвих ознаках. Ознаки – це є риси схожості або відмінності предметів. Схожі – загальні – ознаки виражають подібність предметів у певному відношенні. Відмінні – це ознаки, якими предмети відрізняються один від одного. В обох типах ознак можуть бути зафіксовані суттєві або несуттєві властивості предметів.

Суттєві властивості, або ознаки, що несуть якісну своєрідність речі, виділяються за двома позиціями: ті, які є важливими для потреб людини, і такі, які характеризують її сутність безвідносно до цих потреб, виділяють її з-поміж інших. Ознаки предметів поділяють також на основні та похідні, випадкові й необхідні. Основні – це суттєві ознаки, з яких виводяться інші суттєві ознаки. Похідні ознаки – ті, що виводяться з основних. Наприклад, основною ознакою людини є трудова потреба (діяльність), а похідною – здатність людини створювати предмети штучного середовища. Необхідні – це такі ознаки, без яких не існує жоден предмет даного класу предметів. Випадкові ознаки – такі,

які мають або деякі предмети даного класу, або всі, проте вони не є визначними для існування предметів.

Сутність предмета як представника даного класу виражається тільки одним поняттям. За кількістю суттєвих ознак, охоплених поняттям, воно є простим або складним, причому просте може бути частиною складнішого. Складні поняття характеризуються структурою, в якій розрізняють родову ознаку (головну частину змісту поняття) і видову різницю (тобто побічну частину змісту поняття). Побічна частина містить інформацію про те, яким є об'єкт, відображений за посередництвом головної частини.

Зміст поняття складають всі його елементи, які можуть бути виділені в якості окремих понять. Обсяг поняття є всі інші поняття, для яких воно є ознакою, головною частиною. Для понять у сукупності понять, отриманій приєднанням до даного поняття різних ознак, дане поняття буде родом або підпорядковуючим, а решта – підпорядкованими. Так, поняття „документ” буде родом для понять „припис”, „угода”, і т.ін.

Обсяг поняття охоплює всі предмети, які за посередництвом даного поняття можливо помислити. Отже, обсяг і зміст поняття знаходяться між собою у зворотному відношенні. Якщо зміст поняття А входить у зміст поняття В, то поняття В входить в обсяг поняття А. Якщо ж поняття В міститься в обсязі поняття А, то поняття А є частиною змісту В. Закон зворотного відношення між обсягами і змістами понять діє тільки для тих понять, із яких одне є підпорядкованим, а інше – родом. І, таким чином, збільшення елементів змісту поняття визначає зменшення його обсягу, і навпаки. В цьому і полягає суть закону. За збільшення обсягу понять вони є все більш абстрактними. Так, категорії – тобто найзагальніші поняття, які можуть бути родом і не можуть бути видами щодо інших понять – мають найбільший обсяг і найменший зміст. У філософії ними є категорії „буття”, „матерія”, „сущє”; у формальній логіці – „річ”, „ознака”, „відношення”.

4. Судження та умовивід. Закони логіки

Судження – найпростіша логічна форма, в якій виражається процесуальність мислення і висловлюється відношення між двома або кількома поняттями і таким чином щось стосовно предметів стверджується або заперечується.

Якщо в судженні стверджується або заперечується наявність якихось предметів, ознак у предметів або відношення між предметами відповідно до дійсності, таке судження істинне. Хибні судження суперечать дійсності, роз'єднують реально пов'язані між собою предмети або зв'язують ті, що не характеризуються взаємозв'язками. Істинне судження „Соната – музичний твір” з'єднує, а хибне „Соната не музичний твір” роз'єднує частини факту культури. Істинне судження „Образ не є поняття” розрізняє дорефлексивну і раціональну форми відображення дійсності, хибне ж – „Образ є поняття” – змішує їх.

Судження завжди має структуру, в якій виділяють суб'єкт, предикат і зв'язку. Наприклад, у судженні „Вогонь є стихією” суб'єктом є „вогонь”, предикатом – „стихія”, а зв'язка представлена словом „є”. В логіці поняття суб'єкта означає предмет судження. Предикат судження – це є поняття про ознаку розгляданого в судженні предмета. Зв'язка відбиває зміст зв'язку, встановлюваного судженням між предметом, що мислиться, і властивістю; тобто виражає ствердження або заперечення того, чи належить предмету та властивість, що позначена предикатом. Зв'язка може бути виражена одним словом (є, суть (множина від „є”)), тире або узгодженням слів у судженні.

В ряді випадків судження містить квантор – слово, що вказує, всього обсягу або частини обсягу поняття, вираженого суб'єктом, стосується дане судження. Квантор стоїть перед суб'єктом і може бути виражений словами „всі”, „деякі” або „жоден”: „Всі курсанти знають статuti”, „Деякі курсанти займаються художньою самодіяльністю”, „Жоден курсант не є офіцером”.

Судження в мові виражаються оповідними реченнями, які містять декотре повідомлення, і не можуть існувати поза такими реченнями. Однак речення є граматичною, а судження – логічною формою. Відмінності між ними

полягають як у структурі (судження завжди є тричленним, на відміну від речення, яке може бути і тричленним, і одночленним, і багаточленним), так і у змісті (одне речення може виражати одне з кількох суджень залежно від того, який логічний наголос у ньому робиться). Не всі форми речень є такими, у яких щось стверджується або заперечується, тоді як для суджень це суттєва ознака; як і оцінка істинності, що не є обов'язковою для речення як граматичної форми, а для судження є абсолютно необхідною. Так, не є судженнями такі речення, як „Бувайте здорові”, „Коли прийдеш?”, „Мені байдуже”, „Ще б пак”, які виражають побажання, спонуку, питання чи суто особисте ставлення, стан тощо. Називні речення типу „День” можуть бути потрактовані як судження лише в контексті, що надає їм значимості таких, які стверджують або заперечують щось істинне або хибне.

Судження бувають простими і складними. Просте – це судження, яке виражає зв'язок двох понять і містить один суб'єкт і один предикат. Якщо судження складається з кількох простих суджень, воно складне. Судження „Віра є станом свідомості” просте, а судження „Людина дорослішає в міру того, як вона набуває досвіду” складне.

Простими судженнями можуть виражатись наявність, властивість чи відношення. Залежно від цього виділяють атрибутивні судження, судження відношення і судження існування. Атрибутивні судження стверджують або заперечують приналежність предмету тих чи інших ознак, станів, способів діяльності, наприклад: „І.Є. Репін – видатний живописець”, „Тактовність є вимогою етикету”, „Всі курсанти вивчають вищу математику”. Судження з відношеннями виражають відношення між предметами і їхніми ознаками, зокрема відношення тотожності і нетотожності, спорідненості, причинно-наслідкові та інші. Наприклад: „Число А більше за число В”, „Необачне поводження з електроприладами є одна з причин пожежі”, або „Офіцер – командир солдатів”. Судження з відношеннями структурно відрізняються від атрибутивних суджень, але можуть розглядатись також як атрибутивні. Те, що офіцер є командиром солдатів, одночасно означає як відношення, так і ознаку

суб'єкта „офіцер”. У судженнях існування (екзистенціальних судженнях) стверджується або заперечується сам факт існування предмета судження: „Любов існує”, чи „Поняття не існує поза мовою”. Атрибутивні судження називають категоричними, позаяк вони однозначно стверджують або заперечують саму наявність предмета.

Категоричні судження поділяються на ствердні та заперечні, залежно від якості зв'язки („є” або „не є”). Ствердним називають судження, в якому виражається приналежність предмету тієї чи іншої ознаки, а заперечним – таке судження, де виражено відсутність певної ознаки у предмета. Зокрема судження „Художня думка є образною” – ствердне, а судження „Музика не є понятійним утвором” – заперечне. Причому судження, у яких заперечний предикат, але ствердна зв'язка, виступають як ствердні: „Музична мова є невербальною”.

Атрибутивні (категоричні) судження розрізняють також за кількістю, або обсягом відображуваних предметів. У судженні щось стверджується чи заперечується щодо одного предмета, частини предметів або їх сукупності, тобто цілого класу предметів. Відповідно, судження поділяють на загальні, часткові або одиничні. Загальне судження – таке судження, в якому дещо стверджується або заперечується стосовно всіх предметів деякого класу. У часткових судженнях щось стверджується або заперечується щодо частини предметів даного класу і зазвичай використовується квантор „деякі”. Тим самим ствердження стосується лише відомої нам частини предметів цього класу, тоді як решта, можливо, і характеризується вираженою в судженні ознакою, але нам про це може не бути відомо. Наприклад, „Деякі курсанти регулярно користуються Інтернетом”. Одиничне – це є судження, в якому щось стверджується або заперечується щодо одного предмета, наприклад: „Ця роза є червоною”.

Кожне судження має якісну і кількісну характеристики, і з огляду на це типи суджень класифікують за чотирма градаціями: загальноствердні, частковоствердні, загальнозаперечні і частковозаперечні. Загальноствердні – це

судження, загальні за кількістю і ствердні за якістю. Частковоствердні – часткові за кількістю і ствердні за якістю. Відповідно, загальнозаперечні – це загальні за кількістю і заперечні за якістю, а частковозаперечні – це судження часткові за кількістю і заперечні за якістю. Так, судження „Деякі люди вірять у Бога” є частковоствердним, а „Жодна людина не має права принижувати гідність інших” – загальнозаперечним.

Складні судження містять не менше двох простих і, отже, не одне, а два і більше стверджень або заперечень. Властивість, якість зв'язок у них є факторами, за рахунок яких складні судження утворюються і визначаються їх особливості, види. Основні види складних суджень – єднальні, розділові, умовні та еквівалентні.

Єднальними (кон'юнктивними) називають судження, що включають у якості складових частин інші судження (кон'юнкти), об'єднані зв'язкою „і”:

„Вода нагрівається і утворюється пара”. Розділові, або диз'юнктивні, судження включають у якості складових частин судження-диз'юнкти, між якими стоїть зв'язка „чи”, „чи то”:

„Розуміння свободи як необхідності сходить чи до Маркса, чи то до Спінози, чи навіть до Епікура”. Умовні або імплікативні судження – це судження, що мають у якості складових частин судження, об'єднані зв'язкою „якщо..., то...”. Наприклад: ”Якщо курсант оволодіє логікою, то культура мислення у нього зросте”. Еквівалентними є судження, що включають у якості складових частин судження, зв'язані між собою подвійною (прямою та зворотною) умовною залежністю (подвійна імплікація), яка виражається зв'язкою „якщо і тільки якщо..., то...”. Це такі судження, як, наприклад: „Тільки і якщо тільки спеціаліст має відповідну кваліфікацію, він може виконувати цю роботу”.

Відношення між судженнями ґрунтуються на їх схожості за змістом, яка виражається в смислі і значенні суджень за істинністю. Як прості, так і складні судження бувають порівнянними і не порівнянними.

Порівнянними для простих є судження, що мають однакові терміни – суб'єкт і предикат – і відрізняються за якістю і кількістю. Тоді їх можливо

розрізняти за істинністю. Не порівнянними серед простих є такі судження, що мають різні суб'єкти або предикати. Порівнянними ж серед складних є судження, що мають однакові складові і відрізняються за типами зв'язок. Серед порівнянних суджень розрізняють суміщувані і не суміщувані. Якщо судження виражають повністю або частково одну й ту саму думку, вони є суміщуваними, а якщо протилежні чи суперечні думки – не суміщуваними. Не порівнянні серед складних – це судження, частково чи цілком відмінні в судженнях, з яких вони складаються. Судження, які одночасно можуть бути істинними, є суміщуваними. Виділяють три види суміщеності, а саме: еквівалентність (повна), субконтрарність (часткова) і підпорядкування.

Несуміщуваними є судження, які одночасно не можуть бути істинні. Несуміщеність включає два типи відношень: протилежність і суперечність. Протилежні (контрарні) – це такі судження, які не можуть бути одночасно істинними, але можуть обоє бути хибними. Істинність одного з них означає хибність другого; проте, якщо одне з контрарних суджень хибне, то друге залишається невизначеним і може бути як істинним, так і хибним. Складні ж контрарні судження не можуть одночасно бути істинними, однак можуть одночасно бути хибними. Суперечними (контрадикторними) судженнями є такі, які одночасно не можуть бути ні істинними, ні хибними. За істинності одного з них друге обов'язково буде хибним, і навпаки.

Відношення між судженнями уможливають отримання умовиводу. *Умовиводом є логічна форма*, в якій з одного чи кількох суджень на основі правил висновку виводиться нове, яке з необхідністю або певним ступенем вірогідності витікає з них.

У структуру умовиводу входять посилки, висновок і логічний зв'язок між посилками і висновком. Посилки умовиводу – це вихідні судження, з яких виводиться нове судження. Висновок – нове судження, отримане з посилок логічним шляхом. Логічний перехід від посилок до висновку – це є вивід. Таким чином, поняття і судження є елементами умовиводу. Процес отримання висновків з посилок називається виведення наслідків. Наслідок з даних посилок

є судженням, яке не може бути хибним, коли ці посилки є істинними і умовивід суворо дотримується логічних правил.

Умовиводи поділяються на дедуктивні, індуктивні і умовиводи за аналогією. Дедуктивним умовиводом є такий, в якому висновок необхідно витікає з посилок, що виражають більш загальні знання, і який є знанням з менш загальним змістом. Думка рухається від загального до одиничного („від загального до часткового”). Наприклад:

Всі мистецтва відтворюють дійсність в образах.

Музика є мистецтво.

Музика відтворює дійсність в образах.

Дедуктивний умовивід має примусовий характер: якщо визнано за істинне якесь положення і відомо, що даний випадок підпадає під нього, то не можна не визнати наявності загального в цьому частковому судженні.

Висновок можна робити лише за правилами, які задовольняють ряду вимог: дозволяють виводити з істинних посилок лише істинні висновки; є несуперечливими (суміщуваними) в цій логічній системі; являють систему (правило повноти системи), аби можливо було вивести на їх основі будь-який істинний висновок, що витікає з даних посилок. Розрізняють правила прямого і непрямого виводу. Дедуктивний умовивід будується на основі правил прямого виводу. Вони дозволяють з істинних посилок отримати й істинний умовивід, тоді як правила непрямого виводу дозволяють вивести правомірність декотрих виводів на підставі правомірності інших виводів. Дедуктивні умовиводи або залежать від суб'єктно-предикатної структури суджень, або – від логічних зв'язків між судженнями.

На суб'єктно-предикатній структурі суджень базується типова форма виводу – категоричний силогізм. Це вид дедуктивного умовиводу, в якому з двох істинних категоричних суджень, що пов'язані середнім терміном, за дотримання правил необхідно витікає висновок. Силогізм (від грецького „вивід наслідку”) містить дві посилки і висновок. Поняття, які входять до силогізму, називаються термінами силогізму. Більший термін – предикат висновку,

менший – суб'єкт висновку; середній є в посилках засіб зв'язку суб'єкта і предиката висновку і відсутній у ньому. Наприклад, у силогізмі:

Всі природні явища матеріальні.

Блискавка – природне явище

Блискавка матеріальна

предикатом силогізму (більшим терміном) – є „матеріальні”, суб'єкт силогізму (менший термін) – „блискавка”, середній – поняття, що входить у посилки і відсутнє у висновку – „природні явища”.

Індуктивні умовиводи, на відміну від дедуктивних, дають нам змогу отримати з посилок лише такі висновки, які є більш або менш вірогідними.

Індукція (з латинської – „наведення”) – це умовивід, отримуваний за посередництвом руху від знання менш загального до висновку, що є більш загальним за змістом. Позаяк загальне завжди існує через окреме, то воно і виводиться за вивчення окремого, шляхом індукції. Розрізняються повна і неповна індукція.

Повна індукція – умовивід, у якому загальний висновок про деякий клас предметів робиться на підставі вивчення всіх предметів даного класу. Вивід повної індукції стосується лише розглянутих у посилках предметів і випадків, не поширюючись на інші. Відтак, застосування повної індукції є доцільним з погляду вірогідності висновку, якщо точно відоме число явищ або предметів, що мають вивчатися; якщо відомо, що ознака належить до кожного предмета даного класу; і якщо число елементів класу невелике.

Неповна індукція використовується в тому разі, коли не є можливим спостерігати всі випадки даного явища, а висновок робиться для всіх. Отже неповна індукція – це такий умовивід, у якому на підставі повторюваності ознаки у деяких явищ певного класу заключають щодо приналежності цієї ознаки всьому класові явищ.

Вірогіднісний характер індуктивного умовиводу робить необхідним підвищення вірогідності висновку, що уможлиблюється за наступних умов. Необхідно брати якомога більше випадків для узагальнення, причому вони

мають бути якомога різноманітними і якнайбільш повно висвітлювати сам предмет індуктивного узагальнення, а також бути об'єктивно пов'язані між собою; для індукції беруться суттєві ознаки предмета.

За способами обґрунтування висновку неповна індукція поділяється на такі різновиди, як індукція через просте перерахування; індукція через аналіз і відбір фактів; наукова індукція на основі встановлення причинного зв'язку. Існує також спеціальна математична індукція.

Умовивід за аналогією – це умовивід щодо приналежності предмету певної властивості або відношення на основі схожості даного з іншими предметами в суттєвих ознаках. Властивості або відношення переносяться з одних на інші предмети. Отже, розрізняють два види таких умовиводів: аналогія властивостей і аналогія відношень. Аналогія властивостей працює з двома одиничними або двома множинами однорідних, класами предметів і переносуваними ознаками є властивості цих предметів. На переносі тих чи інших властивостей природних явищ на предмети техніки ґрунтуються численні винаходи інженерної та наукової думки. Аналогія відношень – це така аналогія, де уподібнюються відношення між двома парами ознак, і ознакою, що переноситься, виступають ознаки цих відношень. Якщо двом деяким предметам властиві певні відношення, то і двом іншим предметам, схожим з ними, з декотрою вірогідністю притаманні подібні ж відношення.

Умовиводи за аналогією поділяються на суворі аналогії (ті, що дають достовірний висновок), несуворі аналогії (вони дають вірогідний висновок) і хибні аналогії (дають хибний висновок). Суворі аналогії передбачає, що ознаки схожості необхідно зв'язані з ознакою, що переноситься.

В цілому очевидно, що дедуктивні й індуктивні умовиводи взаємно пов'язані в процесі пізнання, доповнюють одне одного і дають можливість теоретичній думці забезпечувати науково-технічний прогрес.

Доведення і спростування є необхідним засобом обґрунтування тієї чи іншої думки в процесі встановлення наукового факту, висунення гіпотез і їх підтвердження або скасування.

Доведення – логічна процедура обґрунтування істинності судження за посередництвом інших істинних і пов'язаних із ним суджень. Доведення має спільні риси з умовиводом, але якщо останній виходить з даних нам посилок, то доведення добирає посилки для підтвердження того чи іншого положення; якщо умовивід виходить із істинності посилок і в основному вимагає правильного логічного зв'язку суджень і їх складових, то ознакою умовиводу є перевірка не лише способу зв'язку, але й істинності посилок. Відтак, сама думка в доведенні рухається у зворотному порівняно з ходом умовиводу напрямку.

У структуру доведення входять теза, аргументи і демонстрація. Теза – це є судження, яке необхідно довести. Аргументи – ті істинні судження, якими користуються при доведенні тези. Демонстрація – форма доведення – це спосіб логічного зв'язку між тезою і аргументами. Для доведення тези необхідні аргументи (або підстави), істинність яких уже доведена. Такими підставами є положення про перевірені факти; визначення; аксіоми, закони і теореми. Доведення може будуватись у формі індуктивного, індуктивного умовиводу, аналогії і може бути прямим або непрямим. Пряме доведення є таким, коли з підстав за правилами умовиводу безпосередньо витікає теза. Непряме доведення – таке, де істинність тези обґрунтовується виходячи з хибності антитези, і застосовується за відсутності підстав прямого доказу. Непрямими є доведення „від противного” і „методом виключення”.

Різновидом доведення є спростування – процедура, спрямована на встановлення хибності або необґрунтованості раніше висунутої тези. Тезу, яка спростовується, називають тезою спростування; відповідно, судження, за посередництвом яких це здійснюється – аргументами спростування. В логіці розрізняють три способи спростування: спростування тези (пряме чи непряме), критика аргументів і виявлення негожості демонстрації.

Забезпеченню логічної правильності доведень і спростувань служать правила – вимоги до тези, аргументів і демонстрації. Зокрема теза має бути ясною і точною. Якщо вона описується в нових термінах, необхідно чітко

виявити їх смисл через розкриття основного змісту вживаних понять. Теза має залишатись однією й тією самою протягом доведення (спростування). Аргументи, що підтверджують тезу, мають бути істинними і не суперечити один одному, бути достатньою підставою для підтвердження тези і являти судження, істинність яких доведена незалежно від тези. Демонстрація має для дедуктивного способу доведення такі найважливіші вимоги, як вимога точного визначення вихідного положення (більшої посилки), точний опис події, даної в меншій посилці, дотримання структурних правил силогізму в різних його різновидах. При індуктивному обґрунтуванні суттєвий дійсно закономірний характер властивостей розглянутих явищ, що підвищує сам потенціал узагальнень і дозволяє звернутись до діалектичного аналізу.

Закони логіки є критерієм логічності самого розсуду і являють собою власне спосіб, у який відбувається правильно побудоване мислення.

Позаяк закон мислення – це необхідний, суттєвий, усталений зв'язок думок, закони логіки, похідні від законів природи і соціуму, відображають відносну якісну визначеність предметів, явищ і не можуть бути відмінені, є дійсними для всіх людей і в такий спосіб характеризуються об'єктивністю. Будучи ідеальними, ці закони водночас суб'єктивні, адже мислить людина, суб'єкт; і не є ті самі, що і закони природи. Процеси, які відбуваються у природі і соціумі, постійно взаємодіють, несучи змінюваність, відносність сторін дійсності. Проте, речі, властивості й відношення зберігають якісну визначеність у певних межах, що дозволяє мислити їх як декотрі предмети. Ця визначеність і відбивається в законах логіки з притаманною їм вимогою точності й однозначності дефініцій, зв'язків, відношень.

Основними, найбільш загальними формально-логічними законами є закони тотожності, несуперечності, виключеного третього і достатньої підстави.

Закон тотожності гласить, що обсяг і зміст думки стосовно якогось предмета повинні бути суворо визначені і лишатись постійними в процесі розсуду про нього.

Тотожність – це рівність предметів у якомусь відношенні. Кожен із предметів, взятий у той чи інший момент існування, тотожний сам собі. З часом усі предмети змінюються, тому реально абсолютної тотожності нема – вона існує на правах позиції, яка забезпечує запобігання підміні понять у логічному мисленні. Не можна тотожні думки видавати за різні, і навпаки.

В науці існують різноманітні різновиди тотожності. В математиці це еквівалентність, рівність (рівночисельність) множин, конгруентність та ін. Рівність має властивості рефлексивності, симетричності й транзитивності.

Наведемо приклад дії закону тотожності. Якщо суб'єктом судження є „Курсант Іванов”, то впродовж усього розсуду ми маємо застосовувати той самий суб'єкт. Говорячи тільки „курсант”, ми в принципі можемо мати на увазі будь-кого з курсантів і тим порушити зв'язок термінів у судженнях, з яких розсуд складається. Так само, говорячи лише „Іванов” у подальшому розсуді, ми підмінюємо суб'єкт іншим, який має більш широке значення і може охоплювати всіх, хто носить це прізвище. „Курсант Іванов врятував дітей під час пожежі. Курсанта нагороджено медаллю. Іванов є прикладом для інших”. В такий спосіб ми можемо висловлюватись у побуті, а не в логіці, де зберігання суб'єкта є умовою зберігання змісту розсуду.

Закон несуперечності полягає в тому, що два протилежних судження не можуть бути істинними в один і той самий час і в одному й тому самому відношенні. Дотримуючись цього закону, мислення відбиває неможливість для предмета одночасно мати і не мати декотру ознаку, фіксує відносну сталість властивостей предметів, їх якісну визначеність. До протилежних відносять контрарні загальноствердні і загальнозаперечні судження (адже вони обоє можуть бути хибними); суперечні (контрадикторні) судження, які є заперечними (коли одне з них істинне, друге є обов'язково хибним). Закон несуперечності (суперечності) являє нам критерії логічності розсуду, визначає розуміння й обґрунтування самої логічної необхідності витікання умовиводів із посилок. Роль цього закону в науковому пізнанні зростає в нинішній час у контексті особливої значимості несуперечності як вимоги до наукової теорії.

Наведемо приклад дії закону несуперечності. Судження „Курсант Іванов є відмінником навчання” і „Курсант Іванов не є відмінник навчання” не можуть одночасно бути істинними; хіба що характеристики суб’єкта мають місце в різні часові періоди.

Закон виключеного третього формулюється так: із двох суперечних суджень одне істинне, друге хибне, а третього не дано. Тобто в одному з контрадикторних суджень щось стверджується про предмет, а в другому те саме про той же предмет заперечується. Для суперечних контрадикторних суджень (загальноствердні і частковозаперечні, загальнозаперечні і частковоствердні) діють закони виключеного третього і несуперечності. Щодо контрарних суджень, які обоє можуть бути хибними, хоча при цьому обоє не можуть бути істинними, діє закон несуперечності і не застосовний закон виключеного третього. Останній охоплює судження, які заперечують одне одного, і передбачає вибір однієї з двох взаємовиключних позицій. З попереднього прикладу очевидно, що суб’єкт або має, або не має означеної в предикаті властивості і ніякий проміжний його стан у даному відношенні не є можливим.

Згідно з законом достатньої підстави, всяка істинна думка має бути достатньо обґрунтованою. Достатніми підставами можуть бути досвід або факти дійсності, попередній досвід суспільства, зафіксований у принципах, теоріях, законах, – доведені практикою і визнані істинними положення і закономірності. Даний закон діє у будь-яких логічних процесах, наприклад доказах теорем або прийнятті рішень у різних сферах соціального життя, розгляді наукових гіпотез і будуванні умовиводів різного характеру.

Співвіднесення формальної і діалектичної логіки. Звернімо увагу на розбіжність категорій протилежності і суперечності в формально-логічній і діалектичній дискурсивних практиках. Якщо діалектика описує передусім якісні зміни явищ, що розвиваються, і застосовує для цього свій логічний алгоритм, який дозволяє простежити взаємний перехід станів дійсності один в одного, тобто аналізує процесуальність буття природи, суспільства і мислення,

– то формальна логіка відображає речі, властивості, відношення у їхній якісній визначеності. Як діалектика, так і формальна логіка являють способи розуміння предметного світу, при цьому концентруючи загальні характеристики самого мислення. Разом із цим, сфери їх застосовності не в усьому збігаються. Діалектичний аналіз становить ментальну практику, що охоплює весь діапазон явищ і процесів, які складають картину світу, і сам по собі може бути фундаментальним алгоритмом побудування світогляду. Діалектика є методологічною засадою наукових пошуків і підходів. Однак у численних ситуаціях, коли практика вимагає однозначності в розумінні досліджуваних явищ, більш доречною є формальна логіка; вона, по суті, і являє магістральний спосіб розсуду, аргументації в науковому пізнанні. Логіка сама по собі не несе світоглядної позиції, але є універсальним засобом верифікації наукових фактів, створення моделей і розгортання гіпотез, в тому числі у разі, коли ще нема можливостей для їх емпіричного підтвердження. Як і діалектика, логіка дозволяє виводити нові знання, значимі положення. Діалектика і формальна логіка відбивають різні виміри мислення і розуміння, тісно переплітаючись у людській культурі.

Контрольні запитання.

1. Розкрийте поняття мислення
2. В який спосіб зв'язані мозок і мислення?
3. Якою є роль діяльності в мисленні?
4. Схарактеризуйте відображення як властивість матерії
5. Що таке випереджуюче відображення і яким чином воно дотичне до мислення?
6. Які дорефлексивні форми мисленнєвої діяльності має людина? Дайте характеристику кожної з них
7. Яким чином пов'язані мислення і мова? Чи можливо вважати їх одним цілим?

8. Назвіть і схарактеризуйте різновиди мов. Який чинник зумовлює динаміку різновидів мов?
9. У чому відмінність мови людей від голосових сигналів тварин?
10. В який спосіб мова розглядається логікою?
11. Що таке знак? Які бувають знаки?
12. Визначте поняття як логічну форму. В чому специфіка поняття?
13. Розкрийте смисл термінів „зміст поняття” і „обсяг поняття”. Яким законом співвідносяться ці характеристики поняття?
14. Визначте судження як логічну форму. Яку структуру обов’язково має судження?
15. На чому ґрунтуються відношення між судженнями?
16. Схарактеризуйте основні типи суджень.
17. Визначте умовивід як логічну форму. Які різновиди умовиводів виділяються в логіці?
18. Розкрийте специфіку дедуктивних умовиводів.
19. Дайте характеристику силогізму і наведіть приклад.
20. В чому суть індуктивних умовиводів, які їх різновиди існують?
21. Що таке умовивід за аналогією, якою є його роль у пізнанні?
22. Схарактеризуйте основні механізми доведення і спростування.
23. Сформулюйте закони логіки і проілюструйте їх дію на прикладах.

Література до теми „Мова і мислення. Логічні форми мислення”

1. Библер В.С. Мышление как творчество. – М., 1975
2. Жоль К.К. Вступ до сучасної логіки. – К., 1992
3. Жоль К.К. Логика в лицах и символах. – М., 1993
4. Загадка человеческого понимания. – М., 1991
5. Зегет В. Элементарная логика. – М., 1985
6. Интуиция, логика, творчество. – М., 1987
7. Ивин А.А. Искусство правильно мыслить. – 2-е изд. – М., 1990
8. Ивлев Ю.В. Логика: Учебник. – М., 1992

9. Петров М.К. Язык, знак, культура. – М., 1991
10. Мир философии: Книга для чтения: В 2 ч. – Ч. 1. – М., 1991
11. Свинцов В.И. Логика: Учебник для вузов. – М., 1987”
12. Спиркин А.Г. Основы философии: Учеб пособие для студентов вузов. – М., 1988
13. Эволюция. Язык. Познание. Когнитивная эволюция. Развитие научного знания. Эволюция мышления. – М., 2000

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №6: “ПРИРОДА ПІЗНАННЯ. ПІЗНАННЯ ТА ПРАКТИКА. ПРОБЛЕМА
ОБ’ЄКТИВНОСТІ ЗНАННЯ ”

План

1. Зміст пізнання. Суб’єкт і об’єкт пізнання
2. Практика і її роль у пізнанні. Об’єктивне знання і віра

Час проведення: 2 години.

1. Зміст пізнання. Суб'єкт і об'єкт пізнання

Що значить „знати”? Чи є людське знання істинним, об'єктивним, а світ – пізнаваним? Ці й інші питання здавна привертають увагу філософів, учених, і це закономірно. Дійти засад знання у його зв'язках із предметним світом – означає зрозуміти, чи здатне людство дійсно самовизначатись у ньому, перетворювати матеріальні передумови свого існування. То що таке знання? *Знання – це понятійна форма представленості об'єкта в суб'єкті.* Знання і пізнання є предметом філософії пізнання – гносеології (з грецької „гносис” – знання), сфера якої охоплює проблему об'єктивності знання (проблема істини), питання стосовно шляхів досягнення і критеріїв істини; природи, змісту, структури знання; співвідношення раціональних і чуттєвих чинників пізнання; форм знання. Стрижнем гносеології в аспекті світогляду є питання щодо пізнаваності світу як вимір основного питання філософії. Коли суб'єкт світоустрою покладається поза людськістю, звідси витікає агностицизм – позиція, згідно з якою людське знання не сягає суті речей і обмежене властивостями явищ у тому не достеменному вигляді, як вони нам дані. Втім, не завжди ідеалістичні концепції є і агностичними. У Платона ми не зустрінемо заперечення пізнаваності світу, але пізнання як таке в його ученні містично забарвлене: воно постає як згадка душі про її зустрічі з ідеями, що об'єктивно і вічно існують. Фактично розум „черпає” знання з себе самого; що і характеризує об'єктивно-ідеалістичні концепції пізнання взагалі. У філософії Гегеля ця позиція огорнена ідеєю людського духу як шабля самовияву ідеальної первозасади, з огляду на що об'єктивне існування світу, даного людині в свідомості і пізнанні, є момент розвитку і самопізнання цієї засади, тобто надлюдського суб'єкта, який породжує, в остаточному підсумку, понятійні форми з себе самого. Людське знання при цьому відтворює об'єктивний світ. В агностицизмі визначною є думка, що людина замкнута на аналізі своїх відчуттів (Дж Берклі) або ж на специфіці явищ як „відфільтрованих” устроєм людського сприймання образів речей (І.Кант); тобто

обмежена в пізнанні власними особливостями¹. Цій позиції протистоїть матеріалізм, яким обстоюється об'єктивність знання виходячи з розуміння *знання як форми відображення*.

Поняття відображення в теорії пізнання дозволяє осмислити його як активне перетворення первинних образів об'єктивної дійсності на поняття і понятійні конструкції. Пізнання є свого роду діяльністю і ґрунтується на практичному досвіді. Активність пізнання так само є цілеспрямованою, як і практична діяльність, що нею опосередковується відображення дійсності в свідомості людини – у вигляді уявлень, понять, суджень, теорій, а також і оперування ними у подальшій діяльності.

Відображення притаманне всьому живому. Але це не означає, що ми можемо визнати здатність пізнавати за твариною. Тварина „пізнає” момент явища шляхом чуттєвого зв'язку з ним, що зумовлює її поведінку по типу реакції організму на стимули середовища, яка реалізує властиву даному виду рефлекторно-інстинктуальну програму. Знання людини відрізняються своєю соціальною природою; як форма відображення вони опосередковані сумісною діяльністю людей у діапазоні від давньої „об'єктивної практики” до технічних інновацій сучасності. Тільки людина є суб'єктом пізнання.

Суб'єкт і об'єкт пізнання – це взаємозв'язані сторони процесу руху людської свідомості від первинного, розпливчастого образу до поняття, від незнання до знання. Світ об'єктів існує для людини через те, що він даний їй як суб'єкту пізнання. А відтак, не може бути об'єкта без суб'єкта і навпаки. Зв'язок суб'єкта і об'єкта першим обґрунтував І.Кант, відмітивши суттєвий вплив особливостей людини на зміст і структуру знання. У Канта суб'єкт – це людина як представник людськості; тобто не просто типова, а „всезагальна” людина в усьому обсязі і масштабі її можливостей, проявів і досягнень. Така людина може назвати себе „Я” з великої літери, позаяк їй одночасно властиві і практичні, і трансцендентальні зусилля і можливості. Отже, не слід змішувати

¹ Було б наївно ігнорувати гіпотетичність, антропоїдний характер наших знань. Відтак, проблему об'єктивності знання неможливо вважати вичерпаною

поняття суб'єкта і індивіда, що характеризується суб'єктивністю. Також треба розрізняти поняття об'єкта – явища, на яке в даному разі спрямований суб'єкт, – і об'єктивного існування якоїсь речі. В об'єкті прийнято виділяти предмет пізнання – спеціально виділювану для вивчення сторону, ознаку об'єкта. Річ, що існує об'єктивно (незалежно від нас), може зовсім не бути об'єктом нашого пізнання. І не тільки пізнання.

Справа в тому, що концепт суб'єкта пізнання по суті виник завдяки тій обставині, що прагнення людини змінити світ відбилосся в філософії як ідея особливої, свідомої активності людськості. Наступник Канта І.Г.Фіхте звів цю активність „олюднення” світу в ранг засади всезагального буття і в такий спосіб утворив суб'єктивно-ідеалістичну концепцію. Попри те, що Кант концептуалізував суб'єкта в трансцендентально-ідеалістичний спосіб (шляхом аналізу його розумової активності, яка прагне, але все не обіймає суцього в собі-і-для себе) і в своїх ідеях далеко відстояв від матеріалізму, у самій появі його вчення про суб'єкт і об'єкт пізнання криються практичні зрушення і антропоцентричні устремління доби. Цим зрушенням судилося переконливо втілитись у діалектико-матеріалістичному розумінні суб'єкта і об'єкта пізнання.

Суб'єкт пізнання постає передусім у Маркса як суспільна людина. І це не окремий член суспільства або його „одиниця”. Тут зовсім не йдеться про одноманітність суб'єктів, але йдеться про представника соціуму, який у силу перетворення останнім матеріальних (насамперед природних) умов свого буття здійснює процес пізнання. Умови існування суб'єкта і є об'єкт його активності – як практичної, так, отже, і розумової. Відтак, суб'єктом є суще, що змінює передумови свого буття – матеріальні (природні, технічні і, ширше, соціальні), а об'єктом – суще, на яке спрямований суб'єкт і яке він пізнає, в кінцевому підсумку, маючи на меті його перетворення. Навіть якщо йдеться про пізнання внутрішнього світу людини, зокрема, у формі мистецтва, існує неявна мета символічного перетворення людиною і світу, і самої себе. Реальні зміни у навколишньому світі, здійснювані людством, засвідчують об'єктивність знання,

його істинність; а також те, що об'єкти дані нам у своїй сутності. „Явище суттєве, сутність являється”. Суб'єкт і об'єкт пізнання діалектично зв'язані, оскільки зміст об'єкта стає змістом свідомості суб'єкта, і навпаки, суб'єкт упередметнює свої знання в об'єктах.

Зміст і структура знання. Змістом знання є даний у пізнанні об'єкт. Але образ, як результат сприймання нового для нас об'єкта, а так само і уявлення ще не є знання. Знати – означає вміти оперувати об'єктом, тобто в певному розумінні володіти ним. А відтак, знання включає в себе суттєві ознаки явища, зв'язки і закономірності, які характеризують його як момент дійсності. Знання існують передусім у досвіді соціуму, в культурі, це є її набуток і головний зміст, що передається з покоління в покоління. Для тих, хто оволодіває знанням, воно завжди є подією – своєрідним відкриттям, у якому нові факти, закономірності, теорії сполучаються з образом дійсності і організують, структурують його. Власне, знаннями і є факти (інформація про об'єкти), закони і теорії, які відображають реальність і дозволяють нам орієнтуватись у ній. Способи діяльності людей становлять особливий вид знань, до якого належать і теоретичні (вивідні), і практичні (процедурні) знання. Серед них – знання про творчу діяльність і її досвід, які впливають не лише на процес практичного перевлаштування світу людей, але діють і у сфері людського духу, утворюючи досвід емоційно-вольового ставлення до себе, інших, соціуму. Такі знання невіддільні від переконань людини – і моральнісних, і політичних; від її світогляду в цілому. Знання, засвоєні на основі оволодіння практичним і теоретичним досвідом соціуму, становлять культуру людини і суспільства в цілому.

Будучи різноманітними за змістом, знання мають і різну структуру, в якій, проте, виділяються основні моменти, складові – раціональні і чуттєві. Раціональність уможлиблює оперування об'єктом як представником усіх подібних об'єктів. Якщо суб'єкт оволодіє поняттям, тобто узагальненням суттєвих властивостей об'єкта, то тим самим набуває здатності самостійно діяти стосовно об'єктів. Суворо кажучи, тільки понятійна форма є дійсно

формою знання. Знати окремий предмет і не орієнтуватись щодо подібних йому – не значить знати. Так, неможливо вважати, що людина знається на мові, якщо вона знає окремі слова; або вважати за знання філософії знання окремих ідей і положень, одного якогось учення. Пізнання проникає в суть об'єкта і передбачає виявлення його якісної своєрідності, буттєвої основи, а відтак – аналіз явищ і синтез основних ознак усіх їм подібних, включає весь діапазон мисленнєвих операцій і в остаточному підсумку формує вже не поодинокі, а системні знання, що становлять основу світогляду людини.

Чуттєвий компонент пізнання дозволяє нам мати справу з живим або реально сприйманим об'єктом. Можна скільки завгодно пояснювати смак кавуна і колір морської води, але інформація про механізм відчуття смаку і абстрактні дані спектрального аналізу променя, що проникає у товщу води, не замінять образу, явища. Чуттєвість у пізнанні насичує його конкретним, дійсним змістом і надає знанню об'ємності, завдяки чому ми і переносимо знання про один об'єкт на інші, і збагачуємо поняття, якими володіємо, за посередництвом живого споглядання та практичного досвіду.

Єдність чуттєвих і раціональних факторів знання обумовлена його предметно-практичною природою. Нові покоління людей набувають свого досвіду в опорі на здобутки діяльності попередніх. Тому чуттєвий чинник у пізнанні доєднується до засвоєваних понять, до оперування предметами, в які вкладена праця інших. Інакше кажучи, коли пізнаємо, ми тим самим і вступаємо в відносини з суб'єктами минулої праці, завжди виявляємо свою власну сутність як суб'єктів соціальних відносин. Суб'єкт пізнання – це є, і передусім є, суб'єкт соціальності. А яким же мало бути пізнання, котрому ще не передувало досвід поколінь, з чого воно починалося і що є первинним – поняття чи стихійна дія над предметом? Звертаючись до історії людства, ми бачимо, що в практичній діяльності набувалися понятійні форми знань. Першими були знання невіддільні від дій, переживань, вірувань – знання міфологічної людини. Злите з дією знання є операцією, за посередництвом якої людина змінює об'єкт, стихійно встановлюючи закономірні зв'язки і тим самим

зкладаючи передумови понятійного знання. Первісні знання за критерій мали просту практичну можливість людини вижити, керуючись тими чи іншими уміннями. Об'єктивна практика, за якої встановлювалася дистанція між людською рукою і явищем, перетворювала це явище саме на об'єкт – суще, яке існує незалежно від „мене” і на яке спрямовано зусилля практичне і пізнавальне. Тут коріняться одразу дві обставини: можливість людини переконатись у тому, що властивості явища, як воно є, дійсно є ті самі, що дані їй, і підтверджуються об'єктивними взаємодіями цієї речі з іншими; а також узагальнення таких властивостей і абстрагування від тих, що в даному разі є випадковими, для виведення суттєвих ознак і понять.

У гносеології як галузі філософської традиції склалося протистояння підходів до природи знання. Прикладами цього протистояння можуть бути дискусія раціоналізму (філософії первинності раціональних засад пізнання) і сенсуалізму (напрямку, ґрунтованому на пріоритеті чуттєвості в пізнанні); а також – на етапі класичної філософії – ідеї апіорних засад знання (Кант) і предметно-практичної його природи (Маркс). За Кантом, суб'єкт пізнає в опорі на поняття про об'єкти і завжди в рамках можливостей їх освоєння.

У К.Маркса пізнання постає як активний процес, прототипом якого є людська діяльність. Маркс розробив поняття практики і обґрунтував ідею, що *практика є основою і метою пізнання.*

2. Практика і її роль у пізнанні. Об'єктивне знання і віра

Практика являє собою основний спосіб суспільного буття людини. У філософії практика розуміється як чуттєво-предметна діяльність людини, соціуму, зміст і мета якої полягає в освоєнні та перетворенні матеріальних і соціальних об'єктів. Отже, поняття практики є незвідним до актів і виявів індивіда в сфері його діяльності і фактично охоплює цивілізаційний процес у його динаміці. Практика становить стрижень розвитку цивілізації і сама розвивається за посередництвом постійного створення нового на основі і з урахуванням попереднього досвіду, відкладеного в результатах діяльності

людей. Життєва необхідність практики диктується потребою в олюдненні, тобто наближенні і адаптації до цілей і інтересів людини, навколишньої дійсності. Можна сказати, що людиномірність буття як сутнісний момент антропоїдних образів світу є передусім момент і набуток практики, за якої у людини з'являється і систематизується знання. В цьому аспекті практика становить основу пізнання. Вона надає пізнанню необхідний емпіричний – практично-дослідний – матеріал, узагальнення якого обумовлює і появу, і зв'язок понять, теорій. Другим аспектом взаємодії пізнання та практики є її роль як сфери впровадження знань. Знання упредметнюються в створених людиною продуктах, у новій предметній реальності, яка опосередковує її зв'язок із природою і забезпечує подальший прогрес цивілізації, позаяк у ході практики відбувається розпредметнення продуктів попередньої праці і досягається новий рівень життєдіяльності соціуму. У цьому відношенні, як спосіб удосконалення людського буття, практика є метою пізнання. Третій аспект взаємозв'язку пізнання і практики полягає в її ролі як критерію, або способу перевірки і засвідчення, істинності знання.

Триєдиний зв'язок пізнання та практики має, з погляду діалектико-матеріалістичної гносеології, розвитковий, діалектичний характер. Обидві сфери активної діяльності переходять одна в одну і живлять одна одну, при провідній значимості практики, а її метою як соціокультурного процесу є сама людина в незавершенності, постійному становленні своєї природи. І, відтак, практика виявляється самоцінною тією мірою, якою людина являє цінність для самої себе. Людина за посередництвом практики здійснює сам вибір об'єктів пізнання, практикою визначається його зміст, спрямованість і відношення людини до предметного світу, потреби і цілі людини.

Практика поділяється на матеріально-виробничу і духовно-творчу за видами людської діяльності і покладає, відповідно, різноманітні *форми знання*, в той чи інший спосіб детерміновані – обумовлені – практичними потребами людськості.

Людина пізнає світ у різні способи, які концентруються в основних формах знання – понятійній, художньо-образній, буденній. Для понятійної форми знання характерна абстраговано-узагальнена змістовність, але при тому сувора відповідність своєму предмету. Ця форма характеризує науку і значною мірою філософію; хоча філософське знання несе також особистий досвід мислителя, свого творця. Найбільше особистим ставленням до світу відмічене художньо-образне знання. Це форма знань, у якій мистецтво за посередництвом притаманної йому символіки кодує і само відношення до світу художника, і такі предмети своєї уваги й уяви, як характери, судьби, власне таїна буття. Але, попри значну роль фантазії в мистецтві, воно теж несе інформацію про об'єктивний світ, і не лише за рахунок тієї типізації і абстрагування, що відрізняє художній образ від образу нерелективного – результату простого акту сприймання. Мистецтво, нерідко стихійно, кодує закономірності предметного світу, які можуть поспіль бути виявлені в його творах і усталених формах. Наприклад, на основі устрою музичної системи (формованих у новочасній європейській музиці відношень звуків у ладах, що отримали назви мажору і мінору) Іоганн Кеплер у XVII столітті відкрив закони стосовно співвідношення маси і відстаней між планетами Сонячної системи, що надихнуло його на написання трактату „Гармонія світу”, де проведена ідея єдності закономірностей музики і світового буття. Такого ж роду випадком є відкриття „закону якісної симетрії світу” М.Марутаєвим на основі аналізу форм творів Бетховена. Мистецтво пізнає світ образами, в яких у той чи інший спосіб відбиваються практичні досягнення і знання людства, культурний досвід у цілому.

Особливого роду відношення в культурі існують між знанням і вірою як станами свідомості і способами світовідношення. *Знання і віра* – різні за світоглядною природою, але тісно сплетені в історії феномени культури. Їх розбіжність є більш очевидною, ніж взаємозв'язок. Так, знання потребують практичного і логічного доведення, вони зв'язані зі своїм предметом і є результатом його відображення, який має предметно-практичну природу.

Знання прагне об'єктивності – відповідності самої понятійної форми, якою об'єкт представлений у свідомості суб'єкта, реальним властивостям цього об'єкта. Дана характеристика знання є основною для розвитку пізнання як системної діяльності соціуму і утворення соціального досвіду, передача якого забезпечує цивілізаційну динаміку. І, нарешті, як ішлося, знання має своєю ціллю практику – процес перетворення світу суспільною людиною.

Зовсім інші характеристики має віра. Віра – це стан свідомості, який характеризується її спрямованістю на уявний предмет – образ Бога і тому, по-перше, не потребує практичного засвідчення свого предмета і, по-друге, в основному ґрунтується на чуттєво-емоційних чинниках світосприймання людини. Віра є безумовною, несе глибоку впевненість в існуванні і владній всемогутності потойбічної сили, уособленої Богом як творцем і суддею, як розумною і духовною засадою світоустрою. Віра зв'язана з божественним предметом своїх устремлінь особливою психопрактикою – молитвою, якій не властива спрямованість на перетворення світу, а, навпаки, прагнення до гармонії з ним. Віра прагне спасіння безсмертної душі, її злиття з Богом, їй властиво приймати існуючий стан речей як угодний Богові, непорушний. І нарешті, на відміну від знання, яке реалізує прагнення людини самостійно визначати свої судьби в світі, віра виражає потребу в підтримці вищих сил.

Ці основні характеристики знання і віри дозволяють їх співвіднести в історичному аспекті. Стани віри і акти пізнання являють форми духовного життя людини не стільки в індивідуальному, скільки в соціальному вимірі. Можна сказати, що переважання тієї або іншої форми відображає характер і історичний рівень цивілізації. Так, принаймні, стоїть справа в західній думці, яка ще за часів пізнього Середньовіччя на терені релігійної традиції розгорнула ідеї щодо взаємозв'язків віри і знання, а у Новий час поступово змінювала релігійні домінанти на гностичні. Потреба соціуму в освоєнні і, згодом, перетворенні передусім природних умов свого існування виражала себе в дедалі рішучішій „емансипації” пізнання, хоча новочасна філософія ще багато в чому єднає віру і знання, є їх синтезом. Такий синтез історично притаманний

ученням, де необхідність пояснити первинну рушійну силу, що „запускає” складний механізм світобудови і всю „машину” взаємодії явищ і процесів, зумовлює введення символу Бога в механічну картину світу, основи якої були закладені Декартом і Ньютоном. Р. Декарт образно представив пізнання людськістю світу як уявне дерево, корінням якого є метафізика (філософування, скероване до засад світоустрою, а відтак, і до визнання вищого розуму), стовбуром – фізика, вітами – інші природничі та людинознавчі науки. У листі до релігійного діяча М.Мерсенна Декарт писав, що волів би поєднати віру і знання. Ньютон приділив чималу увагу логічному роз’ясненню Біблії. Спіноза – один із знаменитих атеїстів своєї доби, одним із перших заперечивши посмертне існування душі людини, в своїй філософії поклав в основу всезагального буття ідею вічної субстанції і вивів з неї модуси всього суцього. У Гегеля Абсолютна ідея також являє собою розумову субстанцію світового процесу і, попри те, що власне образ Бога Гегель поміщає в межі самої релігії як царини людського духу, можна бачити в Абсолютній ідеї символ Бога як суб’єкта світоустрою. Взаємодія знання і віри як їх плідний синтез розглядається і у вітчизняній філософії. Володимир Соловйов, класик філософської культури ХІХ століття, створив учення про Всеєдність, у центрі якого стоїть Софія – мудрість і яке являє собою проект пізнання світу, одухотворений вірою. Можна помітити, що, при всій повноті доказовості знання, в ньому зазвичай лишається „зазор” для віри. Такими є аксіоми. А головне – такою є наша віра в те, що світ нам даний об’єктивно, – віра в саму людину як розумне створіння природи, або віра в очевидність неспростовних для нас речей. Віра в об’єктивність знань є, врешті-решт, фундаментом усієї потужної споруди наукового пізнання.

Контрольні питання

1. Що таке знання?
2. Що значить „знати”? Звідки ми знаємо, що ми дійсно знаємо?

3. Розкрийте предметно-практичну природу пізнання. Чому пізнання є діяльністю?
4. В чому специфіка знання як форми відображення?
5. Розкрийте поняття суб'єкта і об'єкта пізнання, їхній зв'язок
6. Проаналізуйте поняття практики
7. Схарактеризуйте триєдиний зв'язок пізнання та практики
8. Розкрийте роль раціональних і чуттєвих чинників пізнання
9. Які існують форми знань? В чому їхні відмінності?
10. Схарактеризуйте взаємозв'язок знання і віри. Чи потребують вони одне одного?

Література до теми „Природа пізнання. Пізнання та практика”

1. Алексеев П.В., Панин А.В. Теория познания и диалектика. – М., 1991
2. Диалектика познания. – Л., 1985
3. Ильин В.В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. – М., 1994
4. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М., 1997
5. Современные теории познания. – М., 1992

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №8: “КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ.
ПРОБЛЕМА АНТРОПОСОЦІОГЕНЕЗУ”

План

1. Образ людини в античності, Середні віки та в Новий час.
2. Проблеми людського буття у філософії ХХ – початку ХХІ ст.
3. Теорія антропосоціогенезу.
4. Діяльнісна сутність людини та способи її виявлення.

Час проведення: 2 години.

1. Образ людини в античності, Середні віки та в Новий час

Сутність людської природи, походження та призначення людини, її роль у навколишньому світі завжди посідали одне з головних місць серед філософських проблем. Зараз, на початку ХХІ століття, ми знову шукаємо відповіді на ці одвічні запитання. Чому ж визначення сутності людини зберігає актуальність у наш час? Відповідь на це питання передбачає характеристику головних проблем розвитку людства, зокрема – глобальних проблем сучасності. Їх вирішення потребує не лише усунення конкретних негативних наслідків кожної з цих проблем, але й розуміння причин їх виникнення, які безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людства. А для цього кожен із нас має усвідомити власне місце у світі, визначити головні засади людського буття.

Перші спроби простежити людську сутність помітні вже в міфах різних народів. Нагадаємо, що важливими рисами міфологічного світогляду є синкретизм (уявлення про світ як єдиний вимір реальності, нерозривну цілісність, у якій людська свідомість не відокремлює культурні вияви від світу природи) та антропоморфізм (уявлення про всі об'єкти навколишньої дійсності як такі, що наділені людськими рисами – душею, розумом, почуттями). У міфі людина ще не відокремлювала себе від навколишнього світу, будучи не самостійною і самоцінною істотою, а частиною цілого, частиною непорушного загального порядку. Світова цілісність існує завдяки загальним зв'язкам космічного характеру. Доля однаково всевладна як над людьми, так і над богами.

Слід також пригадати, яку роль відігравав міфологічний світогляд у життєдіяльності людини і суспільства. Міф упорядковував людське життя, але це здійснювалося завдяки підпорядкованості окремої людини колективу. За таких умов окремого „Я” існувати не могло: кожен сприймав себе як частку спільного „Ми”. Лише так можна було забезпечити згуртованість примітивного колективу в умовах жорсткої боротьби за власне існування. Закони колективу були невіддільними від самого життя, тому їх не потрібно було записувати: вони передавалися від попередніх поколінь до наступних.

Міфологія справила значний вплив на античну філософську думку, проте між ними існують принципові відмінності. Специфіка філософії як форми буття культури перш за все визначалася становленням філософської раціональності як способу осягнення людиною світу і водночас – власної сутності.

Головною рисою світогляду античної епохи був космоцентризм. Осягнення буття космосу – Всесвіту стало ключовою проблемою початкового етапу існування античної філософії. Поняття космосу, яке позначало структурно організовану та упорядковану цілісність світу, включало і буття людини. Образ людини накладався на природу та космос, змінюючи їх. У натурфілософії досократиків людський світ розглядався як мікрокосмос (мікрокосм). Вперше таку ідею висловив **Демокріт** (460 р. до н. е. – рік смерті невідомий): „Людина – це малий світ”. Такий підхід розкривав особливе місце людини в макрокосмосі та зв’язки із ним.

Розвиток філософської думки привів до поглиблення розуміння людської природи. Для софістів на перший план вийшла саме психологія людини, оскільки мистецтво переконувати вимагало глибокого знання людської свідомості. **Протагор** (490–420 рр. до н. е.) визначив людину як „міру всіх речей”. У словах близького до школи кініків філософа **Антісфена** (близько 450–360 рр. до н. е.): „Вище благо для людини – бути вільною від суспільства” найбільш повно виражений процес формування нових культурних цінностей. Індивідуалізм кініків був природним наслідком суперечливого розвитку античної культури. Полісна демократія, де колектив вільних общинників відіграв важливу суспільну роль, на той час поступилася місцем олігархії.

Важливе місце образ людини посів у філософії **Сократа** (приблизно 470–399 рр. до н.е.). На його думку, філософія людини повинна стати ключем до філософії природи, а не навпаки. У цьому зв’язку Сократ надавав першочергове значення тому факту, що людина є істота розумна, яка наділена здатністю пізнавати і мислити. Він ототожнював добродесність із знанням: на думку мислителя, людина, яка знає, що таке добро, не буде чинити зле. Його запитання про те, що таке краса, справедливість, дружба, мудрість,

примушували співрозмовників замислюватися над головними життєвими цінностями. Основним питанням філософії для Сократа була вимога, звернена до кожної людини: „Пізнай себе”. Мислитель вважав, що сутність людини складає душа, завдяки наявності якої людина відрізняється від інших істот. Душа – це здатність людини усвідомлювати, виявляти розумову активність, бути совісною та моральною, добродісною. Потенціал душі реалізується в пізнанні. Тіло людини не вище за її душу, навпаки – є інструментом душі.

Учень Сократа **Платон** (427–347 рр. до н.е.) співвідносив людську душу з ідеєю. У творі „Держава” він пов’язував людські чесноти з правом посідати певні державні посади. За Платоном, в ідеальній державі правителям і філософам має бути притаманна мудрість, воїнам – хоробрість і воля, трудівникам – поміркованість і чуттєвість. Кожен має виконувати свою справу – ось головна заповідь розвитку такого суспільства. Воно протиставлене реальним типам державного устрою: тимократії (владі честолюбців), олігархії, демократії, тиранії. У кожній із цих держав знаходять вияв і домінують негативні риси людського буття.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) вважав душу здійсненням можливості життя природного тіла. Душа людини відрізняється від душі рослини або тварини наявністю розуму. Душа є невіддільною від тіла, тому переселення душ неможливе. Людину Аристотель характеризує як політичну істоту, тим самим відрізняючи її від решти живих істот. До поняття політики філософ відносив не тільки сферу взаємин державної влади з народом та окремими людьми, але й усю сферу суспільного життя.

Представники **стоїцизму** – **Зенон із Кітіона** (близ. 336 – 264 рр. до н.е.), **Луцій Анней Сенека** (близ. 4 р. до н.е. – 65) – розглядали людську душу як частину Світового Логосу, до якого вона повертається після фізичної смерті людини. Стоїки вважали, що людина має у своїх діях коритися долі лише тоді, коли це не суперечить її переконанням. Якщо ж доля не збігається з моральними ідеалами, людина має відсторонитися від активних дій або покінчити життя самогубством.

Таким чином, саме в античні часи зароджуються елементи учення про природу людини. Головним **принципом життєдіяльності людини** античні філософи класичного періоду вважали **розум**. Проте філософська думка пізньої античності відійшла від раціоналізму: вона звернула увагу і на ті аспекти духовної сфери, які не можуть бути обґрунтовані з позицій розуму. Спробуйте відповісти, які сфери людського буття не можуть бути розкриті лише за допомогою логічного мислення?

У Середні віки розвиток європейської філософії був нерозривно пов'язаний із **християнською теологією**. Християнська концепція людини ґрунтувалася на ідеях Біблії. Один із засновників середньовічної патристики **Августин Блаженний** (354–430) у творі „Про град Божий” відстоював ідею, що Бог є вищою досконалістю, а створена ним людина –нижча за нього. Основу всієї історії, за Августином, складають два царства – Боже та Земне. Перше об'єднує ту меншість, яка виконує настанови церкви та заповіді її батьків – пророків, ангелів, патріархів, тих християн, хто жив у покорі та молитвах. Земне Місто або Царство складають грішні ангели, язичники, віровідступники, єретики, невіруючі. Сенс історії для Августина – покращення земного життя, постійне прагнення людей до морального самовдосконалення на основі християнських заповідей. Боже Царство розширюється за рахунок земного Царства, і боротьба між ними має завершитися перемогою добра, відплатою кожному за його справи.

Августин намагався примирити віру та розум. „Віруй, щоб розуміти,” – важливий принцип його вчення. На думку Августина, наука дає нам знання про навколишній світ, проте справжня мудрість – це пізнання вічних божественних справ. Знання саме по собі є неприйнятним: людина повинна прагнути до мудрості, оскільки її вище призначення – це спасіння душі.

Характерною рисою середньовічної філософії є **персоналізм** – розуміння людини як персони (від лат. *persona* – особистість), тобто неподільної особистості, яка має розум і свободу волі, створена за образом та подобою Бога, наділена совістю – можливістю усвідомлювати власні вчинки. Кожна

особистість – це особливий замкнений світ, в якому відбувається постійна боротьба сил добра та зла, духу та тіла, розуму та чуттєвості, обов’язку та схильності. При цьому завжди присутній суддя – совість і закон душі – логос, пов’язаний з логосом божественним. Цей світ не можуть досягнути люди, але він відкритий для Бога. Тому праведність, чистота людських думок є не менш значущими за вірні вчинки.

Фома Аквінський (1225–1274) – видатний філософ та теолог, систематизатор середньовічної схоластики – намагався наблизити християнське віровчення до людини. У своїх основних працях „Сума теології” та „Сума проти язичників” він виходив з уявлення про людську індивідуальність як поєднання душі та тіла: душа є нематеріальною, і лише через тілесність здобуває завершальне втілення. Людська особистість є для нього „найбільш благородною в усій розумній природі”.

Головний зміст філософської думки епохи Відродження визначається її антропоцентризмом. Поворот до людини як до головного змісту філософії відрізняється як від античності з притаманним їй космоцентризмом, так і від середньовічного філософського мислення, в центрі якого знаходився Бог та пов’язана з ним ідея спасіння. Духовна та тілесна складові людської природи розглядалися не як протилежні, а як такі, кожна з яких доповнює іншу.

На противагу середньовічним мислителям, **філософська думка епохи Відродження** стверджувала культ людського розуму як рушійної сили пізнання і творчості. Так, **Піко делла Мірандола** (1463–1494) вбачав особливе місце людини у світі в тому, що вона причетна як до земного, так і до небесного. У поєднанні зі свободою вибору це дає людині можливість самовизначення у світі. Вона є не просто природною істотою, але і творцем самої себе. Усвідомивши сенс свого життя і можливості власної волі, людина стає господарем природи. Ці ідеї об’єднали багатьох мислителів різних країн, яких почали називати гуманістами.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – це вчення, що ґрунтується на принципі самоцінності людини як особистості, визнає її право на волю, щастя,

добробут. Гуманізм мав тривалу передісторію в античності й середньовіччі, але як широкий суспільний рух, що мав найважливіші політичні, соціальні та моральні наслідки, він оформився саме в епоху Відродження. Основними центрами гуманістичної культури у XV–XVI ст. стали Італія, Франція, Німеччина, Англія.

Філософія Нового часу закріпила **антропоцентричний підхід**, поєднавши його з досягненнями **науки**. **Р. Декарт** (1596–1650) ототожнював душу і розум людини. Для нього розумна душа тотожна здатності до мислення. Уяву і почуття Р. Декарт розглядав лише як модуси розуму. Людське тіло він оцінював як автомат, машину. Механістичний підхід був притаманний і іншим мислителям цієї епохи. Зокрема, **Ж. Ламетрі** (1709–1751) у трактаті „Людина-машина” висловлював думку, що людина відрізняється від тварин лише більшою кількістю потреб і відповідно – більшою кількістю розуму, який допомагає їх задовольняти.

Принципово інший підхід зустрічаємо у **Б. Паскаля** (1623–1662). Головною проблемою людського існування він вважав місце людини у Всесвіті. Трагізм цього існування Б. Паскаль убачав у незрівнянності конкретного місця, яке займає окрема людина, з безмежжям Всесвіту. Проте просторова неосяжність Всесвіту не є підставою для повної зневіри людини у своїх можливостях. Велич людини полягає в її здатності мислити. „У просторі Всесвіт осягає і поглинає мене, – зазначав Паскаль, – у думці я осягаю його”. Людину філософ порівнює з очеретиною, яку легко зламати, проте людина – це „мисляча очеретина”. Джерелом правильного мислення є правильний спосіб життя. Розум не може допомогти людині приборкати власні пристрасті. Сенецькому буттю надається за допомогою серця, яке повинне відчувати присутність Бога. Саме віра в Бога розглядається Б. Паскалем як основа морального буття людини.

Оригінально і глибоко концепцію людини розробив видатний український філософ **Г. Сковорода** (1722–1794). Його увагу привертала духовний світ людини. Ключовою для філософа була проблема людського

щастя. Мислитель убачав його у постійному моральному вдосконаленні. Це – процес, через який людина творить себе. Для цього необхідно пізнати своє місце у світі, яке призначене людині Богом. Повна реалізація власних здібностей через обрання „сродної” власній натурі праці є умовою гармонії людського буття.

Для родоначальника німецької класичної філософії **І. Канта** (1724–1804) питання „Що таке людина?” набуває значення основного питання філософії. Воно поділяється на три питання: „Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я можу сподіватися?” Філософ відповідає на нього, аналізуючи людську діяльність. Вона складається з таких форм, як пізнання, практика і творчість – синтез пізнання та практики. Саме творчість, в якій мета діяльності людини збігається з самою діяльністю, є найбільш важливою серед цих форм. Отже, на думку І. Канта, людина – це, перш за все, творець.

Л. Фейєрбах (1804–1872) стверджував, що людина – це не творіння Боже, а найбільш досконала частина одвічної природи. Людська природа розглядалася мислителем в єдності душі та тіла. Головний принцип антропологічного матеріалізму, якого дотримувався Л. Фейєрбах, проголошував людину вихідним пунктом і кінцевою метою філософії. Згідно з ним, необхідно за посередництва людини звести все надприродне до природи та за посередництва природи все надлюдське звести до людини.

Марксистська філософія пояснювала наявність у людській природі біологічного та соціального начал на основі принципів діалектичного матеріалізму. За **К. Марксом** (1818–1883), „сутність людини не є абстракт, притаманний окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин”. Такий підхід допомагав розкрити сторони людського життя, пов’язаного з соціумом.

2. Проблеми людського буття у філософії XX – початку XXI ст.

Сучасна філософська думка в багатьох аспектах переглянула попередні підходи до визначення людини. Ця ревізія пов’язана з поширенням ідей

некласичної філософії. Уже наприкінці ХІХ ст. набула поширення нова течія – **„філософія життя”**. Цей якісно новий світогляд ґрунтувався на філософуванні, що було наслідком відчуття всієї повноти життя, де центром роздумів є людина. Основи „філософії життя” були закладені німецьким філософом **А. Шопенгауером** (1788–1860). У праці „Світ як воля і уявлення” він висунув ідею про існування світу на основі нескінченної волі до життя. Воля, за А. Шопенгауером, складає серцевину, ядро всього, що існує у світі – окремого та цілого. Вона виявляє себе як у кожній сліпій силі природи, так і в усвідомленій людській діяльності. Різниця полягає лише у ступені прояву волі в кожному випадку, але не в її сутності.

Основною властивістю волі, на думку А. Шопенгауера, є постійна боротьба, яка охоплює всі рівні природи. Суперництво яскраво виявляється у середовищі тварин, де воля реалізується у формі волі до життя: більш сильні стверджуються і забезпечують своє існування за рахунок більш слабких істот. Подібно до цього людина демонструє ту ж боротьбу: природу вона розглядає як продукт для власного споживання, а інших людей – як суперників.

Інший представник **„філософії життя”** – **Ф. Ніцше** (1844–1900) вбачав основу світу у прагненні до влади. Воля до влади – це не обумовлене певною причиною явище, інстинкт, притаманний людині. Ідеалом, основою філософської системи Ф. Ніцше є „надлюдина” і саме її він вважає „сенсом землі”. Надлюдина – це аристократ духу. Звичайна людина для „надлюдини”, на думку німецького мислителя, виглядає або посміховиськом, або ганьбою. Якщо у відносинах між собою „надлюди” виявляють доброту, чуйність, то до „чужих” – звичайних людей ставляться так само, як звичайні люди – до хижаків: „Вони повертаються до невинної совісті хижого звіра, ... вдаються до вбивства, підпалу, насильства, погрому з гордістю та душевною рівновагою..., переконані, що поети надовго тепер матимуть тему для творчості та уславлення”. Свій ідеал „надлюдини” Ф. Ніцше не пов’язує з конкретною людською расою або нацією, але підкреслює, що „надлюдину” необхідно зростити.

Отже, підходи „філософії життя” докорінно відрізнялися від концепцій людини у класичній філософії, перш за все – виразним ірраціоналізмом. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вони набули поширення у філософській думці.

У новітню епоху все більше поглиблюється розуміння складності і багатомірності людини. Логічним наслідком всебічного розгляду людської природи стало оформлення у 20-х рр. XX ст. **філософської антропології** як окремої течії філософії. Вона ґрунтувалася на ідеях німецької класичної філософії і філософії життя. Основне питання цієї течії – це питання про сутність людини, про її метафізичне походження, про її фізичне, психічне та духовне начала у світі. Пошук відповідей на це питання об’єднує предметне вивчення сфер людського буття з його філософським осягненням.

Представники філософської антропології **М. Шелер** (1874–1928), **Г. Плеснер** (1892–1985), **А. Гелен** (1904–1976) дотримувалися точки зору, що людина „вписана” до світу, але через свою природну „недостатність” не може бути пояснена через природу, центрована в ній. Вона вимушена шукати „центр” поза собою; будучи позбавленою основи, повинна постійно долати „ніщо”. Тварина тотожна самій собі, своєму середовищу, залежить від природних потягів, прив’язана до конкретних умов життя, тоді як людина, дистанціюючись щодо самої себе (своєї тілесності) та свого середовища (світу), має тіло та є відкритою світу.

Оскільки людина є „недостатньою”, а до того ж мешкає у світі, який постійно провокує різні „розриви”, буття людини завжди проблематичне. Воно вимагає постійних зусиль для зняття своєї невизначеності. Для цього необхідно залучити не тільки „знання контролю” (природничонаукове знання), але і „знання культури”, як і „знання порятунку”. Акцент на тому чи іншому знанні, необхідному для утримання людини у світі, особливості бачення його механізмів визначили відмінності чотирьох основних концепцій філософської антропології: антропобіологічної, соціологічної, культурологічної і теологічної. Можливість існування кожної з них міститься у працях визнаного засновника

цього напрямку – М. Шелера. Узагальнюючу програму філософської антропології він запропонував у праці „Місце людини в космосі” (1928).

Інший напрям філософської думки ХХ ст. – **екзистенціалізм** у тлумаченні людської природи відкинув ідеї призначення людини. У програмній статті „Екзистенціалізм – це гуманізм” **Ж.-П. Сартр** (1905–1980) так сформулював засади екзистенціальної філософії людини: „Людина... спочатку нічого собою не являє. Людиною вона стає лише потім, причому такою людиною, якою вона зробить себе сама. Таким чином, нема ніякої людської природи, як немає і бога, котрий би її замислив. Людина просто існує, і вона не тільки така, якою себе уявляє, але така, якою вона хоче стати. І оскільки вона уявляє себе вже після того, як починає існувати, і виявляє волю вже після того, як починає існувати, ... то вона є лише те, що сама із себе зробить”. Отже, людина є вільною у своєму виборі варіантів існування, варіантів поведінки у кожній ситуації. Кожен з нас постійно знаходиться у стані вибору. Цей рух визначає весь перебіг людського життя.

Розвиток цих ідей знаходимо в іншого видатного представника екзистенціалізму **А. Камю** (1913–1960). У філософському романі А. Камю „Чума” епідемія, що охопила місто Оран – це символ усіх страхів і лих, які можуть зустрітися людині. Проте однакові умови викликають різну реакцію людей. Одні мешканці міста залишаються пасивними, вбачаючи в епідемії покарання за людські гріхи, інші ж активно протистоять пошесті, хоч і не певні в остаточній перемозі. Саме останню лінію можна вважати ще одним проявом екзистенціального підходу до життя. Діяти, навіть коли немає впевненості в успіху цих дій, постійно боротися з несприятливими обставинами і намагатися перемогти – цю ідею роману слід визначити як головну. Трагічні історії людства ХХ ст. – перш за все, Друга світова війна – справили вплив на розвиток ідей екзистенціалізму

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у західній філософії активно розвивається напрям **постмодернізму**, що вважає своїм головним принципом **комунікацію** різних точок зору. На думку постмодерністів, людина – це істота,

яка постає в пошуках піднесеного і прагне уникати одноманітного, одномірного, нудного, тоталітарного. Людина може зрозуміти існуючі суспільні норми лише в тому випадку, якщо вона постійно від них відсувається або руйнує, інакше кажучи, деконструює їх. Деконструкція – вихідний принцип філософії відомого французького мислителя **Ж. Дерріда** (1930–2005). Він вважав, що, тільки відштовхуючись від опорних понять певної системи і порівнюючи дійсний зміст та тлумачення сенсу понять в різних філософських системах, людина може зрозуміти реальність, істину власного буття.

Узагальнюючи минулі й сучасні філософські пошуки сутності людини, слід визначити головні їх підсумки. Людина й унікальна, й універсальна. Людина – вінець природи, якому немає рівних, вона володіє унікальними здібностями. Але вона й універсальна, ніщо їй не чуже – ані Всесвіт, ані біологічні інстинкти, ні витончена, піднесена діяльність.

Людина – це співвідношення внутрішнього й зовнішнього. Духовний світ людини знаходить вияв у різних формах: у діяльності, грі, праці, художній творчості. Реалізація цих форм пов'язує окрему людину із суспільством.

Людина є єдиною, неподільною, але не одномірною. Вона поєднує в собі різні рівні: біологічний, діючий, розумний, чуттєвий, раціональний, етичний. Усі вони об'єднуються світом певної, конкретної особистості. Людина творить свій духовний світ, світ цінностей, науки, мистецтва, моралі. Водночас людина – істота історична, і в якості такої вона спрямована від минулого, через сьогодення, до майбутнього.

Людині не уникнути тягара відповідальності перед собою особисто й іншими людьми. Тому їй потрібна ґрунтовна філософська база. Велика кількість людей стурбована питаннями походження людини та її призначення у світі. Проте, міркуючи над цими проблемами, вони часто навіть не підозрюють, що лишають осторонь неоціненний спадок філософської думки. Без філософії наші повсякденні погляди на людину виявляються досить бідними та малодійовими.

3. Теорія антропосоціогенезу

Проблема походження людини хвилювала мислителів кожної епохи. Філософська думка характеризується розмаїттям підходів до виникнення та розвитку людського життя. В узагальненому вигляді ці підходи можуть бути об'єднані в декілька концепцій. Основними концепціями людини є релігійна, біологічна та екзистенціально-філософська.

У **релігійній** (зокрема, християнській) інтерпретації людина розглядається як завершальний продукт творіння Бога. Створена за образом та подобою Божими, людина відпадає від Бога через скоєння першородного гріха. Унаслідок гріхопадіння внутрішній світ людини став роздвоєним, таким, що поєднував божественну та земну сутності. Спасителем людства від тягара гріха через розп'яття та воскресіння виступив Христос – Син Божий і Син Людський.

В основі **біологічних**, або натуралістичних, концепцій людини знаходиться той факт, що людина – це складова частина природи, особливий вид вищих ссавців *Homo sapiens* (людина розумна). Такі інтерпретації людини пояснюють її свідомість та поведінку, проводячи аналогії зі світом тварин. Так, закон боротьби між окремими індивідами за власне існування розглядався деякими вченими як універсальний, що діє і в людському суспільстві. Війни й інші конфлікти між людьми визначалися прибічниками біологічних концепцій як вияви інстинкту агресивності, що нібито був успадкований людиною від тварин.

Екзистенціально-філософська інтерпретація людини докорінним чином відрізняється від релігійної і біологічної концепцій. Фундаментальною рисою екзистенціалізму є визнання людини унікальною, неповторною істотою. Буття кожної людини розглядається представниками цього напрямку як абсолютне. На думку Ж.-П. Сартра, існування людини передує її сутності і фактично замінює її. Кожен сам відповідає за свою долю, здійснюючи свідомий вибір. Тому людина в навколишньому світі є своєрідним “проектом”, і від неї самої залежить, чи здійсниться цей проект.

Одночасне перебування людини у світі природи й у світі суспільства дає підстави для питань про співвідношення і взаємодію біологічного та соціального чинників людськості. Ще Аристотель звернув увагу на цей факт, визначивши людину як „політичну тварину”. Деякі філософи Нового часу абсолютизували розуміння людини як сукупності суспільних відносин, визначаючи її як „чистий аркуш”, що заповнюється винятково суспільством. З іншого боку, і в Новий час окремі мислителі висловлювали ідеї „вищості” однієї людської раси (зокрема, європеїдної) над іншими. Вони пов’язували це з „природними” властивостями, наперед визначеними генами та інстинктами, які нібито дають можливість створювати культуру і оволодівати її здобутками лише представникам „вищої” раси. У зв’язку з цим виникає питання: які чинники домінують при формуванні людської свідомості та поведінки?

Учені визнали, що перетворення тварини на людину не могло бути миттєвою подією. Повинен був існувати тривалий період становлення людини – антропогенезу та об’єднання людей в єдине суспільство – соціогенезу. Вони являють собою дві нерозривні, взаємопов’язані сторони єдиного процесу – **антропосоціогенезу**. Його сутність полягає в **переході від біологічної форми руху матерії до соціальної**. На думку більшості сучасних істориків, антропологів та археологів, цей процес тривав близько 3–3,5 млн. років.

Основою теорії антропосоціогенезу стала **еволюційна теорія** англійського біолога **Ч. Дарвіна** (1809–1882) про походження видів шляхом природного відбору, що здійснювався під впливом навколишнього середовища. У процесі еволюції відбувалося зникнення проміжних форм живих організмів та постійне вдосконалення їх будови і функцій. Внаслідок конкуренції між видами та всередині одного виду виживали ті організми, які найкраще пристосовувалися до певних умов зовнішнього середовища.

Ч. Дарвін та його послідовник **Т. Гекслі** (1825–1895), спираючись на матеріали палеонтологічних, анатомічних, ембріологічних досліджень, довели генетичну спорідненість людини та тварин, зокрема – антропоїдних мавп. Однак вони не розглядали питання про те, що ж саме зумовило необхідність,

утворило передумови еволюційного перетворення мавпи на людину та які етапи цього перетворення.

Розв'язанню цієї проблеми були присвячені праці основоположників марксизму. К. Маркс і **Ф. Енгельс** (1820–1895) надавали першочергового значення у процесі становлення людини її соціально значущій діяльності. У творі Ф. Енгельса „Роль праці у процесі перетворення мавпи на людину” була сформульована **трудова теорія антропосоціогенезу**. Згідно з нею, **праця** була визначальною умовою становлення людини. Стрижнем людської діяльності стало уміння виготовляти знаряддя праці.

Водночас праця мала свою генезу. Вона стала повноцінною предметно-практичною діяльністю завдяки взаємодії з такими чинниками соціалізації, як мова, свідомість, мораль, міфологія та ін. Унаслідок цього посилювалися і ставали все більш різноманітними зв'язки між людьми. Їх розвиток сприяв формуванню і зміцненню людських колективів.

У чому ж полягає принципова різниця між твариною й людиною, а відповідно – між біологічним об'єднанням та людським суспільством? Тварини пристосовуються до навколишнього середовища, яке визначає спосіб їхнього життя. Їх об'єднання виникають або внаслідок дії інстинкту самозбереження (стадо), або на основі біофізіологічного розподілу функцій (мурашник, бджолиний вулик). **Людина ж не просто пристосовується до певних умов, а перетворює їх у процесі спільної праці з іншими членами людського колективу** – створює світ матеріальної та духовної культури. Отже, колективна поведінка у процесі праці стає рушійною силою подальшого прогресу.

У 60-і рр. ХХ ст. тлумачення антропогенезу зазнало значних змін. Була сформульована **концепція „двох стрибків”**. Згідно з нею, в еволюції людини існували два переломних моменти. Перший полягав у переході від стадії тваринних попередників людини до стадії людей, що формуються, – палеоантропів. Цей перехід позначив появу соціальних закономірностей. Другий стрибок – це зміна палеоантропів людьми сучасного фізичного типу (неоантропами), що сталася на межі раннього та пізнього палеоліту. З цього

часу подальший розвиток людей визначався соціальними закономірностями. Формування суспільства остаточно завершилося з появою екзогамії (заборони шлюбів всередині групи родичів) і роду.

Невід'ємним елементом антропосоціогенезу стали **морально-соціальні вимоги**, виконання яких було **обов'язковим для всіх членів колективу**. Найбільш важливі з них, які виникли ще в перших людських об'єднаннях – це заборона вбивства іншого члена племені (а згодом – родича), заборона кровозмішувальних зв'язків, підтримання життя будь-кого із членів свого племені (пізніше – близьких людей, родичів), незалежно від його фізичної пристосованості до життя. Жорсткі каральні санкції за порушення цих правил допомогли їх утвердженню в людській свідомості, зробили неможливим повернення людей до тваринного стану. Більш розвинена мораль не скасувала жодної з цих вимог. І зараз статеві зв'язки між рідними людьми або вбивство когось із них розглядаються як абсолютне зло, відхилення від загальних норм людськості.

З іншого боку, **становлення людини** відбувається не тільки у процесі виконання вимог колективу, але й **через усвідомлення особистих почуттів, знань, поглядів та переконань**. Хоча вплив на індивіда природи і суспільства залишається незаперечним, він не є абсолютним. Визнання цього було б відмовою від людської особистості. Людина обирає певний шлях дії, спираючись на свій світогляд, і саме завдяки цьому спроможна відповідати за свої вчинки. Цей аспект людської діяльності дає підстави розглядати людину як самодіяльність.

4. Діяльнісна сутність людини та способи її виявлення

Сутність людини виявляється в декількох формах. Основними серед них є діяльність, творчість та гра.

Діяльність – це форма активного ставлення людини до навколишнього світу з метою його перетворення. Принциповою особливістю людської діяльності є її усвідомленість. Діяльність характеризується метою, засобами,

формою процесу та результатами. Вона принципово відрізняється від поняття „поведінка”. Остання пов’язана перш за все з адаптацією до природного та соціального середовища, і дії людини в цих умовах до певної міри обмежені наявними стереотипами, програмами дій. Діяльність же дозволяє людям не лише пристосовуватися до певних умов існування, але і змінювати їх.

Найбільш послідовний раціоналістичний виклад принципу діяльності міститься у філософії **Г. Гегеля** (1770–1831). Центральне місце в ній належить діяльності **абсолютного духу**. За Г. Гегелем, саме дух пробуджує в людині самосвідомість – спочатку через слово та мову. Знаряддя праці та матеріальна культура є більш пізніми, похідними проявами реалізації творчої сили духу – мислення. Таким чином, вихідна точка людського розвитку – це здатність людини усвідомити все багатство образів, які до того містяться всередині духу і є неусвідомленими.

Г. Гегель проаналізував діяльність з позицій ідеалістичної філософії. Марксистська філософія розглядала діяльність як органічну єдність чуттєво-практичних і теоретичних форм. Ця цілісність діяльності синтезується в понятті практики. Практична діяльність включає різноманітні акти перетворення об’єктів, де продукти однієї діяльності стають вихідними компонентами іншої. Саме виникнення матеріальної виробничо-практичної діяльності було передумовою становлення специфічно людського відношення до світу, подолання рамок тваринного існування. В умовах сучасного суспільства все більшого значення набуває технічна діяльність, основою якої є взаємодія між матеріальними артефактами (об’єктами та устроями, створеними людиною) та людськими знаннями, навичками, уміннями і стандартами діяльності.

Вищою формою практики є праця. Вона поєднує ряд елементів: людину з її цілями, знаннями та навичками, певні трудові операції та об’єкти праці. Об’єкти праці, в свою чергу, поділяються на предмети праці (початковий матеріал), засоби праці (перш за все – знаряддя) та продукти праці. Отже, практика являє собою єдність об’єктивної та суб’єктивної сторін. Слід зазначити, що в процесі практики відбувається не лише перетворення її

об'єктів, але й розвиток людини, оскільки її властивості змінюються та вдосконалюються.

Діяльність може бути як репродуктивною (спрямованою на відтворення того, що вже існує), так і творчою. **Творчість** – це діяльність, яка породжує щось принципово нове, таке, що не існувало раніше. Її також можна визначити як процес прийняття нестандартних рішень. Перші спроби досягнути цей феномен помітні вже в античній філософії. Так, Платон розглядав два види творчості: Божу і людську. Перша створює вічні цінності, друга ж визначається наявністю „божого іскри”, проявляючись в діяльності як філософа, так і ремісника. Творче натхнення Платон розглядав як своєрідний стан людини, споріднений з безумством. Християнство розглядало творчість людини як вищий прояв божественного в людині. У наш час творчість розглядається як результат діяльності людського мозку, де розум пов'язаний з інтуїцією.

За об'єктом творчості визначають такі її різновиди, як предметно-практична, наукова, технічна, художня, соціальна, філософська, релігійна. Вони можуть здійснюватися як окремим індивідом, так і колективом. Аналіз різноманітних форм творчості дає підстави для висновку: вона властива лише людині як суспільно-історичній істоті, є природним і необхідним доповненням раціональності.

Гра – це форма вільного самовиявлення людини. У класичній філософській традиції (І. Кант) вона розглядалася як діяльність, що не задовольняє зовнішні утилітарні потреби, приємна сама по собі і не підпорядковується конкретній меті. Людина отримує безкорисливе задоволення від самого процесу гри. **Г. Спенсер** (1820–1903) та **К. Гросс** (1861–1946) вважали гру формою вправ, що допомагають вищим тваринам зміцнювати і розвивати спадкові форми поведінки.

Некласична філософія ХХ ст. піддала критиці такі погляди на проблему гри, відзначивши, що інстинктивні форми поведінки, притаманні тваринам, не потребують спеціальних вправ. Нідерландський історик **Й. Хейзінга** (1872–1945) створює універсальну ігрову концепцію культури. Він розглядає гру і

змагання як основу для всіх виявів людського життя: закону, філософії, поезії, релігії. Властивість гри формувати культуру Й. Хейзінга пояснює тим, що для зміни навколишнього середовища шляхом певної діяльності людина повинна попередньо здійснити аналогічний процес у власній уяві. Важливу роль в ігровій діяльності відіграють соціальні ідеали, які визначають духовне життя суспільства. В них міститься багато ігрових елементів, оскільки ці ідеали пов'язані зі сферою мрії, фантазії, утопії. З часом, внаслідок культурного розвитку людства, ігровий елемент поступається місцем іншим видам людської діяльності – науці, праву, політиці. Витіснення гри починається в Новий час, коли ідеали суспільства починають підпорядковуватися принципу корисності, що веде до втрати вільного духу культури. Але ігровий інстинкт, на думку Й. Хейзінга, може виявитися в будь-який момент, залучаючи до гри як окремого індивіда, так і людські маси.

І діяльність, і творчість, і гра передбачають постійний контакт індивіда із суспільством. Відомо, що немовлята, якщо вони тривалий час позбавлені фізичного та емоційного контакту з людьми, деградує і врешті-решт гинуть. Отже, відсутність таких зв'язків може мати фатальні наслідки. Дослідники помітили, що така ситуація справляє негативний вплив і на психіку дорослої людини.

Отже, проблема походження та становлення людини зберігає свою актуальність. Наукове дослідження появи і становлення людини стало основою для принципово нової теорії – антропосоціогенезу. Філософи різних напрямів, які вивчали питання антропосоціогенезу, вказали на ряд головних моментів, що характеризують цей процес. До них належать єдність біологічного та соціального в людській природі, зв'язок розвитку свідомості людини із процесом предметно-практичної діяльності, поєднання впливу суспільних чинників з індивідуальними властивостями кожної особистості.

Питання для самоконтролю

1. Чому аналіз людської сутності зберігає актуальність у наш час?

2. Які відносини існують між людиною та навколишнім світом у міфології?
3. Як розвивався образ людини в античній філософії?
4. Як оцінювалася природа людини філософами середньовіччя?
5. У чому полягають основні принципи вчення гуманізму?
6. Визначте причини та сутність антропоцентричного повороту філософської думки у Новий час.
7. У чому полягають особливості марксистського підходу до визначення людської природи?
8. Схарактеризуйте основні ідеї та концепції філософської антропології.
9. Як розглядається динаміка людського буття у філософії екзистенціалізму?
10. На яких засадах вирішують проблему людини представники постмодерністської філософії?
11. Визначте сутність основних інтерпретацій людини.
12. Які проблеми характеризують взаємодію в людині біологічного та соціального?
13. Визначте сутність соціально-діяльнісного підходу К. Маркса та Ф. Енгельса до проблеми антропосоціогенезу.
14. На які принципи спирається підхід до становлення людини як самодіяльності?
15. В чому полягає різниця між діяльністю, творчістю та грою?

Література до теми “Концепції людини в історії філософії. Проблема антропосоціогенезу”

1. Алексеев В. П. Становление человечества. – М. : Политиздат, 1984. – 462 с.
2. Камю А. Бунтующий человек: Философия. Политика. Искусство. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
3. Кант И. Трактаты и письма. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
4. Паскаль Б. Мысли. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 367 с.
5. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М. : Политиздат, 1989. – С. 319–344.

6. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. – М. : Наука, 1987. – 239 с.
7. Фролов И. Т. Избранные труды: В 3 т. – М. : Наука, 2003. – Т. 3. О человеке и гуманизме. – 789 с.
8. Хамітов Н. В., Гармаш Л. Н., Крилова С. В. Історія філософії. Проблема людини та її меж: Навчальний посібник. – К. : Наукова думка, 2000. – 272 с.
9. Хейзинга Й. Homo Ludens: В тени завтрашнего дня. – М. : Прогресс, 1992. – 460 с.
10. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии: Учеб. пособие для вузов. – М. : Высшая школа, 1991. – 512 с.
11. Человек: образ и сущность (Гуманитарные аспекты). Совесть, труд, счастье. – М. : ИНИОН РАН, 1998. – 291 с.
12. Шелер М. Избранные произведения. – М. : Гнозис, 1994. – 413 с.
13. Шостромм Э. Анти-Карнеги, или человек-манипулятор. – Л. : Світ, 2002. – 112 с.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №10: “СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА
СУСПІЛЬСТВА”

План

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції.
2. Суспільне виробництво, його складові.
3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку.
4. Соціальна структура та її складові. Соціальні групи, їх головні види.

Час проведення: 2 години.

1. Суспільство: сутність, теорії виникнення, функції

Соціальна філософія – розділ філософського знання, що досліджує найбільш загальні характеристики суспільного життя, колективної людської діяльності, а також місце особистості в суспільстві. Суспільство є предметом багатьох наук, які називають соціальними науками (соціологія, політологія, демографія, соціальна статистика, соціальна психологія, економічні та юридичні науки). Особливість соціальної філософії полягає у тому, що вона визначає фундаментальні основи і сенс існування суспільного життя, умови збереження цілісності та упорядкованості суспільства як єдиної системи. Крім того, в межах соціальної філософії осмислюється методологія наукового пізнання суспільного життя, узагальнюється досвід суспільних наук.

Поняття „суспільство” є ключовим у соціальній філософії. Саме слово „соціальний” походить з латинської мови, у перекладі означаючи „суспільний”. Без усвідомлення сутності суспільства ми не можемо зрозуміти ані походження та смислу життя людини, ані взаємовідносин людей зі світом природи, ані закономірностей культурного розвитку людства. Тому перш за все необхідно знайти відповідь на питання: що ж собою являє суспільство?

У сучасній філософії і науці поширені чотири основних значення поняття „суспільство”:

- суспільство – це будь-який конкретний, просторово обмежений, соціальний організм, що є відносно самостійною одиницею функціонування і розвитку життєдіяльності людей (окрема країна, група країн, регіональна спільнота людей);
- суспільство – це весь людський світ, який включає усі історичні спільноти минулого та сучасності;
- суспільство – це кожен вид реальної взаємодії людей безвідносно до певних форм його існування (специфічні суспільні утворення – народ, нація, велика або мала соціальна група);
- суспільство – це певний тип, етап, стадія розвитку людства (наприклад, традиційне, феодальне, індустріальне суспільство).

У найбільш загальному значенні **суспільство** – це сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами і видом діяльності. В якості родових утворень суцього людина та суспільство постають у нерозривній єдності. Родова природа суспільства полягає в тому, що воно є соціальною формою виробництва і відтворення людей. А родова природа людини знаходить вияв у категорії „людська гідність”, що поєднує обов'язкові фізичні, біологічні, соціальні, духовні, психологічні якості, у випадку втрати яких люди припинили б представляти людину як рід. Люди можуть існувати і розвиватися тільки в соціальних умовах, а суспільство функціонує на ґрунті активності людських індивідів, об'єднаних у спільноти, між якими виникають певні соціальні відносини.

У розумінні сутності суспільства саме цей аспект – співвідношення суспільства та індивіда – є головним. У чому полягає основа суспільного життя? З чого слід розпочинати дослідження суспільства – з індивіда чи з тих соціальних зв'язків, до яких він включений? Щодо цієї проблеми існують три основні інтерпретації:

- первинним є суспільство;
- первинним є індивід;
- первинною є єдність індивіда та суспільства: суспільство створює людину, а людина одночасно створює суспільство.

Перший підхід складається ще в античній філософії. Зокрема, Аристотель пояснює суспільні зв'язки дією природного, природженого людям стану. Вираженням соціальності (політичності) людини є початкова нерівність людських здібностей, а звідси впливає і природна відмінність людських функцій. На думку Аристотеля, не суспільство є похідним від людини, а, навпаки, людина похідна від суспільства: людина поза суспільством є абстракція, реально настільки ж неможлива, як неможлива жива рука, відокремлена від тіла, якому вона належить.

Представники європейської філософії Нового часу – **Т. Гоббс** (1588–1679), **Дж. Локк** (1632–1704), **Д. Юм** (1711–1776), **Ж.-Ж. Руссо** (1712–1778),

вважали, що суспільство почалося з окремого індивіда, з постаті ізольованої, внутрішньо самодостатньої людини: її здібності, поведінка, дії визначають характер суспільства. Вважалося, що така ізольована людина вступає в суспільні відносини, виходячи із своїх прагматичних інтересів. Зокрема, Т. Гоббс у творі „Левіафан” висловлює думку, що в цілях самозахисту, аби не знищити один одного в міжособній війні, людям було необхідно укласти суспільний договір, який обмежив права окремих індивідів і почав охороняти загальні інтереси людей. Це сприяло переходу від природного стану до суспільства. Суспільство визначається у цих концепціях як сума індивідів. Змусити індивіда переслідувати інтереси інших людей можна лише примусово. У запровадженні та організації такого примусу і полягає, згідно з поглядами згаданих мислителів, необхідність існування суспільства.

Інші спроби визначення первинного утворення, з якого бере початок суспільство, приводили до проголошення таким утворенням родини, недиференційованого суспільства (племені або родової общини), „соціального атома” (термін **Я. Морено** (1892–1974), що позначає сукупність індивіда і тих осіб, з якими індивід контактує у певний момент). Однак всі ці поняття уже передбачають існування певних структурних зв’язків між їх складовими; отже, вони не можуть бути визначені як початкові.

Заслуга відкриття зв’язків між елементами суспільства належить К. Марксу. Згідно з його висновком, суспільство не складається з індивідів, а є сумою тих зв’язків і відносин, в яких ці індивіди перебувають один щодо одного. Саме у суспільних відносинах і міститься вихідна клітинка суспільства. Ідея суспільства притаманна самій людині як суспільній істоті. Людина і суспільство з’являються в історії одночасно, причому суспільство породжує не свідомість людей, а доцільна і цілеспрямована трудова діяльність. Основою положною структурою суспільного буття К. Маркс вважав економічні відносини між людьми.

Соціальна філософія ХХ–ХХІ ст. поглибила поняття соціальної реальності. Основу суспільства її представники вбачають у феномені

інтерсуб'єктивності – міжособистісних зв'язків, у яких зберігається людське „Я”. Сама соціальна реальність виявляє себе як множина таких „Я”, кожне з яких є унікальним, непередбачуваним, не запрограмованим. Фундатором такого підходу виступив М. Вебер.

Основними питаннями суспільного буття людей є такі питання:

- у чому полягає основа суспільного життя?
- як виникло суспільство і як воно існує?
- за яких умов суспільство зберігає свою цілісність?
- які типи суспільств існували та існують сьогодні на планеті?
- як співвідносяться суспільство і особистість?

Історично суспільство виникає разом із виникненням людини. Слід пригадати, що сутність цього процесу передає поняття „антропосоціогенез”. Спочатку людські об'єднання ґрунтувалися на кровно-родинних зв'язках, але з часом, внаслідок зростання населення й ускладнення суспільного життя виникли перші соціальні структури (право, мораль). Вони підтримували цілісність та єдність суспільства, забезпечуючи стабільність і можливість його саморозвитку.

Що ж саме визначає суспільний спосіб життя людини? Попри всі розбіжності філософських поглядів на проблему історичного виникнення суспільства, в людському бутті є три очевидності, які можна визнати як головні риси людини та суспільства. До них належать:

- **трудова діяльність** – людина є активною за своєю природою, а праця стала фактором єднання людей, який забезпечує виробництво і розподіл матеріальних та духовних благ;
- **колективність** – людина є соціальною істотою, вона прагне до спілкування, не здатна сформуватися як людина на самоті; саме в межах суспільства можливо виявити, оцінити людські набутки і зберегти кращі з них для наступних поколінь;
- **духовність** – людина здатна до пізнання, має свідомість і самосвідомість, прагнення до творчості, до свободи, добра, любові.

Жоден із цих чинників не є первинним щодо інших двох. Людська діяльність, суспільність, духовність розвивалися через взаємовплив, взаємне коректування одне одного. Не можна сказати, що виникло раніше – людина чи суспільство. Становлення людини відбувалося як становлення суспільної істоти, а становлення суспільства – як розвиток саме людського суспільства.

Основні сфери людської життєдіяльності зумовлюють головні **функції** суспільства:

- функцію забезпечення і відтворення матеріально-економічних умов життя (продукування благ для задоволення життєвих потреб, зростання добробуту, матеріального достатку, підвищення рівня комфортності життя);
- функцію регулювання й організації суспільних відносин (забезпечення соціально-політичних і етичних гарантій виживання людства, упорядкування політичних, правових, моральних, релігійних відносин);
- функцію акумуляції і збереження людської духовності в соціальних формах науки, мистецтва, релігії, філософії, перетворення їх на механізм соціальної пам'яті, на засоби духовного зростання особистості.

2. Суспільне виробництво, його складові

Головною складовою людської життєдіяльності є трудова діяльність. Саме вона становить основу розвитку суспільства на всіх етапах його існування. Однак слід нагадати: трудовою діяльністю людина почала займатись настільки, наскільки мала до цього певні природні передумови. Тому процес становлення суспільства постає як взаємодія природного і народженого в його надрах соціального.

Суспільні відносини – це форми взаємодії та взаємозв'язків, що виникають у процесі діяльності між соціальними групами та всередині кожної з них. Кожна людина входить до складу багатьох соціальних груп, які постають суб'єктами цих відносин. Суспільні відносини включають такі головні системи, як матеріальні відносини та духовні відносини. Матеріальні відносини виникають внаслідок практичної діяльності людини, відображають цю

діяльність (виробничі відносини, екологічні відносини). Духовні відносини пов'язані з розвитком суспільної свідомості, створенням і збереженням у ній певних ідей та цінностей (моральні, правові, художні, релігійні відносини). Особливим видом соціальних відносин є міжособистісні відносини, які не зводяться до одного із двох названих класів.

Вихідним пунктом розвитку суспільних відносин є **суспільне виробництво** – процес, у якому люди, пов'язані певними відносинами, створюють матеріальні блага у вигляді засобів виробництва і предметів особистого споживання, необхідних для людського існування. Саме виробництво засобів виробництва стало початком людської історії.

Суспільне виробництво – досить складне утворення. Воно включає в себе дві підсистеми: матеріальне та духовне виробництво. Кожна з них стає реальністю лише в рамках певних суспільних відносин і завдяки створенню відповідного типу особистості. **Матеріальне виробництво** спрямоване на задоволення головних потреб і інтересів людей. **Духовне виробництво** створює для людини певне духовно-теоретичне середовище, дає необхідні знання, творить ціннісні парадигми.

Матеріальне виробництво є системотворчим компонентом розвитку соціуму, оскільки суспільство не може існувати без створення і вдосконалення матеріальних благ, що задовольняють численні людські потреби. Матеріальне виробництво також виступає дійовим стимулом духовного життя людей, забезпечує розвиток науки і мистецтва, філософії і моралі, політики і права. Нарешті, матеріальне виробництво визначає характер та спрямованість розвитку суспільного виробництва, зумовлюючи залежно від рівня свого розвитку певну соціальну структуру суспільства, певний тип політичної організації, спосіб життєдіяльності людей, тип особистості, зміст права, моралі.

Характер і рівень матеріального виробництва визначаються тим способом освоєння природи, в межах якого воно здійснюється. **Спосіб виробництва** – це конкретно-історична єдність продуктивних сил і виробничих відносин. Визначивши продуктивні сили як активну форму ставлення людей до природи,

а виробничі відносини – як сукупність відносин, що складаються між людьми в процесі освоєння ними навколишнього середовища, розглянемо структуру продуктивних сил та виробничих відносин, з'ясуємо джерела і механізм розвитку виробництва, проаналізуємо діалектику взаємодії його структурних елементів.

Продуктивні сили є системою суб'єктивних і речових елементів, необхідних для процесу матеріального виробництва. Суб'єктом виробництва є люди в якості робочої сили. Це поняття передбачає володіння певними науковими знаннями, професійними навичками, досвідом у відповідній сфері практичної діяльності. Іншою складовою продуктивних сил є речові елементи, що поділяються на засоби виробництва та предмети виробництва. Засоби виробництва – це знаряддя праці і система забезпечення їх: механізми, машини, комунікації. Предмети виробництва – це частина природи, що залучена до процесу виробництва, те, на що спрямована людська праця.

Виробничі відносини, по-перше, мають суто економічний зміст, оскільки визначають спосіб поєднання людей і засобів виробництва на основі певного характеру власності; по-друге, носять суспільний характер, бо є відносинами людей із приводу їхнього місця в системі суспільного виробництва, ролі в організації праці, способів одержання певної частки суспільного багатства; по-третє, є первинними, бо визначають собою інші суспільні відносини.

Головним у змісті виробничих відносин є **форма власності на засоби виробництва**. Залежно від форми власності виробничі відносини набувають вигляду відносин панування і підкорення, відносин співробітництва тощо. Відносини власності реалізуються через такі структурні елементи, як відносини організації виробництва, обміну, розподілу і споживання. У сукупності вони повинні бути системою забезпечення функціонування матеріального виробництва в інтересах суспільства, а не системою самозабезпечення, яка реалізує корпоративні інтереси організаторів виробництва, що зберігають монополію на розподіл виробленого продукту.

Доки власність у системі виробничих відносин функціонує як система відчуження людини від процесу праці і виробленого продукту, основою людської сутності буде лише виробнича функція. Сенс **відчуження**, за К. Марксом, полягає в деформуванні сутності сил людини, внаслідок чого людина позбавляється своєї родової творчої суті. Соціально-економічні чинники відчуження – це стихійний поділ праці, приватна власність на засоби виробництва й експлуатація найманої праці, система поневолення, соціальна нерівність.

Джерелом розвитку способу виробництва є суперечність між продуктивними силами, які розвиваються, й виробничими відносинами, що забезпечують зв'язок робочої сили із засобами та предметами праці. Виробничі відносини через свій стабільний характер у міру вдосконалення продуктивних сил починають обмежувати їх, тому зміни в продуктивних силах зумовлюють потребу змін і у виробничих відносинах. Так діє загальний соціологічний закон визначального впливу способу виробництва на різні сторони суспільного життя. Дія цього закону виявляється протягом усього історичного розвитку людства.

Виробничі відносини є й чинником розвитку продуктивних сил. Нові виробничі відносини (форма або носій власності, організація виробництва, обмін, розподіл та споживання) стимулюють розвиток і вдосконалення продуктивних сил, вимагають постійного зростання продуктивності праці, підвищення її кількісних та якісних параметрів. У цьому проявляється активна роль виробничих відносин у розвитку продуктивних сил.

Отже, нові продуктивні сили готують передумови нового способу виробництва, а нові виробничі відносини реалізують ці передумови. Новий спосіб виробництва є закономірним результатом розвитку попереднього способу, в надрах якого виростають нові продуктивні сили, що потребують нових виробничих відносин.

3. Суспільно-економічна формація. Основні чинники історичного розвитку

Соціально-філософський аналіз історичного розвитку людства передбачає узагальнення конкретних подій і явищ у житті різних країн та народів у більш масштабних категоріях, що відображали б саму сутність навколишньої реальності. Перші спроби такого узагальнення зустрічаємо вже в античній філософії. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує низку суспільств, розвиток яких вступає в суперечність з інтересами їх громадян (тимократія, олігархія, демократія, тиранія), і протиставляє їм свій проект ідеальної держави. У творах італійських гуманістів епохи Відродження були визначені три головні епохи історичного розвитку – антична, середньовічна, нова. Однак лише у ХІХ ст. все розмаїття світового конкретно-історичного матеріалу було узагальнене в межах формаційної теорії, розробленої К. Марксом та Ф. Енгельсом.

Суспільно-економічна формація – це конкретно-історичний тип суспільства, взятого у його цілісності, який розвивається і функціонує відповідно до притаманних йому об’єктивних законів на ґрунті певного способу виробництва. Основними структурними елементами формації є базис і надбудова. Виробничим відносинам, що складають **економічний базис** суспільства, відповідає **надбудова**, до якої входять суспільна свідомість, ідеологічні відносини, а також соціальні інститути, що закріплюють їх (мораль, держава, право). Зазначені елементи надбудови органічно взаємопов’язані між собою, а також пов’язані з базисом економічними відносинами, у які включені люди у процесі своєї життєдіяльності. Ідеї не виникають з нічого. Вони є прямим чи опосередкованим відображенням інтересів і потреб, які зароджуються та знаходять оформлення в базисі. Елементами формації є й певні соціальні суб’єкти – роди, племена, стани, класи, партії. Значущість категорії формації полягає в тому, що вона відтворює об’єктивну логіку історичного процесу, враховує загальні закономірності поступального розвитку людства, встановлює зв’язки між різними сферами суспільного життя.

Формаційна теорія допомагає характеризувати матеріальну основу певного **конкретно-історичного типу суспільства** – первіснообщинного, рабовласницького, феодального, капіталістичного, соціалістичного. Цією

основою вона визначає спосіб виробництва, який утворюють продуктивні сили та виробничі відносини. Суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами стає причиною переходу до іншої, більш досконалої формації. Ця суперечність постійно відтворює конкретно-історичний спектр суперечностей у структурі виробничих відносин, які формуються на базі цього способу виробництва, а також стосується самої людини, накладаючи свій відбиток на спосіб її життя. Діалектика базису та надбудови, вся сукупність виробничих відносин великою мірою визначають виникнення і сутність різних ідей, поглядів, світогляду людей у певний період розвитку суспільства.

Беручи до уваги **визначальну роль базису**, не слід забувати і про **відносну самостійність надбудови**. Надбудова не пасивно відображає базис, а активно допомагає йому зміцнитися, функціонувати й розвиватися. Урахування різноманітності духовного життя суспільства, знання причинно-наслідкових зв'язків забезпечують можливість цілеспрямовано формувати надбудову, підвищувати потенціал її активності, що, у свою чергу, дозволяє вдосконалювати виробничі відносини, забезпечувати розвиток продуктивних сил. Від здатності елементів надбудови ефективно вирішувати назрілі проблеми і забезпечувати прогресивний розвиток суспільства залежить примноження загальнолюдських цінностей. Важливу роль у вирішенні цих завдань відіграє політична організація суспільства, в першу чергу – держава.

Інститути політичної організації – це сукупність державних органів, політичних партій, суспільних організацій, різних соціальних груп, що регулюють використання політичної влади в суспільстві. Зміст політичної організації і механізмів взаємовідносин її складових елементів визначають спосіб виробництва та рівень розвитку базису. Економічні відносини визначають політичну організацію суспільства; політична організація, у свою чергу, закріплює ці відносини у формі політичних відносин різних соціальних груп.

Головним інститутом політичної організації суспільства є держава. У класичному варіанті **держава** – це система трьох підсистем – законодавчої,

виконавчої і судової, взаємопов'язана діяльність яких втілюється в нормативних актах, обов'язкових для всіх громадян. Державу характеризують три ознаки:

- публічна влада, яка спирається на армію і поліцію;
- стягнення податків з населення для утримання апарату влади і системи забезпечення її;
- поділ населення не за родовою, а за територіальною ознакою.

У процесі історичного розвитку держава постійно зазнає змін. Новий спосіб виробництва викликає до життя і новий тип держави, який знаходить вияв у формі конкретної організації державної влади.

У соціальній філософії та соціології по-різному вирішується питання про основні чинники розвитку суспільства. Як правило, пошук відбувається в напрямі визначення певної детермінанти або рушійної сили історії (техніки, економіки, свідомості).

У **натуралістичних концепціях** розвиток суспільства пояснюється біологічними законами, природними факторами, космічними процесами. Ці концепції єднає невизнання суспільства специфічною сферою реальності, якісно відмінною від природи. До найбільш поширених натуралістичних концепцій розвитку людства належать:

- **соціал-дарвінізм.** Ця концепція, засновником якої став Г. Спенсер, пояснює закономірності розвитку суспільства законами біологічної еволюції, поширює на суспільство принцип природного добору – боротьби за існування, виживання найбільш пристосованих до цієї боротьби;
- **соціобіологія.** Її представники розглядають суспільне життя за моделлю біологічної популяції. Всі прояви соціальності, вважають соціобіологи, мають генетичний базис, запрограмовані біологічною еволюцією, суттєво не відрізняються від їх аналогів у тваринному середовищі;
- **географічна школа.** У соціальному пізнанні основну роль розвитку суспільств і народів вона відводить географічному положенню і природним умовам – клімату, сировинним запасам, водним ресурсам. Основоположниками

цієї концепції суспільства виступили філософи Просвітництва. У ХХ ст. в межах цієї школи виникла концепція **геополітики**, яка обґрунтовує політичне життя суспільства необхідністю боротьби за „життєвий простір”, за розширення „природних” кордонів для виживання суспільного цілого. Сучасні прибічники геополітики поділяють світ на „зону прогресу” (країни „Півночі та Заходу”) й „зону технічної та соціальної відсталості” (країни „Півдня та Сходу”). На базі такого поділу робляться висноки про правомірність експансії „держав прогресу” щодо решти держав;

- **фрейдизм та неофрейдизм.** Його основоположники З. Фрейд, **Е. Фромм** (1900–1980) пояснюють суспільне життя з позицій психології, поширюючи характеристики внутрішнього світу людини на основні сфери розвитку соціуму (культуру, мораль, політику та ін.);

- **теорія етногенезу.** У ній суспільне життя розглянуто через існування етносів – великих угруповань, в появі і розвитку яких вирішальна роль належить космічним та природним факторам. Автор цієї теорії історик **Л. Гумільов** (1912–1992) спирався на ідею В. Вернадського про наявність на Землі біохімічної енергії живої матерії (біосфери). На цій енергії, відповідно до її ритмів, існують і розвиваються етноси як біологічні організми – носії пасіонарності. Уся історія була розглянута Л. Гумільовим як виникнення, піднесення, занепад та перетворення одних етносів на інші, зумовлені набуттям або втратою пасіонарності.

Спільною рисою **ідеалістичних концепцій** є пояснення суспільного розвитку духовними факторами – релігійними віруваннями, ідеями і прагненнями видатних історичних діячів, розвитком пізнання та науки. Г. Гегель пояснював історію суспільства розвитком духовної культури і, врешті-решт, розвитком світового розуму. М. Вебер особливу увагу приділяв культурним цінностям як вирішальному моменту соціального життя. Зокрема, у відомому творі „Протестантська етика і дух капіталізму” велику роль в розвитку капіталістичних відносин в Європі він убачав у релігії протестантизму.

У технократичних концепціях Р. Арона (1905 – 1983), У. Росту (1916–2003), Д. Белла (нар. 1919) історія людства постає як процес, детермінований розвитком техніки. Рівень розвитку техніки обумовлює певну стадію суспільного прогресу. У зв'язку з цим вважається, що вся історія людства – це перехід від традиційного, або аграрного суспільства з його натуральним господарством і становою ієрархією, до індустріального суспільства, де панує ринкове господарство, склалися демократичні засади людського життя. Деякі технократи вважали перспективою розвитку людства зосередження влади в руках представників передових техноструктур, що, нібито, могло б забезпечити процвітання всього суспільства.

У марксистській соціальній філософії (в матеріалістичному розумінні історії) визначальна роль відводиться матеріальному виробництву і економічним відносинам. Незважаючи на широке розмаїття способів трудової діяльності різних епох, країн та народів, ця діяльність у своїй основі зберігає універсальний характер: поза нею неможливе саме існування людства. Тому праця була схарактеризована К. Марксом та Ф. Енгельсом як вічна природна умова людського життя, що притаманна усім суспільним формам цього життя. Єдність історичного процесу забезпечується і визначається матеріальним виробництвом суспільного життя.

Отже, власність на засоби виробництва характеризує сутність виробничих відносин. **Оснoву виробничих відносин складають відносини власності на засоби виробництва.** Вони визначають зміст певної економічної системи, є первинними серед усіх відносин цієї системи. Власники засобів виробництва – землі, сировини, машин, транспорту – відіграють провідну роль і в житті певного суспільства в різні історичні епохи.

4. Соціальна структура та її складові. Соціальні групи, їх головні види

На ґрунті певного способу виробництва матеріальних благ і суспільного розподілу праці виникає соціальна система, яка характеризується конкретною структурою. **Соціальна структура суспільства** – це цілісна сукупність усіх

спільнот, які функціонують у цьому суспільстві, в їх взаємодії. До цих спільнот належать роди, племена, класи, нації, родини, виробничі колективи. Відповідно до цього у соціальній структурі суспільства можуть бути виділені етнічна, демографічна, класова, професійно-освітня структури. Їх взаємодія на кожному етапі розвитку суспільства певною мірою відрізняється.

Етнічна структура суспільства характеризує виникнення і розвиток різних соціально-етнічних спільнот – більш-менш стійких історично сформованих угруповань людей. Головними історичними типами етносів є рід, плем'я, народність, нація. **Рід** – об'єднання кровних родичів, що мали спільне походження, місце проживання, мову, звичаї і вірування – був основною людською спільнотою в первісному суспільстві; він виконував не лише етнічні, але й виробничі та соціальні функції. **Плем'я** – об'єднання родів, які відділилися один від одного, – стало більш високою формою людської спільноти. В основі її залишалися кровнородинні зв'язки; члени племені також були об'єднані єдиною мовою, самосвідомістю, спільними елементами первісної культури. Рід і плем'я були історично необхідними типами етнічної структури: на їх основі виникли вищі, більш складні форми етносів.

У процесі розпаду родоплеменних зв'язків і утворення класового суспільства виникає **народність** – соціальна спільнота людей, що має свою мову, територію, певну спільність культури, основи економічних зв'язків. Нарешті, **нація** формується на етапі розвитку капіталізму. Крім спільності території і мови, її головними ознаками стають спільність економічного життя, що характеризується господарчою спеціалізацією районів країни та посиленням зв'язків між ними, а також спільними рисами психічного складу (менталітету), закріпленого в культурі.

У сучасному розвитку соціально-етнічних спільнот помітні дві головні тенденції. Перша – це етнічна диференціація – процес самовизначення певної соціально-етнічної спільноти, що відображає її прагнення до утвердження національної незалежності, суверенітету. Друга тенденція – це інтеграція, яка передбачає розширення міжнаціональних відносин, поглиблення міжнародних

економічних зв'язків та діалогу культур. Ці дві тенденції спрямовані на задоволення багатогранних потреб кожного етносу, а також сприяють прогресу соціального буття, оскільки ведуть до реалізації потенціалу кожного народу, до взаємозбагачення соціально-етнічних спільнот.

Демографічна структура суспільства характеризує рух **народонаселення** – сукупності людей, яка безперервно відтворює себе. Розвиток суспільства значною мірою пов'язаний з такими чинниками, як загальна чисельність населення, темпи його зростання, міграційна рухомість, статевовікова структура, стан психофізичного здоров'я. Залежно від того, на якому рівні перебувають ці показники, вони полегшують прогресивний розвиток суспільства чи, навпаки, – посилюють деградацію.

Класова структура суспільства зумовлена існуванням певних **класів** – великих груп людей, які характеризуються чотирма головними **соціально-економічними ознаками**:

- місце у певній історичній системі суспільного виробництва;
- відношення до засобів виробництва;
- роль у суспільній організації праці;
- спосіб одержання та частка прибутку.

Всі ці ознаки існують у нерозривній єдності. Головна ознака утворення класів – це відношення до засобів виробництва. Від цього відношення залежить і місце в системі виробничих відносин (клас експлуататорів – клас експлуатованих), і роль в організації праці (організатор – виконавець), і спосіб одержання прибутку (трудовий – нетрудовий) та його частка (максимальна, мізерна, пропорційна участі у праці).

Професійно-освітня структура суспільства утверджується після остаточного здійснення трьох великих суспільних поділів праці – відділення скотарства від землеробства, ремесла та торгівлі від сільського господарства, розумової праці від фізичної праці. Поза існуванням наявних і виникненням нових професій, поза вдосконаленням системи освіти відтворення та розвиток соціуму стають неможливими. Розвиток знань, умінь, навичок кожної людини,

максимальна реалізація нею своїх здібностей забезпечується саме в межах цієї структури.

Розгляд соціальної структури суспільства в історії філософії було розпочато вже в часи античності. У працях Платона та Аристотеля ми виявляємо оригінальні теорії соціальної структури, в яких помітне прагнення відтворити полісну єдність у соціально-філософському контексті. Зокрема, Платон у творі „Держава” змальовує свій ідеал суспільства, яке складається з трьох груп – мудреців, воїнів та працівників. Аристотель визначав соціальну структуру за допомогою понять „поліс” та „політія”. Поліс – це певне населення, узятє в цілому (наприклад – Афіни). Політія – це устрій полісу, його організаційна структура. З точки зору Аристотеля, політія є цілісним організмом, який не може існувати без законів, що упорядковують його життя.

Спроби за допомогою аналізу соціальної структури виявити головні проблеми суспільного ладу є характерними для філософських концепцій Нового часу (теорії „суспільного договору” у Т. Гоббса, Дж. Локка, філософія Французького Просвітництва).

З другої половини ХІХ ст. теоретичні дослідження соціальної структури посідають одне з ключових місць у рамках нової науки — соціології. Серед класиків соціології, які внесли великий вклад до розробки цієї проблеми, слід назвати, перш за все, **О. Конта** (1798–1857), **Е. Дюркгейма** (1858–1917). У середині ХХ ст. в рамках школи структурного функціоналізму, зокрема, в **Т. Парсонса** (1902–1979), була здійснена грандіозна спроба розгорнутої реконструкції соціальної структури. З 70-х рр. ХХ ст. в соціальній науці виявляється прагнення до синтезу мікро- та макродосліджень соціальної структури. Серед теоретиків цього напрямку слід назвати **Ю. Хабермаса** (нар. 1929), який розглядає комунікативний аспект соціальної взаємодії, **Е. Гідденса** (нар. 1938), який акцентує увагу на відтворенні соціальної структури в самій соціальній діяльності суб'єктів.

Сучасні дослідники соціальної структури суспільства широко використовують поняття соціальних груп. Визначають три категорії цих груп: малі, середні і великі.

Малі соціальні групи – це невеликі групи, члени яких об'єднані спільною діяльністю, перебувають у безпосередньому стійкому спілкуванні один з одним, що є основою їхніх емоційних відносин і особливих групових цінностей та норм поведінки. Малі соціальні групи відзначаються великим різноманіттям конкретного змісту і своїх форм. До них належать: родини, первинні виробничі об'єднання (бригади), сусідські спільноти, товариські компанії, шкільні класи, студентські групи, військові підрозділи тощо. Розрізняють формальні і неформальні малі групи. Перші складаються відповідно до установлених і, як правило, офіційно зафіксованих цілей, статутів, інструкцій. Джерелом формування других є особисті симпатії чи антипатії, любов, дружба. Роль малих груп як суб'єктів суспільного розвитку порівняно незначна. Але у формуванні особистості ця роль може бути визначальною. Більш докладно її буде розглянуто у темі „Особистість і суспільство”.

Середні соціальні групи є більш чисельними об'єднаннями людей. Їх різновидами є мешканці одного села чи міста, працівники певного підприємства, викладачі та студенти одного вищого навчального закладу тощо. Вони мають різні джерела формування – від стихійних (наприклад, склад односельців) до організованих (виробничі колективи, створені для досягнення певної мети, вирішення тих чи інших завдань).

До **великих соціальних груп** входять етнічні спільноти (племена, народності, нації), вікові групи (молодь, пенсіонери), об'єднання за статтю (чоловіки, жінки). Між їх членами немає безпосередніх контактів. Їх об'єднує фундаментальний інтерес, що формується на основі усвідомлення людьми об'єктивних обставин свого життя, спільність певної визначальної риси.

Серед великих соціальних груп як суб'єктів розвитку суспільства головна роль належить **класам**. Їх виникнення було зумовлене суспільним поділом

праці, закріпленням певних видів діяльності за великими соціальними групами. Іншим чинником утворення класів стала приватна власність, що розділяє людей за їх відношенням до засобів виробництва та привласненням результатів праці.

Як великі соціальні групи класи вступають між собою в економічні, політичні, правові, моральні, духовні відносини. Розвиток цих відносин характеризується як міжкласовими, так і внутрішньокласовими суперечностями. Відносини між основними класами (зокрема, між феодалами та кріпосними селянами, між буржуазією та пролетаріатом) завжди є антагоністичними. Відносини ж між неосновними та основними класами можуть мати неантагоністичний характер (наприклад, відносини між селянством та пролетаріатом у капіталістичному суспільстві).

У докапіталістичних формаціях класова структура суспільства доповнювався поділом людей на стани. **Стан** – це соціальна група, що володіє закріпленими у звичаях і законах певними правами та обов'язками, які передаються від покоління до покоління. Характерним прикладом є існування у середньовічному суспільстві Західної Європи трьох основних станів: духовенства (*oratores* – ті, хто моляться), світських феодалів (*bellatores* – ті, хто воюють) та третього стану (*laboratores* – ті, хто працюють – міщани, селяни). Ліквідація станового поділу європейського суспільства відбувається в Новий час, коли складається капіталістичний спосіб виробництва.

У новітню епоху в західній соціальній філософії відбувається розробка нових теорій соціальної структури суспільства. До них, зокрема, належить **теорія соціальної стратифікації**, початок якої заклали М. Вебер і П. Сорокін (1899–1968). Стратифікація – це диференціація певної сукупності людей на великі групи відповідно до їх ієрархічного рангу. Такі групи дослідники позначають поняттям „страта” (від латин. *strata* – шар). **Ознаки страт** різноманітні: рід занять, престиж, розмір прибутку, ставлення до певних соціальних проблем, манери, смаки, звички. Але варто зазначити, що в основі різних концепцій стратифікації у сучасній соціальній філософії залишаються чотири ознаки класу. Наприклад, М. Вебер використовував ці ознаки, додаючи

до них такі показники, як професійна кваліфікація, соціальний статус, партійна приналежність. Критеріями страт також можуть бути наявність чи відсутність владних функцій, рівень освіти та ін. Кількість страт у суспільстві сучасні автори визначають по-різному – здебільшого від 4 до 8, інколи – більше.

До великих соціальних груп належать також **соціальні верстви**, тобто проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають ознак класу (часто їх називають ще прошарком) — наприклад, інтелігенція, частина певного класу (кваліфіковані робітники).

Суб'єктом суспільного розвитку також виступає народ. Це поняття є багатозначним. У широкому розумінні **народ** – це все населення тієї чи іншої країни (тобто це демографічне розуміння цього поняття). У вузькому розумінні (етносоціальному) – це термін, що означає різні форми етнічних чи етносоціальних спільнот людей. Це також соціальна спільнота, яка включає на різних етапах історії ті групи і верстви, які за своїм об'єктивним становищем здатні вирішувати завдання розвитку суспільства.

Основною формою суспільного розвитку є **соціальні суперечності**. Вони є відносинами єдності й боротьби соціальних суб'єктів, що мають протилежні інтереси через нерівномірний розподіл соціальних благ. Суперечності є виявом єдності й боротьби соціальних суб'єктів між собою на основі протилежних інтересів, як у матеріальній, так і в духовній сфері.

Розгорнуте вчення про соціальні суперечності було розроблене у філософії марксизму. Соціальні суперечності й конфлікти, за К. Марксом, мають класову природу, що зумовлена економічними чинниками – відносинами власності на засоби виробництва. Класові суперечності є внутрішніми, визначальними, саме вони детермінують інші другорядні і зовнішні протиріччя суспільства.

Зусиллями О. Конта, Г. Спенсера, Т. Парсонса, М. Вебера у філософії кінця XIX–XX ст. відбувся подальший розвиток теорії соціальних суперечностей. Ці філософи звернули увагу на роль зовнішнього середовища, різних соціальних інститутів, міжособистісних стосунків, адаптивних

здібностей людини. Внаслідок цього було виявлено багатофакторність соціальних суперечностей.

Завершальною ланкою механізму вирішення суперечностей у системі соціальних відносин є соціальні конфлікти. Їх дослідження здійснювали, зокрема, такі мислителі, як **Р. Дарендорф** (нар. 1929), **М. Дойч** (нар. 1920). **Соціальні конфлікти** – це взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, зумовлена розбіжністю (різницею чи протилежністю) інтересів індивідів та соціальних груп стосовно необхідних їм благ. Тим самим соціальні конфлікти характеризують такий аспект соціальних суперечностей, як єдність та боротьба протилежностей, діалектичну сутність якого було розкрито Г. Гегелем і К. Марксом.

Єдність протилежностей виступає умовою соціального конфлікту. Боротьба протилежностей характеризує моменти становлення, розгортання, подолання соціальних суперечностей, тому соціальний конфлікт існує різною мірою на кожному з цих етапів, а не лише як етап розгортання (загострення) соціальних суперечностей.

Конфлікт безпосередньо пов'язаний з боротьбою протилежних сил та тенденцій розвитку, з певними суперечностями між ними. Але протилежності не є зовнішніми силами. Вони належать певному цілому, спільноті (родині або виробничому колективу, племені, народності, державі). При цьому в межах цієї спільноти наявні не лише протилежність, але і єдність інтересів, що створює об'єктивну основу для врегулювання конфлікту.

Ще одне важливе філософське питання – співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників у виникненні, протіканні і вирішенні соціального конфлікту. Співвідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей зводиться, по суті, до філософського питання про відносну цілісність системи. Суперечності, зовнішні для певної соціальної системи, виявляються внутрішніми для системи вищого порядку, в якій перша виступає як підсистема. Наприклад, суперечності між двома сусідніми державами є зовнішніми для їх буття, але вони виявляються, з одного боку, внутрішніми для

відповідного регіонального співтовариства, а з іншого – впливають на внутрішні суперечності між певними соціальними групами, політичними елітами, правлячими колами.

Щоб виявити зв'язки суперечності як глибинного відношення, що існує постійно, і конфлікту як його гострого вираження, прямого зіткнення протилежних сил (часто із застосуванням насильства), треба включити в розгляд середню ланку – конфліктну ситуацію. Вона характеризується зростанням напруги між протилежними силами і може бути поступово пом'якшена, якщо сторони (або одна сторона) йдуть на поступки, вживають ефективних заходів щодо врегулювання назріваючого конфлікту, використовують правові, політичні, ідеологічні механізми для досягнення компромісу. В іншому випадку навіть порівняно незначний привід виникнення конфліктної ситуації може стрімко перерости в конфлікт із застосуванням масового насильства.

Для глибшого розуміння сутності соціальних конфліктів дослідники розробляють їх типологію. Перший тип соціального конфлікту – конфлікт між суспільствами, починаючи із зіткнень племен в далекі часи і кінчаючи війнами ХХ ст. між коаліціями найбільших держав світу. Суб'єктами тут виступають держави. У врегулюванні подібних конфліктів основна роль належить міжнародному праву. При цьому слід мати на увазі, що сила часто-густо виявляється вищою за право і періодично призводить до утворення нової системи держав, зміни відносин між ними. Наприклад, після укладання Версальського мирного договору в 1919 р. вважалося, що зміни державних кордонів гарантовані міжнародним правом і тим самим усунуто загрозу виникнення нового світового конфлікту. Однак за двадцять років спалахнула Друга світова війна, яка перекреслила ці сподівання. Після її завершення як у Європі, так і в усьому світі склалися нові відносини між державами, виникли нові соціальні інститути для їх регулювання.

Другий тип конфлікту – це конфлікт між етнічними групами в межах певного суспільства, що має власну державність. Об'єктом суперечки можуть

бути територія, міра суверенності наявних або бажаних територіальних одиниць (в рамках даної держави), боротьба за відокремлення.

Третій тип соціального конфлікту – конфлікт між соціальними групами в межах суспільства. На нього звертав основну увагу марксизм, оскільки класовий конфлікт між буржуазією та пролетаріатом, за К. Марксом, відкриває дорогу до заміни капіталізму соціалізмом. Якщо на Заході, переважно завдяки наявності надприбутків за рахунок країн, що розвиваються, цей тип конфлікту нині набув більш цивілізованих форм, прориваючись окремими страйками та демонстраціями, то у країнах периферійного капіталізму він, поєднуючись із боротьбою знедолених селян проти латифундистів, часто набуває вигляду збройних виступів проти держави і правлячих класів.

Складнішим є питання про оцінку соціальних конфліктів, що призводять до якісних зрушень в історичному розвитку суспільства. Тут головним критерієм постає оцінка конфлікту з позицій історичного прогресу. Зокрема, утворення національних держав (Англії, Франції, Нідерландів) у Європі на початку Нового часу створило умови для подолання феодалної роздробленості і подальшого розвитку капіталізму. Водночас воно супроводжувалося численними конфліктами та війнами, оцінювати які слід із позицій конкретно-історичного підходу.

Соціальні конфлікти виконують низку важливих **функцій**:

- виявлення гострих соціальних проблем, які зумовлюють розгортання конфлікту;
- відтворення соціальної рівноваги;
- стимуляція соціокультурної динаміки, здійснення переоцінки цінностей.

Отже, протягом існування людського суспільства складається і постійно змінюється його соціальна структура. Диференціація суспільства дозволяє його суб'єктам виконувати все складніші функції, тим самим спрямовуючи соціум до нових цілей. В якості цих суб'єктів виступають соціальні групи. Соціальні суперечності є постійним фактором цього руху. Завдяки подоланню наявних суперечностей суспільство виходить на новий рівень розвитку.

Запитання для самоконтролю

1. Визначте зміст категорії „суспільство” та схарактеризуйте головні філософські підходи до його виникнення.
2. Які чинники визначили появу і розвиток суспільства?
3. Які складові утворюють систему соціальних відносин?
4. Схарактеризуйте категорії „виробничі відносини” та „продуктивні сили”. Як вони пов’язані між собою?
5. У чому полягає сутність відчуження? Які шляхи його подолання?
6. Які структурні елементи включає суспільно-економічна формація?
7. Яку роль у політичній надбудові суспільства відіграє держава?
8. Визначте головні чинники історичного процесу та соціально-філософські концепції, що пояснюють цей процес.
9. Схарактеризуйте сутність категорії „власність” та її історичні зміни.
10. Визначте головні складові соціальної структури суспільства.
11. Як в історії філософії розглядалася соціальна структура?
12. Чим відрізняються малі, середні та великі соціальні групи?
13. Проаналізуйте відмінності класів та станів.
14. Розкрийте зміст теорії соціальної стратифікації.
15. Як пов’язані соціальні суперечності та соціальні конфлікти?
16. Визначте головні типи соціальних конфліктів.

Література до теми «Соціальні відносини. Соціальна структура суспільства»

1. Афонов А. П. Основания и противоречивость производительных сил как социокультурного образования // Наука. Религия. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 133–141.
2. Грехнев В. С. Общество как развивающаяся система. – Режим доступа: www.socphil.msu.ru/info/publ/grechnev_3.html.
3. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учеб. пособие. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 413 с.

4. Кудря І. Г. Поняття виробництва в соціальній філософії: традиції і сучасність // Практична філософія. – 2003. – № 4. – С. 173–182.
5. Льовкіна О. Г. Проблема відчуження у світлі сучасних глобалізаційних тенденцій: політико-економічний аспект // Практична філософія. – 2005. – № 2. – С. 36–41.
6. Маркс К. Капитал. Т. 1 / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 23. – 918 с.
7. Руткевич М. Н. Консолидация общества и социальные противоречия // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 24–34.
8. Руткевич М. Н. Социальный конфликт: философское измерение // Вестник РАН. – 1994. – Т. 64. – № 6. – С. 479–490.
9. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / За заг. ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. – Харків : Рубікон, 1997. – 400 с.
10. Суїменко Є. Соціальний та індивідуальний способи матеріальної виробничої життєдіяльності людей // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 20–36.
11. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 21. – С. 28–178.
12. Энгельс Ф. Роль труда в процессе превращения обезьяны в человека / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 20. – С. 486–499.
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.
О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №11: “ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО”

План

1. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”.
2. Історичні типи взаємин людини і суспільства.
3. Проблема свободи і відповідальності особистості.

Час проведення: 2 години.

1. Поняття „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”

Для того, щоб усвідомити місце людини в суспільстві, необхідно визначити її головні, сутнісні риси. Пригадаємо, що людина має біосоціальну природу. З одного боку, це жива (біологічна) істота з притаманними їй рисами, що властиві всьому людському роду. З іншого боку, людина – це істота соціальна, яка розкриває свої сутнісні риси саме в колективі, у процесі спілкування. За допомогою цілеспрямованої діяльності, комунікації, системи цінностей людина стає „суспільною істотою”, яка має певні потреби, задовольняє їх у процесі виробництва завдяки спілкуванню і здатності свідомо, цілеспрямовано перетворювати світ і саму себе.

Однак, з'ясувавши багатоаспектність природи людини, не можна відповісти на запитання, чому люди, які належать до єдиної етнічної спільноти, живуть в одну епоху, в однакових природних та культурних умовах, відрізняються один від одного. Відкриття людського „Я” стає можливим завдяки одночасному усвідомленню категорій „Ти”, „Він”, „Вона”, „Ми”, „Ви”, „Вони”, з якими нерозривно пов'язане „Я”. Для відображення всієї глибини людської сутності використовуються такі поняття, як індивід, індивідуальність та особистість.

Розглянемо ці поняття більш детально. Значеннєвим містком від біологічного (людина) до соціального (особистість, індивідуальність) є індивід (від лат. *individuum* – неподільне). Під поняттям „індивід”, як правило, мають на увазі конкретну людину. Поряд із загальними рисами, які притаманні всьому людському роду, індивід має особливі якості, завдяки яким він відрізняється від інших: фізичні дані (зріст, колір очей, шкіри, волосся, особливості будови тіла), природні задатки, особливості мислення і психіки (властивості пам'яті, уяви, темпераменту, характеру), специфічні потреби. Отже, **індивід – це окремо взятий представник людського роду із властивими йому неповторними індивідуальними рисами.**

Поняття „індивід” тісно пов’язане з поняттям „індивідуальність”. На думку радянського психолога **С. Рубінштейна** (1889–1960), людина є індивідуальністю через наявність **особливих, неповторних властивостей**, які реалізуються в судженнях, вчинках, культурних потребах людини. Неповторність цих властивостей впливає з усієї сукупності відносин конкретної людини зі світом природи, суспільством, іншими людьми. На відміну від індивіда, який характеризується одиничністю, поняття індивідуальності акцентує увагу на тому особливому, специфічному, своєрідному, що відрізняє конкретну людину від усіх інших. Невід’ємною складовою цієї своєрідності є індивідуальні здібності людини, які реалізуються в її соціальній діяльності.

Наступний, більш високий ступінь характеристики суспільних рис людини – поняття „особистість”. Більшість сучасних філософів виходить із розуміння особистості як системи ясно інтегрованих в індивіді соціально значущих рис та соціальних відносин суспільства. **Особистість – це найвищий ступінь духовного розвитку людини, що являє собою стійку сукупність соціально вагомих якостей, які характеризують індивіда як унікальну суб’єктивність, здатну освоювати і змінювати світ.** Кожна особистість – людина, але не кожна людина є особистістю. Індивідом народжуються, а особистістю стають: усе особистісне буття можна визначити як процес безперервного становлення. Як зазначав видатний італійський мислитель **А. Грамші** (1871–1937), проблема особистості – це перш за все питання про те, яке місце людина посідає у світі, не тільки те, чим вона є, але й чим може стати, створивши власне життя. Отже, поняття „особистість” містить сукупність усіх соціальних ролей даної людини, усіх суспільних відносин, найважливішими серед яких є ставлення до громадського обов’язку, а також до установок суспільної моралі.

Особистість являє собою системну якість, якої індивід набуває у практичній діяльності через взаємодію з іншими людьми. Тому поняття „особистість” слід розкривати через практичну діяльність, що є основою

формування та розвитку особистості. Основу особистості становить **система суспільно значущих рис**, що знаходять свій вияв в активній участі в суспільно-економічному та культурному житті суспільства. Таке розуміння особистості свідчить про складну внутрішню структуру цього феномена, що має в собі фізичну, соціальну і духовну складові.

Фізична складова особистості – це тіло або тілесна організація людини, найбільш стійкий компонент особистості, заснований на тілесних властивостях і самовідчуттях. До фізичної складової особистості часто відносять зовнішній вигляд людини, а також все те, що зроблено її руками й інтелектом.

Соціальна складова особистості формується у процесі спілкування людей, починаючи з первинних форм спілкування матері і дитини. По суті, вона являє собою систему соціальних ролей людини в різних групах, частиною яких вона є. **Теорія соціальних ролей** була розроблена Т. Парсонсом; низку її положень розвинув американський психолог **Е. Берн** (1910–1970). Згідно з нею, кожна особистість у системі відносин відіграє певну роль: батька, керівника, підлеглого, дитини. Суспільна діяльність, дружба, любов, суперництво формують соціальну структуру особистості.

Духовна складова особистості являє собою той невидимий стрижень, ядро нашого „Я” , на якому базується вся структура особистості людини. Це внутрішні, духовні стани, що відбивають спрямованість особистості до певних цінностей та ідеалів. Духовність людини не є чимось зовнішнім, що можна засвоїти механічно, без осмислення сутності. Історія знає багато прикладів того, як інтенсивне духовне життя (мудреців, учених, діячів літератури і мистецтва) ставало запорукою не тільки фізичного виживання, але й активного довголіття.

Морально-духовна самосвідомість має бути тією платформою, на якій розгортається виховання й розвиток особистості. Цей процес неможливий без розвитку свідомості, яка задаватиме траєкторію особистісного зростання людини. „Образ Я” є ядром особистості, що зберігається протягом усього її життя, незважаючи на мінливі обставини, зміни в оцінках і почуттях.

Предметність цілісного „образу Я” як системи уявлень людини про саму себе та емоційно-ціннісного ставлення до себе складають особистісні цінності – психологічні новоутворення, що відображають найбільш безпосередньо значущу для суб’єкта узагальнену сферу докiлля, через ставлення до якої він вирізняє, усвідомлює, утверджує своє „Я”, внаслідок чого ця сфера стає простором його життєдіяльності.

Названі компоненти особистості утворюють цілісну систему. Кожен із цих компонентів на різних етапах життя людини набуває домінуючого значення. Людина не народжується особистістю, вона нею стає в ході **соціалізації** – процесу навчання і виховання, засвоєння соціальних ролей, суспільного та індивідуального досвіду, що перетворює людину на члена суспільства. Важливе місце у процесі соціалізації відіграє виховання, приклад батьків, а також власна наполегливість у розвитку природних задатків. В основі механізму соціалізації знаходиться активна творча діяльність, завдяки якій відбувається включення людини в життя суспільства. На думку Т. Парсонса, саме соціалізація, разом із дією механізмів соціального контролю, забезпечує існування суспільства у стані „соціальної рівноваги”, який гарантує збереження головних людських цінностей. Ця рівновага є рухливою, що забезпечує не тільки відтворення, а й розвиток суспільства.

Водночас із соціалізацією відбувається процес **інтеріоризації** особистості – формування стабільних одиниць свідомості через засвоєння зовнішніх дій із предметами й оволодіння зовнішніми знаковими засобами. Інтеріоризація особистості передбачає активне засвоєння нею певної інформації, знань, ролей, формування ціннісних орієнтацій. Слід зазначити: не всі соціальні цінності, які людина усвідомлює, реально стають її особистісними цінностями. Необхідною умовою такої трансформації є практичне включення суб’єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності. Проміжною ланкою, що опосередковує цей процес, постає система цінностей референтної для індивіда групи. Першою такою референтною групою для дитини є родина. Починаючи з підліткового віку, особливого значення у передачі цінностей

відіграє спілкування з товаришами. Залежно від того, яка мала група є референтною для дитини, її цінності можуть стати каталізатором або бар'єром для засвоєння соціальних, у тому числі загальнолюдських цінностей.

Важливим фактором, що впливає на формування особистості, є соціальне середовище. **Соціальне середовище** – це сукупність економічних, політичних, духовних, інформаційних умов, у яких відбувається життєдіяльність людини. Це не тільки саме суспільство, його соціальна структура, але й родина, колективи, групи спілкування (сусіди, друзі), які впливають на розвиток особистості, формують своєрідність її духовного світу.

Саме у суспільстві особистість отримує можливість реалізувати свій потенціал, що знаходить вияв у її соціальній активності. **Соціальна активність** – це іманентний людському буттю феномен певних соціальних дій, який містить ціннісно обумовлену мотивацію, сукупність вчинків і результат, що впливає на подальшу ціннісну динаміку у свідомості особистості, а також спричиняє зміну статусу суб'єкта або зміни соціальної ситуації. Соціальний характер активності полягає в розумінні її як суспільної функції, а етичний компонент обумовлений наявністю ціннісної платформи.

Зв'язок цінностей та соціальної активності існує у двох площинах:

- цінності лежать в основі структури соціальної активності і визначають її характер;
- соціальна активність, як і процес формування ціннісних орієнтацій, має місце на різних етапах людського життя; залежно від того, у якій стадії перебуває засвоєння цінностей, залежить інтенсивність соціальної активності.

Складовою характеристики соціально активної особистості є її здатність до творчості. Пригадаємо, що творчість є специфічною діяльністю: в усіх своїх видах вона спрямована на створення нового. **Творча особистість** – це людина, яка виявила творчий підхід у певній діяльності, реалізувала свої можливості, відкрила для себе світ духовного самовдосконалення. Людина має постійно перебувати у стані творення, зокрема, своєї особистості. Певні внутрішні чинники, свідомий вибір вищих моральних ідеалів повинні допомогти людині

перебороти себе на шляху самовдосконалення і самореалізації як особистості творчої. Користуючись поняттям „духовність”, можна говорити не тільки про самовизначення особистості як невинне формування себе шляхом вибору, відповідальності, комунікації, пізнання навколишнього світу, але й про інші важливі моменти життєдіяльності людини.

Отже, буття особистості характеризується низкою важливих рис – самостійністю й самобутністю, відповідальністю й обдарованістю, свідомістю й різнобічністю. Тож виникає необхідність проаналізувати типи взаємозв’язку в системі „людина – суспільство”, завдяки яким стає можливим формування цих особистісних якостей.

2. Історичні типи взаємин людини і суспільства

У кожен історичну епоху існує сукупність умов – матеріальних, соціальних, духовних, – які визначають соціальний тип людини і характер її взаємин із суспільством – **історичний тип соціальності**. Основи вчення про історичні типи соціальності були закладені К. Марксом, який на основі формаційного підходу до історії виділив **три основні типи соціальності**:

- відносини особистої залежності;
- відносини речової залежності при особистій незалежності;
- відносини вільних індивідуальностей.

На думку К. Маркса, першим історичним типом відносин між особистістю й суспільством є **відносини особистої залежності**, поширені в усіх традиційних суспільствах – докласових та класових. Для них характерна **залежність людини від жорстко регламентованої системи суспільних зв’язків** – роду, громади, стану, каст. У докласових суспільствах ще відсутня експлуатація людини людиною, а особиста залежність виявляється як безпосередня залежність людини від первісного роду. Інтереси особистості ще не були відокремлені від інтересів колективу: права й обов’язки людини були не особистими, а родовими. Отже, особистості в архаїчному суспільстві не існувало. У процесі розвитку праці і суспільних відносин відбувається

диференціація соціальних функцій людей. Здобуваючи особисті права й обов'язки, усвідомлюючи певну міру особистої відповідальності, людина все більше починає відокремлюватися від роду і розвиває в собі якості суб'єкта. Так поступово людина стає особистістю.

Другий історичний тип відносин між особистістю та суспільством – **відносини речової залежності при особистій незалежності**. К. Маркс пов'язував із **розвитком капіталістичного товарного виробництва, ліквідацією системи позаекономічного примусу до праці**. Наслідком цього стає руйнування відсталих соціальних структур, станових перешкод. Це призводить до атомізації суспільства – поділу на безліч незалежних індивідів, не пов'язаних відносинами особистої залежності. Формальна рівність між людьми з різним майновим станом призводить до того, що одні змушені продавати, а другі зацікавлені купувати робочу силу. Суспільні відносини у своїй основі стають відносинами товаровиробників, приватних власників – виробничими відносинами. Виникає новий тип соціальних відносин – відносини речової залежності людей при їх особистій незалежності. Головною формою соціальних зв'язків виступає мінова вартість і капітал.

Розвиток відносин особистості із суспільством у цей період є суперечливим процесом. З одного боку, індустріалізація суспільства сприяє звільненню людини від станових зв'язків, перед нею відкриваються небачені раніше можливості спілкування, саморозвитку. З іншого боку, ці можливості визначає приватна власність, що робить людей нерівними, закріплює різні форми відчуження особистостей від суспільства і одна від одної.

Третій тип відносин між особистістю і суспільством – **відносини вільних особистостей**. К. Маркс вважав необхідною умовою цього соціалістичні революції, що ліквідують буржуазне суспільство, експлуатацію людини людиною. У сучасній соціальній філософії поширена думка, що умови для формування відносин вільних особистостей створює перехід розвинених країн у стадію постіндустріального суспільства. На цій стадії розвитку класовий розподіл поступається місцем професійній диференціації, сфера

послуг поступово починає переважати над сферою виробництва. Постіндустріальна епоха формує матеріальні і духовні передумови для використання всіх надбань культури, набутих людством, в інтересах розвитку особистості. Таке суспільство створює умови для появи вільної особистості, яка має можливість вільно вибирати відповідно до своїх здібностей професію, місце і спосіб життя.

Існують й інші типології взаємин особистості й суспільства. Зокрема, західні соціологи виокремлюють такі **соціальні характери особистості** на різних історичних етапах розвитку суспільства:

- особистість „традиційно орієнтована” (архаїчне суспільство);
- особистість „орієнтована зсередини” (активний суб’єкт конкурентної боротьби епохи вільного підприємства);
- особистість „орієнтована ззовні” (суб’єкт є підлеглим бюрократичній організації, пов’язаний з ускладненням промислового виробництва й урбанізацією суспільства);
- автономна особистість (суб’єкт відкидає конформізм в ім’я незалежності своїх суджень, свого покликання, усвідомлює свою відповідальність перед суспільством).

Е. Фромм бере за основу своєї типології відносин між особистістю і суспільством різні **історичні типи самовідчуження людини**. Він вирізняє чотири типи соціального характеру: накопичувальний, експлуататорський, ”рецептивний” (пасивний), ринковий.

Розвиток гуманної, вільної, відповідальної особистості безпосередньо пов’язаний із системою її духовних цінностей, які є опозицією цінностям утилітарно-прагматичним. **Духовність** завжди передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі, вона є центрованою на моральній культурі людства. Цілі й наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому виконують функцію вищого критерію для орієнтації у світі та опори для особистісного самовизначення.

Сфера духовних цінностей охоплює сенс життя, милосердя, справедливість, чесність, толерантність, добро, любов, тобто сенс вищих моральних категорій.

Особистісна моральна культура є необхідною умовою духовно-практичної діяльності суб'єкта культури (суспільства, спільноти, класу, групи, колективу, особистості). Вона полягає в умінні діяти на основі моральної свободи, що передбачає етичну точку зору на весь навколишній світ. Це обумовлює – через систему суспільних цінностей й ціннісних орієнтацій особистості – спрямованість діяльності особистості на користь суспільства і спрямованість суспільства на користь кожної особистості.

Отже, особистість може бути вільною тільки у вільному суспільстві. Тільки високоорганізоване суспільство створює умови для формування активної, всебічно розвиненої, самостійної особистості, і саме ці якості робить мірою оцінки людських чеснот. Прикладом такого суспільства є правове суспільство, де кожна людина являє собою самоціль і вищу цінність. Саме в такому суспільстві долається відчуження людини від власності та влади, повною мірою реалізуються принципи демократії й гуманізму у взаєминах між його суб'єктами.

3. Проблема свободи і відповідальності особистості

У сучасних умовах розвитку цивілізації роль особистості в суспільстві, рівень її свободи істотно зростають. У зв'язку з цим стає все більш актуальною проблема співвідношення свободи особистості та її відповідальності перед іншими людьми і суспільством у цілому. Який же зміст мають категорії „свобода” і „відповідальність”?

Свобода особистості пов'язана з її здатністю мислити і діяти відповідно до своїх намірів, бажань та інтересів, а не внаслідок примусу. В історії філософської думки існували різні підходи до визначення свободи, шляхів і засобів її досягнення. Так, для представників античної філософії – Сократа, Епікура, Сенеки – свобода є змістом і метою людського існування. Для представників середньовічної схоластики – **Ансельма Кентерберійського**

(1033–1109), **Альберта Великого** (1193–1280), Фоми Аквінського – свобода розуму та вчинків можлива тільки в межах церковних догматів; поза межами ж їх свобода являє собою тяжкий гріх. У Новий час панівною стає точка зору на свободу як на природний стан людини, шлях до соціальної справедливості; ці погляди відстоювали, зокрема, **П. Гольбах** (1723–1789), **П. Лаплас** (1749–1827).

Велику увагу проблемі свободи приділили представники німецької класичної філософії. І. Кант характеризував свободу як інтелігібельну (недоступну чуттєвому пізнанню) сутність людини; для **Й. Фіхте** (1762–1814) свобода – єдина абсолютна реальність; Г. Гегель розумів під свободою багатопланову реальність, що у всіх своїх проявах являє форму об'єктивації абсолютного духу.

Розмаїття визначень поняття „свобода” доводить, що свобода є складним, багатоаспектним феноменом. У чому ж полягають відмінності філософських підходів при тлумаченні категорії „свобода”?

Ще в середньовічній філософській традиції (Августин, Іоанн Дунс Скот) виразно виявився волюнтаристський підхід до визначення свободи. Волюнтаризм (від лат. voluntas – воля) – це ідеалістичний напрямок у філософії, що розглядає волю як вищий принцип буття. **Воля – це філософська категорія, що позначає здатність вибору цілі діяльності і внутрішніх зусиль, необхідних для її здійснення.**

У філософії Нового часу волюнтаризм як самостійний напрямок був розроблений А. Шопенгауером, який розглядав волю як сліпу нерозумну першооснову світу, недосяжну для раціонального пізнання, що диктує свої закони людині. На думку німецького філософа, кожен індивід усвідомлює себе як наділеного всією волею до життя; наслідком цього є егоїстичне ставлення до всіх інших індивідів. Ф. Ніцше розвинув положення волюнтаризму, вважаючи, що боротьба волі визначає сутність космосу і соціального життя. На його думку, прагнення підпорядкувати своїй волі будь-яку іншу (індивідуальну чи колективну) волю – властолюбство – є провідною нормою суспільного життя.

Як визначальну характеристику людського буття розглядали волю і представники екзистенціалізму. Зокрема, Ж.-П. Сартр зазначав: людина стає такою людиною, якою зробить себе сама. Людина – не тільки така, якою себе уявляє, але й така, якою хоче стати. І оскільки людина виявляє волю вже після того, як починає існувати, вона є лише тим, що сама з себе робить.

Не можна заперечувати, що воля справді відіграє величезну роль у людському житті. Людина, позбавлена волі до дії, не може розвиватися та вдосконалюватися: у бурхливому потоці життя вона буде захоплена течією, подібно до човна без весел. У характері такої людини братимуть гору такі якості, як лінощі, беззмістовне мрійництво, пристосуванство, заздрість. Така людина легко стає об'єктом маніпуляцій, що можуть бути здійснені іншими людьми у власних інтересах.

Однак, визнаючи великий вплив вольових зусиль на розвиток особистості, не можна й абсолютизувати його, розглядаючи у відриві від мети, досягненню якої ці зусилля підпорядковані. У соціально-політичній практиці волюнтаризм знаходить вираження в діяльності, що не ґрунтується на об'єктивних законах історичного розвитку, а керується індивідуальними бажаннями окремих суб'єктів. Волюнтаризм абсолютизує свободу і відкидає необхідність в історії суспільства та окремої людини.

На думку прибічників **фаталізму** (від лат. *fatalis* – фатальний), історія людства та життя кожної людини окреслені долею, Божою волею або ж невблаганним поєднанням причинно-наслідкових зв'язків у межах замкнутої каузальної системи (раціоналізм Т. Гоббса, Б. Спінози). Фаталізм абсолютизує необхідність у соціальних процесах і відкидає свободу вибору. Ця позиція відбиває уявлення про безальтернативність соціальних процесів, а отже, неможливість будь-що змінити зусиллями людей. Фаталізм призводить до смирення людини перед своєю долею, прирікає її на пасивність і покірність, на відмову від удосконалення суспільства. Найбільшого поширення фаталізм у вигляді різноманітних окультних доктрин (астрології, нумерології) набуває в кризові періоди розвитку суспільства.

Марксистське розуміння свободи в його діалектичній взаємодії з необхідністю відкидає як волюнтаризм з його ідеєю довільності людських вчинків, так і фаталізм, що розглядає їх як наперед визначені. Відомо, що в повсякденному житті люди зустрічаються не з абстрактною необхідністю, а з її конкретно-історичним втіленням у вигляді реальних умов життя, соціальних відносин, засобів досягнення певної мети. Люди не в змозі змінити все навколишнє життя, однак мають певну свободу волі у виборі цілей та шляхів їх досягнення, оскільки в кожен момент звичайно існує не одна, а кілька реальних можливостей їхніх дій. Крім того, люди певною мірою вільні у виборі засобів для досягнення обраної мети. Свобода, отже, є не абсолютною, а відносною: вона втілюється в життя шляхом вибору того чи іншого плану дій. У цьому полягає об'єктивна підстава свободи як феномена людського життя.

Вільний вибір суб'єктом варіанта діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Справжній вибір є результатом складного синтезу об'єктивних можливостей зовнішньої діяльності і суб'єктивного багатства внутрішнього світу людини, накопиченого нею соціального досвіду. Вільний вибір є випробовуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність.

Що ж являє собою відповідальність із позицій соціальної філософії? **Відповідальність** – це поняття, що позначає міру відповідності дій соціальних суб'єктів взаємним вимогам, діючим суспільним нормам, загальним інтересам. Залежно від сфери діяльності розрізняють політичну, правову (юридичну), моральну відповідальність, а залежно від суб'єкта відповідних дій – індивідуальну, групову, колективну. Відповідальність обумовлена закономірностями суспільного життя, специфічними зв'язками між соціальними суб'єктами, що вимагають від людини виконання певних обов'язків. Вона формується внаслідок вимог, які висуває до особистості суспільство, соціальна група, колектив. Засвоєні особистістю, вони стають основою мотивації її поведінки.

Механізм дії соціальної відповідальності передбачає контроль за мірою виконання суб'єктом своїх обов'язків, доведення правоти чи провини суб'єкта у певній ситуації. Проблема відповідальності передбачає з'ясування умов, за яких суб'єкт може виконати певні вимоги, вільно здійснити вибір та усвідомити його наслідки. Поза цими умовами свобода перетворюється на нігілізм та аморальність. Становлення особистості передбачає виховання в неї почуття відповідальності, яка має усвідомлюватися людиною в кожній ситуації, реалізовуватися у певних вчинках.

Отже, співвідношення свободи і відповідальності визначає загальні межі свободи діяльності людини. Свобода повинна мати такі межі, щоб не стати свавіллям, насильством над іншими людьми, тобто не перетворитися на неволю. Межами свободи постають інтереси іншої людини, соціальних груп і суспільства в цілому, а також природи як природної основи існування суспільства. У суспільстві свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Однак бажання людини не завжди збігаються з соціальними інтересами. У цьому випадку особистість під впливом законів суспільства змушують до вчинків, що не порушують інтересів суспільства.

З кожною новою епохою відкриваються нові можливості зростання ступеня свободи особистості. Нині основним критерієм суспільного прогресу постає рівень гуманізації суспільства, що визначається рівнем економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особистості. Однак свобода може бути критерієм суспільного прогресу лише тоді, коли її зростання відбувається в розумних межах. Коли вона виходить за ці межі, у суспільстві неминуче розпочинається анархія, що з поняттям „свобода” аж ніяк не сумісна. Відповідно до розвитку громадянських свобод, демократії, культури членів суспільства та можливості їх самореалізації зростає і міра соціальної відповідальності.

Запитання для самоконтролю

1. Розкрийте зміст понять „людина”, „індивід”, „індивідуальність”, „особистість”, їх відмінності та взаємозв'язок.
2. Яка, на ваш погляд, роль особистості в суспільних процесах? Проілюструйте відповідь прикладами.
3. Проаналізуйте внутрішню структуру особистості.
4. Яку роль у становленні особистості відіграють процеси соціалізації й інтеріоризації?
5. Які історичні типи взаємин людини і суспільства ви знаєте? У чому головні відмінності між ними?
6. У чому виявляється вплив суспільства на людину і людини на суспільство?
7. Яка роль держави в подоланні відчуження особистості від влади, забезпеченні свободи особи?
8. Схарактеризуйте трактування сутності свободи у різних філософських системах.
9. Що являє собою поняття волі? Як змінювалися його тлумачення в історії філософії?
10. Які різновиди відповідальності ви знаєте? Що їх об'єднує?

Література до теми «Особистість і суспільство»

1. Андрієнко О. В. Проблема особистості в контексті соціуму транзитивного типу // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 4. – С. 170–176.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Бех І. Д. Духовні цінності особистості: сутність та шляхи оволодіння // Новий колегіум. – 2006. – № 2. – С. 34–38.
4. Коваленко І. І. До проблеми методології дослідження феномена духовності // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – Вип. 2. – С. 84–89.

5. Крапивенский С. Э. Социальная философия: Учеб. пособие. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 413 с.
6. Кривоконь А. С. Факторы социального формирования личности (социально-философский аспект). – Харьков : Факт, 2005. – 240 с.
7. Ларцев В. С. Взаємодія соціальної та культурної детермінант у формуванні особистості // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія Історія. Економіка. Філософія. – 2002. – Вип. 6. – С. 69–75.
8. Скок Н. С. Духовність як необхідна складова буття творчої особистості в ідеальній реальності // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 1. – С. 81–84.
9. Слепухина Г. В. Проблема нравственного развития личности в отечественной и зарубежной психологии // История отечественной и мировой психологической мысли: Постигая прошлое, понимать настоящее, предвидеть будущее: Материалы международной конференции по истории психологии «IV Московские встречи». – М. : Институт психологии РАН, 2006. – С. 308–314.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ
О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №12: “ЦИВІЛІЗАЦІЯ І ПРОГРЕС. ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СУЧАСНОСТІ”

План

1. Цивілізація: сутність та історія поняття. Цивілізаційна типологія суспільства.
2. Техніка і суспільний прогрес.
3. Глобалізація та її соціокультурні наслідки.
4. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація.

Час проведення: 2 години.

1. Цивілізація: сутність та історія поняття. Цивілізаційна типологія суспільства

Одним із ключових понять при характеристиці розвитку сучасного суспільства є „цивілізація”. Воно вживається у багатьох значеннях, тому важливо з’ясувати його походження та головні тлумачення.

Поняття „цивілізація” (від латин. *civitas* – місто, міська община) виникло у другій половині XVIII ст. Французькі просвітителі **А. Тюрго** (1727–1781), **Ж. Кондорсе** (1743–1794) використовували його для позначення соціального ладу, що базується на засадах розуму та справедливості, суспільства, де панує свобода і закон. Водночас Ж.-Ж. Руссо, І. Кант вважали, що цивілізація становить загрозу гуманності, протиставляє розум моральності, реалізує насильство над навколишньою природою і душею людини. У І. Канта цивілізація як сума бездуховних матеріальних цінностей протиставлялася культурі – духовному феномену, що уславляє людину.

Зіставлення поняття „цивілізація” з поняттям „культура” було характерне і для дослідників XIX–XX ст., хоча одностайної думки тут до цих пір не склалося. Так, Ф. Енгельс пов’язував виникнення цивілізації з певним етапом розвитку культури, коли виникають міські поселення, класи і писемність. **О. Шпенглер** (1880–1936), навпаки, розумів цивілізацію як епоху застою та занепаду культури, її смерть, згортання і застигання, що відбувається періодично через кожних 1000 років. **А. Тойнбі** (1889–1975) визначав цивілізацію як цілісне в соціокультурному відношенні, обмежене у просторі та часі людське суспільство. Він розглядав світову історію як сукупність історій самостійних цивілізацій. **К. Ясперс** (1883–1969) приділив основну увагу „цивілізаціям осьового часу” (Греції, Іудеї, Індії, Китаю), існування яких він пов’язував з періодом 800–200 рр. до н.е. Саме в цю епоху, на його думку, представники зазначених цивілізацій внаслідок суттєвих природно-кліматичних, економічних, суспільно-політичних змін стали усвідомлювати буття в цілому і себе у межах власних можливостей. Відбулося відкриття розуму та особистості, усвідомлення простору й часу. Решту давніх народів

філософ визначив як неісторичні: їх суспільство в основі своїй залишилося традиційним.

Існуючі нині визначення цивілізації ґрунтуються на різних засадах – географічних, етичних, культурних, теологічних, техніко-економічних. Предметом цивілізаційного розгляду історії стає становище суспільства, протилежне природному становищу, яке визначається суспільним прогресом. Отже, **цивілізація – це соціальна організація суспільного життя, яке характеризується певним ступенем оволодіння силами природи, техніко-технологічним базисом і загальним зв'язком індивідів або соціальних груп для відтворення суспільного багатства, функціонування і розвитку цього життя.**

Поняття цивілізації у соціально-філософській та історичній літературі вживається в чотирьох головних смислах:

- як синонім культури (А. Тойнбі);
- як стадія деградації та занепаду певної локальної культури (О. Шпенглер);
- як ступінь розвитку людства, що змінює стадію варварства (Л. Морган (1818–1881), Ф. Енгельс);
- як рівень розвитку певного регіону чи окремого етносу.

Цивілізація є соціальною організацією, яка характеризується прогресом суспільного розподілу праці і розвитком інфраструктури, що посилює зв'язки індивідів та соціальних спільнот. Метою цивілізації є відтворення та примноження суспільного багатства.

Формаційний та цивілізаційний підходи дозволяють вивчати різні аспекти історичного процесу. Якщо в основі формації перебуває економічний базис, то фундаментом цивілізації в цілому та окремих її ступенів є техніко-технологічний базис. У зв'язку з цим дослідники визначають три етапи розвитку світової цивілізації – традиційна (землеробська або аграрна), індустріальна та постіндустріальна (інформаційна) цивілізація. Поняття „цивілізація” використовують на різних рівнях: як філософське поняття для

позначення соціальної форми руху матерії, як загальна характеристика єдності світового історичного процесу, як соціокультурний тип, як конкретно-історична соціальна освіта. Відповідно класифікація цивілізацій може бути здійснена за регіонами, за стадіями історичного розвитку, за формами релігії та багатьма іншими критеріями. Ми зосередимо основну увагу на **глобальних** або **світових цивілізаціях** – масштабних етапах в історії людства, що характеризуються специфічним технологічним та економічним способами виробництва, особливими суспільними відносинами й рівнем розвитку культури, певним рівнем потреб, інтересів людини.

У сучасному світі існують різноманітні форми суспільства, що суттєво відрізняються одна від одної за багатьма параметрами. Так само і в історії людства можна помітити, що суспільство пройшло в своєму розвитку різні етапи. За якими ж критеріями можна визначити історичні типи цивілізаційного розвитку людства?

Поширеним нині є поділ історії на три цивілізаційні типи – традиційна (аграрна), індустріальна (техногенна) і постіндустріальна (інформаційна) цивілізації. Аграрна цивілізаційна революція, яка відбулася 6–8 тис. років тому, здійснила перехід від споживацького типу життєдіяльності до продуктивного; індустріальна революція пов'язана з появою машинного виробництва (XVI–XVII ст.); інформаційна революція, в яку вступають найрозвиненіші країни сучасності, є початком нової цивілізації.

Чим же відрізняються типи цивілізацій від типів суспільно-економічних формацій? На відміну від формаційної типології суспільства, яка базується на економічних структурах, певних виробничих відносинах, поняття "цивілізація" фіксує увагу не лише на економічній і технологічній сфері, а на сукупності всіх форм життєдіяльності суспільства – матеріально-економічній, політичній, культурній, моральній.

Творцями концепції трьох історичних типів суспільства стали американські соціологи Д. Белл і **О. Тоффлер** (нар. 1928). За основу їх цивілізаційної схеми була взята технологія як сукупність виробництва і певного

типу використовуваного знання. Пізніше при аналізі типів цивілізації більшу увагу почали приділяти соціокультурним факторам.

Під **традиційним суспільством** дослідники розуміють докапіталістичні (доіндустріальні) суспільні уклади аграрного типу зі способом соціокультурної регуляції, заснованим на традиції. Традиційне суспільство охоплює не лише періоди стародавності і середньовіччя, цей тип соціальної організації зберігся і до наших днів. Багатьом країнам, що розвиваються, і нині притаманні риси традиційного суспільства. Його **головними ознаками** є:

- аграрна спрямованість економіки та екстенсивний тип її розвитку;
- високий рівень залежності від природно-кліматичних, географічних умов буття;
- консерватизм у соціальних стосунках і способах життя; орієнтація не на розвиток, а на відтворення і збереження усталеного порядку і наявних структур соціального життя;
- негативне ставлення до будь-яких нововведень (інновацій); пріоритет традицій, усталених норм, звичаїв, авторитету;
- високий рівень залежності людини від соціальної групи і жорсткий соціальний контроль; різка обмеженість індивідуальної свободи.

Основою індустріального (техногенної) суспільства став розвиток масового машинного виробництва, що розпочинається при переході від Середніх віків до Нового часу. Екстенсивний тип соціального розвитку змінюється на інтенсивний. Найвищими принципами життя людини і суспільства стають зростання, оновлення, розвиток. Циклічний тип розвитку змінюється поступальним. Розвиток економіки на основі техніки, технології, науки перетворюється на провідну детермінанту суспільного розвитку. Виникає нова система цінностей, основу якої складають наука, техніка, технологія. Ідея перетворення світу і підкорення людиною природи стає провідною в культурі техногенної цивілізації. Цінністю стають новизна, оригінальність, взагалі все нове. Принципово змінюється становище індивіда в техногенній цивілізації: утверджується цінність свободи, принцип вихідної рівності людей, автономія

індивіда. Тут набувають особливого значення цінності демократії, суверенності особистості, принцип недоторканості її прав і свобод. Основним смислом діяльності індивідів стає досягнення успіху завдяки власним зусиллям.

Індустріальна цивілізація не тільки динамічна і рухлива, але й досить агресивна. Вона придушує, нівелює, підкорює культуру традиційного суспільства. Серед провідних цінностей цієї цивілізації не останнє місце належить цінностям влади, сили, боротьби, панування над природою. Еволюція західних суспільств XIX–XX ст. виявила фундаментальну суперечність техногенної цивілізації. З одного боку, її вища мета – збільшення матеріального багатства на основі постійного оновлення техніко-економічних систем – перетворює людину на просту функцію, засіб економічної сфери. Індивід стає об'єктом маніпулювання з боку масової культури, засобів масової інформації. Але, з іншого боку, техногенна цивілізація орієнтується на свободу індивіда, мобілізує людську активність, стимулює розвиток її потреб та здібностей. Отже, індустріальна цивілізація породжує і економічний базис, і новий тип людини, яка здатна модифікувати цей базис. Із цим пов'язаний розвиток економічного і політичного лібералізму, визнання принципу соціальної справедливості, створення механізму соціального захисту, обмеження влади пануючої еліти, демократичні свободи.

Ідею індустріального суспільства розробляли в 50–60-х рр. XX ст. такі відомі соціологи, як Р. Дарендорф, Р. Арон, У. Ростоу, Д. Белл. Теорії індустріального суспільства поєднуються нині з технократичними концепціями, а також з теорією модернізації.

Концепція **постіндустріального суспільства** була розроблена Д. Беллом і продовжена в соціологічних, економічних, футурологічних концепціях О. Тоффлера, **Дж. Гелбрейта** (1908–2006), Р. Арона. Численні моделі нової цивілізації породжують і численні її назви – постіндустріальне суспільство, суспільство "третьої хвилі", технотронне, постеконімічне, трансформаційне. Останнім часом все частіше використовується термін "інформаційна цивілізація". Виникнення нового, інформаційного суспільства пов'язане

насамперед зі змінами в соціальній структурі суспільства, що зумовлено новою роллю науки та техніки. Власність, на думку Д. Белла, втрачає своє значення як критерій соціальної стратифікації, вирішальним тут стає рівень освіти і знань. Основою постіндустріальної цивілізації стає інформація, інформаційна технологія, а також так звані ”синергетичні”, здатні до саморозвитку системи — комп’ютерні, біотехнологічні.

2. Техніка і суспільний прогрес

Техніка – це створені людьми знаряддя та засоби для здійснення процесів матеріального виробництва, а також обслуговування духовних, побутових та інших невиробничих потреб. Саме поняття „*techne*” в перекладі з давньогрецької мови означає „уміння, майстерність, віртуозність”. Техніка складає важливу частину продуктивних сил суспільства, ілюструючи рівень, досягнутий людством в освоєнні природи. Німецький філософ **Е. Капп** (1808–1896) вважав, що вся історія людства в кінцевому підсумку зводиться до винаходу все більш досконалих знарядь праці.

Техніка складає матеріальний базис кожної специфічної суспільної організації і тісно пов’язана з науковим знанням. Тому природним видається ускладнення техніки в історичному плані. Спочатку між людиною і природою існувала тільки одна технічна ланка — знаряддя виробництва (інструменти). З появою машин людина вже безпосередньо не керує знаряддям праці, а керує машиною, тобто між людиною і предметом праці вже стоять дві технічні ланки. Третя технічна ланка виникає з упровадженням простої автоматики, наприклад, машини з програмним управлінням. Тут програму праці машині задає людина. Але і на цьому технічні вдосконалення не закінчені, бо виникають усе нові ланки.

На розвиток техніки впливають **зовнішні суперечності** – це суперечності між технічними й економічними чинниками виробництва, взаємопроникнення однієї галузі техніки в іншу. **Головними внутрішніми суперечностями**, що

обумовлюють розвиток техніки, є суперечності між цілеспрямованою діяльністю людини і технічними умовами її здійснення.

Техніка посідає проміжне місце між людиною і природою як предметом праці. З одного боку, технічні засоби – це продукт природи, а з іншого боку – продовження природних органів праці людини. Спочатку, будучи предметом праці, технічні засоби самі стають потім знаряддям перетворення предмета праці. Тому власна внутрішня логіка розвитку техніки обумовлена проміжним положенням техніки, її взаєминами з людиною і природою.

Взаємодія людини і техніки в процесі праці ґрунтується на **принципі цільової єдності**. Як органи праці людини, так і технічні засоби є знаряддями перетворення природи відповідно до потреб суспільства. Були часи, коли замість ножа використовували зуби, замість молотка – кулак. Р. Декарт визначав тварину як складну машину, а Ж. Ламетрі розглядав як машину вже і людину. **Ф. Бекон** (1561–1626) вважав за можливе створити штучних людей, тварин і птахів. У гротескній формі подібні намагання розвінчав видатний англійський письменник **Г. Уеллс** (1866–1946) у фантастичному романі „Острів доктора Моро”.

Інший принцип, що розкриває сутність взаємодії людини і техніки – **принцип доповнення або компенсації**. Соціальна функція техніки виявляється у тому, що людина за її допомоги компенсує недосконалість власних органів праці, їхню нездатність виконувати ті чи інші операції із перетворення продуктів природи, предмета праці. Принцип компенсації було реалізовано ще в первісному суспільстві: дрючок збільшив силу руки, ніж полегшив працю нігтів і зубів. Цей принцип реалізується і нині, коли електронно-обчислювальні машини надолужують недостатню людську пам'ять, прискорюють процес мислення.

Тривалий час в історії людства були поширені концепції технологічного оптимізму. Так, давньогрецькі міфи звеличували тих, хто відкрив людям можливість підпорядкувати стихії природи. Згадаємо оповідь про подвиг

Прометея, який приніс людям вогонь з Олімпу. Не випадково і те, що одним з олімпійських богів був Гефест – покровитель ковальського ремесла. На зміну пануванню негативного ставлення до нових технічних винаходів з боку середньовічного духовенства (яке вважало, що ці винаходи принижують всесильність Бога) прийшли гуманістичні погляди. За часів Відродження митці часто були і винахідниками – пригадаємо, наприклад, таку багатогранну особистість, як **Леонардо да Вінчі** (1452–1519).

Починаючи з XVI ст., у Європі набирає темпів **науково-технічний прогрес** – процес поступального розвитку науки і техніки. Розвиток точних та природничих наук у XVII–XVIII ст. створив ґрунт для впровадження наукових досягнень у виробництво. Промислова революція XIX ст. у найбільш розвинених країнах була б неможливою без відкриттів у сферах математики, фізики, хімії.

У XX ст., однак, у соціальній філософії все більше поширюються ідеї технологічного песимізму. Провісником цього підходу був О. Шпенглер, який убачав причини занепаду культури у руйнівному впливі цивілізації, заснованої на технічному прогресі. У другій половині XX ст., незважаючи на досягнення науково-технічної революції (НТР) в автоматизації виробництва, системах телекомунікації, комп'ютеризації, мікроелектроніки, біотехнології, все більше мислителів оголошує техніку демонічною силою, непідвладною людині, яка руйнує і світ природи (екологічні катастрофи), і духовний світ людини.

Складність і неоднозначність НТР не підлягають сумніву. Саме тому недоцільно оцінювати її наслідки лише позитивно або лише негативно. **НТР – це світовий глобальний процес, що полягає у перетворенні науки на провідний фактор не тільки суспільного виробництва, але й усього суспільного життя.** Вона стимулювала принципovu перебудову продуктивних сил суспільства, підвищення рівня технічної грамотності працівників, зміну всього способу життя людини. Водночас внаслідок прискорення ритму життя людей, змін форм спілкування людство зіткнулося з глобальними екологічними, демог-

рафічними, національно-релігійними, моральними проблемами. Це зумовлює потребу більш глибокого розгляду поняття суспільного прогресу.

Прогрес – це тип, напрям розвитку, що характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. Однак поняття прогресу не є якоюсь самостійною абсолютною сутністю. Це поняття не можна застосовувати до Всесвіту в цілому, оскільки тут відсутній однозначно визначений напрям розвитку, а також до тих природних процесів, що мають циклічний характер. Поняття прогресу має сенс лише стосовно певного історичного процесу або явища, у чітко визначеній системі оцінок. Зокрема, ми можемо визначати перехід від кам'яних знарядь праці до бронзових, а пізніше – до залізних; початок використання машин у виробництві є свідченням технічного прогресу. У Новий час прогрес техніки стає тісно пов'язаним із прогресом наукового знання.

Що ж є рушійною силою прогресу? **Рушійні сили суспільного розвитку** включають діяльність людей, соціальних груп, соціальних спільнот, в основі якої лежать певні інтереси і яка здійснюється через державні та недержавні органи, колективи, первинні соціальні осередки.

Визначення критеріїв суспільного прогресу допомагає схарактеризувати різні типи прогресу. Залежно від того, чи мають суперечності прогресивного розвитку антагоністичний характер, чи є неантагоністичними, визначаємо два основні типи прогресивного розвитку – **антагоністичний** та **неантагоністичний**. Основою антагоністичності прогресу є приватна власність на засоби виробництва у різних її формах, що призводить до присвоєння основних продуктів виробництва меншістю суспільства, яка володіє цими засобами. Суперечності, що виявляються у формі антагонізмів (боротьбі класів, соціальному й національному гнобленні, насильстві, війнах), вирішуються в інтересах певної частини суспільства. Відсутність соціальних антагонізмів означає, що суперечності суспільства, якого б ступеня гостроти вони не набували, можуть бути вирішені в інтересах усього суспільства, усіх соціальних груп.

Із позицій сучасного трактування цивілізаційного підходу **історичний процес** постає насамперед не монолінійною послідовністю, а поліцентричним процесом розвитку і зміни таких культурно-історичних форм, як цивілізації. Саме в рамках сучасної версії цивілізаційного підходу кожна з цивілізацій розглядається як нелінійне утворення. Історичний шлях людства за такого підходу постає як сукупність самобутніх історичних організмів, багатолінійний, поліцентричний, багатомірний процес. Цивілізації виступають як своєрідні макросуб'єкти історії, в кожному з яких відтворюється, уособлюється відповідною мірою і специфічним саме для нього чином увесь всесвітньо-історичний процес.

Відповідно докорінним чином переосмислюються тлумачення суспільного прогресу. За нелінійного розуміння історії прогрес убачається не лише в невинному і нескінченному просуванні в одному й тому ж напрямку одного, уніфікованого надсуб'єкта за вектором „від менш досконалого – до більш досконалого”, але не меншою мірою – у самовизначенні, саморозвитку і здійсненні кожною з цивілізацій своїх, лише їй притаманних задатків, здібностей та можливостей. Це зумовлює розробку дослідниками цивілізаційної типології суспільства.

3. Глобалізація та її соціокультурні наслідки

Становлення постіндустріального суспільства поєднується із глобалізацією соціокультурного процесу у сучасному світі. Поняття „глобальний” (від латинського слова *globus* – Земля, світ) набуло поширення у 60-х рр. ХХ ст. для характеристики ключових питань розвитку людської цивілізації – питань усесвітнього, планетарного масштабу. Взаємодія цих питань на сучасному етапі дозволяє характеризувати їх у межах єдиного процесу глобалізації.

Вивчення глобалізації свідчить про її комплексний характер. Дослідники виокремлюють економічні, інформаційні, політико-ідеологічні, соціокультурні аспекти цього явища. Це дозволяє сформулювати загальне визначення

глобалізації як процесу стрімкого формування єдиного економічного, політичного й інформаційного простору, зумовленого бурхливим розвитком інформаційних і комунікаційних технологій. Пришвидшення й успіх глобалізації пов'язані з тим, наскільки економіка і політика зуміють „культуроцентруватися”, тобто вписати себе до загальної логіки процесу розробки нових культурних універсалій, загальнолюдських цінностей.

Процес глобалізації – це процес становлення цивілізаційної єдності світу. Науково-технічний прогрес об'єднує людство спільними господарськими зв'язками, єдиною торговельною системою і єдиним культурно-інформаційним простором. Усі ми стаємо все більш залежними один від одного не тільки економічно, але і політично, технологічно, інформаційно, культурно. Відомий іспанський соціолог **М. Кастельс** (нар. 1942) у зв'язку з цим запропонував термін „електронне село”: через сучасні засоби комунікації (зокрема, Інтернет) у людини створюється психологічна атмосфера реального і близького контакту з усім світом.

Інформаційна революція докорінним чином змінює внутрішній світ індивіда. Для сучасної людини є доступним широке поле інформації (перш за все візуальної) про моделі культури, споживання, способи життя, що відрізняються від тих, які є заданими цінностями безпосереднього соціального середовища, його звичками, традиціями. Зіткнення зазначених процесів – розширення інформаційних обріїв, яке посилює тенденцію до імітації життєвих стандартів, що потрапляють до цих обріїв, і соціально-психологічної індивідуалізації – справляє могутній вплив на потреби й мотиви особистості. Вони менш, ніж раніше, регулюються культурою, системою цінностей, норм, традицій власного соціального середовища людини і більше – поширеним і визнаним у світовому масштабі стандартом „сучасного” способу життя. Так відбувається глобалізація суспільства масового споживання, яке склалося на Заході.

У сучасному суспільстві, яке динамічно розвивається, із суттєвим рівнем його соціальної стратифікації і втраченими або неефективними традиційними

способами самоідентифікації механізмом соціалізації стає масова культура. Вона починає виконувати ціннісно-орієнтаційні функції, які реалізуються, зокрема, через соціально марковане споживання. Ця культура, що існує в різноманітні варіантів, фактично відображає смакову й естетичну диференціацію потреб, а також складну суспільну ієрархію і через споживання закріплює ці відносини. Не випадково сучасну масову культуру визначають як „великого агента глобалізації”.

Глобальний масштаб інформатизації суспільства характеризує поняття **інформаційного простору – сфери виробництва, передачі, засвоєння і використання інформації**. Інформаційним простором є фізичний простір, у якому циркулюють інформаційні потоки, що переміщуються в часі (передача інформації) та просторі (зберігання інформації).

Людина є головним споживачем інформації, яка збирається, перетворюється, зберігається відповідно до потреб людини. Тому вона одночасно є творцем свого інформаційного простору і його основним елементом, що забезпечує існування та розвиток цього простору. У наш час інформаційний простір відіграє таку значну роль в житті людини, що її існування як біологічного виду може залежати від рівня розвитку і швидкості перетворення цього простору.

Існуючі технології забезпечення життєдіяльності людини неминуче можуть призвести до знищення умов життя людини і самої людини. Ця криза не може бути подолана за короткий час без якісного підвищення інтелекту людини. Для цього необхідне значне посилення інтелектуальних можливостей людини, що неможливе без наявності належного інформаційного простору. У процесі інформатизації відбувається швидке **зростання інформаційного простору людини**. При цьому інформаційний простір особистості досягає розмірів інформаційного простору суспільства, а останнє стає єдиним інформаційним простором з могутньою високорозвиненою інфраструктурою і єдиним інформаційним фондом.

Подібні зміни інформаційного простору вступають у суперечність з психофізичними особливостями людини до сприйняття інформації. У цьому випадку пропускна спроможність людини починає знижуватися аж до повного припинення сприйняття інформації. Розробляється декілька шляхів подолання цієї суперечності. Зокрема, пропонується виявити і використовувати психофізичні особливості людини, які дозволили б у багато разів збільшити можливості отримання та переробки інформації. Цей нетрадиційний шлях вельми принадний, але поки що досить проблематичний. Пропонується також знайти способи посилення відомих інтелектуальних людських здібностей: створення нової інформаційної техніки і технологій, методів обробки та надання інформації, передача все більшої частки інформаційної діяльності інформаційним системам, що створюються на базі нових технологій. Реальний шлях подолання даної суперечності полягає у комбінації різних шляхів на основі гуманістичної етики, яка змогла б докорінним чином змінити всю систему світогляду людей. Завдання такої етики полягає у вихованні гуманістичного світовідчуття, формуванні відчуття відповідальності, етичної переоцінки ставлення до природного середовища.

Отже, цивілізаційний розвиток людства у сучасних умовах характеризується складністю та суперечливістю, зумовленими впливом багатьох чинників. У ситуації надзвичайної соціальної мобільності, зростання інформаційних та культурних зв'язків, економічних контактів світ, з одного боку, стає все більш тісним і взаємозалежним, а з іншого – зростає тенденція до опору культурній та етнічній уніфікації, нівелюванню ціннісних особливостей, національних традицій різних країн. Усі ми різні і, тим більше, готові відстоювати своє право залишатися самими собою, але всі ми живемо в єдиному світі, де неможливо відокремитися від близькості іншого – чужої культури, мови, традицій, навіть якщо вони нам не до вподоби. Основна проблема глобалізації – це питання „Як жити разом?“, а основний її сенс – здатність прийняти ознаки іншої цивілізації, не втрачаючи своєрідності власної культури, вміння вести рівноправний діалог культур.

Феномен глобалізму, порівняно новий для людського сприйняття, є внутрішньо суперечливим і далеко не однозначним. Його актуальність визначається численними явищами, породженими сучасним розвитком людства. Рух антиглобалізму, економічна, військово-політична, соціокультурна глобалізація, глобальна економічна криза, зростання народонаселення, бідність, тероризм – усі ці гострі питання нашого сьогодення так або інакше пов'язані з феноменом глобалізму.

У чому ж полягає сутність глобалізму? Його соціальна природа є дуже різномірною. У культурно-історичному визначенні **глобалізм** постає як загальносвітова культура, що охоплює національні культури у всіх формах свого вияву. У природничо-науковому визначенні глобалізм розглядаємо крізь призму глобальних змін, що можуть призвести до екологічних катастроф. У політичному аспекті глобалізм є процесом становлення нового світового порядку, який на сучасному етапі постає як нова колонізація світу.

Тривалий час світ ХХ століття був розколотий на два угруповання, які протидіяли одне одному: країни, орієнтовані на СРСР (соціалістичний табір) і країни, орієнтовані на США (капіталістичний табір). Нині на зміну двополюсному (біполярному) світу прийшов багатопольосний, але існує тенденція перетворення його на однополюсний світ. Ця тенденція соціального розвитку до однополюсного світу породила ідеологію сучасного **глобалізму**. Ще нещодавно (у 60–80-ті рр. ХХ ст.) ідея глобалізму розумілася як система мислення, спрямованого на розгляд глобальних проблем людства. Але наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. ця ідея зазнала значних трансформацій. Нині **глобалізм – це ідеологія і політика світової еліти (фінансової олігархії, транснаціональних корпорацій), спрямована на утвердження тотальної економічної влади над усіма сферами соціального життя, економічне та політичне панування у планетарному масштабі.**

Західна філософія глобалізму спирається на ряд теоретичних концепцій. До них, зокрема, належать, теорія відкритого суспільства К. Поппера, світ-системний підхід **І. Валлерстайна** (нар. 1930), концепція „зіткнення

цивілізацій” **С. Хантінгтона** (1927–2008), концепція „кінця історії” **Ф. Фукуями** (нар. 1952), геополітичний варіант глобалізації **З. Бжезінського** (нар. 1928). К. Поппер ідеалізує „відкрите суспільство” західного зразка, оскільки, на його думку, лише воно є відкритим для модернізації, а тому готове принести свої історичні цінності, традиції, надбання культури в жертву технологічним новаціям. Тим самим обґрунтовується універсальний принцип уніфікації культурного різноманіття народів та держав відповідно до єдиного стандарту нового світового порядку. С. Хантінгтон вважає, що основою зіткнення цивілізацій є нині не економічні та політичні суперечності, а міжкультурні відмінності, що йдуть углиб етнічної й цивілізаційної історії; Захід, на його думку, вступає в боротьбу з усіма незахідними цивілізаціями. З. Бжезінський відверто визначає глобалізм як глобальну перевагу США – „дійсно світової держави” – над усіма іншими країнами світу.

Які ж чинники зумовлюють таку ситуацію? Дослідники визначають такі передумови поширення принципів глобалізму:

- реалізація геополітичної могутності США, які цілеспрямовано прагнуть утвердити однополюсний світ;
- бурхливе економічне зростання у „глобальному трикутнику” Північна Америка – Західна Європа – Південно-Східна Азія;
- руйнівний хаос, пов’язаний з послабленням економічної та політичної ролі національних держав на тлі зміцнення могутності транснаціональних корпорацій;
- тиск транснаціоналізму на сучасність, пов’язаний зі зростанням активності цивілізацій, які раніше належали до „третього світу”;
- поляризація світового співтовариства на „золотий мільярд” та решту людства;
- демографічний вибух, який переважно охоплює найбільш бідні частини людства;

- наука як безпосередня продуктивна сила, що містить у собі не тільки позитивне начало, але й руйнівний потенціал (зброя масового ураження, інформаційна та психологічна зброя, генна інженерія).

У межах глобалістської доктрини виникає ідея „золотого мільярда” як привілейованої частки людства – єдиної, що гідна порядкувати ресурсами планети. Оскільки, як було засвідчено вченими, сучасні тенденції економічного розвитку ведуть до певних меж зростання, то ці межі можна значно відсунути за рахунок усунення від ресурсів більшості населення планети (5 млрд. людей). Тільки обрана меншість достойна кращого майбутнього. Така позиція виправдується ідеєю природного ринкового відбору з його основним критерієм – ринковою рентабельністю. Лише ті країни, які виявили свою життєздатність за цим показником, мають право користуватися дефіцитними планетарними ресурсами, розвивати свою промисловість, науку, культуру. Інші народи не повинні чинити опору переходу національних ресурсів до рук тих, хто краще буде розпоряджатися ними. Тим самим підривається основний принцип демократичного співтовариства – рівна гідність людей, рівне право на краще майбутнє.

У сучасній світовій економіці домінує глобальна фінансова олігархія, яка не тільки визначає правила економічного і політичного світового порядку, але й впливає на духовну атмосферу: девальвується все, що не можна продати за гроші, – сумлінність, безкорисливість, чесність, патріотизм, національні святині. Головними засобами поширення впливу фінансової олігархії є транснаціональні корпорації, що контролюють ринки сировини та збуту товарів у різних регіонах світу. Таким чином, створюється глобальна система протекторату над національними економіками.

На початку XXI ст. ідеологія глобалізму фактично втілює прагнення правлячих кіл США, що претендують на роль світового лідера. Глобалізм виявив свою ворожість щодо національно-культурної спадщини народів світу. Виникає явище комерціалізації культури, коли більш рентабельне тиражування коміксів, астрологічних календарів, порнопродукції витісняє культурні

здобутки, що ґрунтуються на гуманістичних цінностях. Принцип економічної доцільності поширюється не тільки на економічну сферу. Фундаментальна наука, гуманітарне знання, універсальна теоретична освіта, літературна класика, високе мистецтво, духовна свобода девальвуються у світі, в якому панує комерційна вигода і ринковий розрахунок.

Такі ідеї набувають розповсюдження через активний вплив сучасних ЗМІ. Наслідком динамічного цілеспрямованого інформаційного впливу на індивідуальну свідомість є те, що людина все більше починає жити не в реальному світі, а у світі інформаційних фантомів. Навіть повсякденну реальність індивідуальна свідомість намагається оцінювати, виходячи в основному з досвіду і системи цінностей, що набуті нею через комплекс існуючих у суспільстві інформаційних технологій, в першу чергу ЗМІ. У ряді випадків цей досвід і система цінностей можуть бути імплантовані до індивідуальної та суспільної свідомості ззовні, будучи штучно сконструйованими спеціалістами в галузі інформаційних технологій відповідно до цілей певного замовника. У ролі такого замовника можуть виступати як державні, так і інші структури. Виникає проблема маніпулювання людською свідомістю, яка виявляє себе на різних рівнях, становить загрозу розвитку як людства в цілому, так і кожної особистості.

За умови подальшого поширення глобалізму як варіанту уніфікації соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного життя усього світу перспективою людства неминуче стає масштабний ціннісний конфлікт. Збереження миру має бути пов'язане не з нав'язуванням стандартів однієї держави усім іншим, а з усвідомленням вікових традицій, історико-культурної пам'яті народів, моральних та релігійних норм як запоруки існування людської цивілізації.

4. Глобальні проблеми людства: сутність та класифікація

Наприкінці ХХ ст. людство зіткнулося з низкою проблем, що мають глобальний (всепланетний) характер і загрожують самому існуванню людства в

майбутньому. Гострота і складність цих проблем викликали появу нової галузі знання – **глобалістики, теорії глобальних проблем**, в розробці якої беруть участь представники не тільки суспільних і гуманітарних, але й природознавчих і технічних наук. Особлива роль в осмисленні глобальних проблем належить філософії, яка розкриває основоположні принципи життя людини в сучасному світі. Філософія дає можливість зрозуміти, якими повинні бути суспільство та особистість, щоб не втратити свого людського характеру.

Виникнення глобальних проблем припадає на ХХ ст., хоча передумови цього були закладені всім розвитком техногенної цивілізації. Саме у ХХ ст., в ході НТР, антропогенний вплив на природу набув планетарних масштабів, як і проблеми, пов'язані з ним. **Глобальні проблеми** – це ті проблеми, що зачіпають інтереси людства в цілому, від яких залежить доля і саме виживання людства на планеті, а тому такі проблеми можна вирішити тільки спільними й організованими зусиллями всього світового співтовариства.

Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. за ініціативою італійського економіста **А. Печчеї** (1908–1984) була створена міжнародна громадська організація – Римський клуб. Нині Римський клуб налічує близько 100 дослідників із 30 країн світу. Представники Римського клубу стали активно досліджувати глобальну проблематику, складати прогнози і давати практичні рекомендації щодо стратегії діяльності людства. Уже перші доповіді цієї організації містили прогноз щодо неминучої катастрофи людства за умов збереження існуючих темпів і тенденцій розвитку. Були визначені межі зростання світової цивілізації, зумовлені обмеженістю природних ресурсів планети, руйнівним характером антропогенного втручання в природне середовище, зростанням народонаселення тощо. Основна ідея останніх доповідей Римського клубу – доля людства залежить від нових якостей самої людини, від формування нового світогляду, ядром якого буде глобальна свідомість людей, тобто усвідомлення ними своєї відповідальності за долю планети і людства.

Представники Римського клубу вперше здійснили **класифікацію глобальних проблем**, що включають в себе інтерсоціальні, природно-соціальні й антропосоціальні проблеми.

До **інтерсоціальних глобальних проблем** належать: проблема глобальної безпеки, збереження миру на планеті в умовах збільшення локальних конфліктів, встановлення справедливого економічного порядку (проблема відносин між багатими та бідними країнами, що пов'язана із загальними відносинами „Захід – Схід”), проблема міжнародного глобального тероризму, підтримка і збереження мультикультуралізму (множинності етнічних культур) на планеті.

Природно-соціальні глобальні проблеми включають:

- екологічні проблеми (охорона природи, розумне освоєння світового океану і космосу);
- сировинна проблема (за останні 40 років у світі використано мінеральної сировини стільки, скільки за всю попередню історію);
- проблема енергетичних ресурсів (кожні десять років вироблення електроенергії подвоюється, хоча запасів джерел енергії – нафти, вугілля, торфу, сировини для атомної енергетики – вистачить при сучасній динаміці ще на декілька десятиріч).

Щодо екологічної проблематики, то світовим науковим співтовариством були сформульовані три основні стратегічні підходи:

- обмежувальна стратегія або стратегія нульового зростання (пропозиція обмежити виробництво і споживання);
- стратегія оптимізації (пошук такого оптимального рівня та якості виробництва, що забезпечує розвиток без катастроф);
- стратегія замкнених циклів на основі біотехнологій і безвідходних виробничих процесів.

До **антропосоціальних глобальних проблем** належать проблеми забезпечення суспільством умов для повноцінного розвитку індивіда (охорони здоров'я, освіти, контролю за кількістю народонаселення). Цінності людського

здоров'я в умовах глобалізації набувають все більшого значення. Це пов'язано з посиленням небезпеки, яка виникає через невирішеність людством численних соціально-економічних та екологічних проблем. Проблема людського здоров'я належить до тих проблем, ступінь розв'язання яких зумовлює не лише кількісні та якісні характеристики подальшого розвитку людства, а навіть саму можливість його існування в майбутньому як біологічного виду.

Проблеми охорони здоров'я мають певні особливості в різних регіонах світу. Найбільш гостра загроза людському здоров'ю постає у країнах, які розвиваються. Головними чинниками цього є зростання бідності і нестача продовольства – тенденції, які в останній чверті XX – на початку XXI ст. тільки посилюються. З ними пов'язані висока захворюваність і дитяча смертність, незабезпеченість населення чистою питною водою. Нераціональне та неповноцінне харчування становить пряму загрозу здоров'ю людства, а використання екологічно небезпечних технологій може призвести до виродження на генному рівні цілих націй і народів.

Інші проблеми є спільними для розвинених держав та країн „третього світу”. Це, зокрема, зростання числа генетичних, онкологічних, алергічних захворювань, збільшення споживання ліків, рівня аварійності, зниження імунного статусу, пандемія СНІД. Великий ризик для здоров'я населення становить деградація природних ресурсів у результаті людської діяльності, особливо хімічне та радіаційне забруднення (в Україні це засвідчила аварія на Чорнобильській АЕС). Дослідники прогнозують, що до 2030 р. ці тенденції зберігатимуться.

Серед усіх глобальних проблем особливе місце посідає **демографічна (проблема народонаселення)**. Всі інші проблеми певною мірою пов'язані зі зростанням кількості людей на Землі. Сьогодні на планеті мешкає 6 млрд. людей; це складає рівно половину можливої кількості населення Землі (за іншими, більш оптимістичними підрахунками, – чверть можливостей планети). Уся попередня історія людства привела до появи першого мільярда населення в середині XIX ст. Сьогоднішня динаміка зростання – 1 млрд. за 10 років. Зміна

такої динаміки може залежати переважно від зміни економічного зростання (зони високої народжуваності співпадають із зонами низького економічного зростання). На динаміку зростання народонаселення впливає не тільки економічний фактор, але й культурно-національні і релігійні фактори. За прогнозами, у найближчому майбутньому особливо швидко буде зростати населення Африканського континенту та Індії. У європейських країнах, у тому числі в Україні, спостерігається низька народжуваність.

Кожна глобальна проблема співвідноситься з усіма іншими, і очевидне, на перший погляд, вирішення однієї з них може ускладнити або якимось впливати на рішення інших. Жодна з цих проблем не може бути вирішена за рахунок послідовного застосування заснованих на лінійному підході методів минулого. Як показав досвід, на певному рівні розвитку людства проблемні явища починають поширюватися усією планетою, незважаючи на відмінності конкретних соціально-політичних умов, що існують у різних країнах, – саме так вони утворюють глобальну проблему.

Отже, різні глобальні проблеми мають єдину основу – стихійність і нерівномірність суспільного розвитку. Вирішення кожної з них вимагає від людства переходу до узгоджених, планомірних дій у світовому масштабі. Основними підходами до вивчення глобальних проблем є **соціальні, наукові та гуманістичні**. Їх комплексне застосування потребує формування нової, планетарної свідомості людства. Сучасна глобалістика все частіше звертається до гуманістичних цінностей, які розглядаються у межах проєктів майбутнього.

Одним з перших учених, хто поставив і докладно розробив питання про гуманістичний вимір глобальних проблем, був радянський філософ **І. Фролов** (1929–1999). Він зазначає, що розкриття цього виміру передбачає відповіді на такі питання:

- чи змінюється на сучасному етапі сама людина, її біологічна, генетична природа, психофізичні якості?
- Як ці зміни відбиваються на фізичному та духовному світі людини, її сприйнятті сенсу й мети життя?

- Чи здатна наука допомогти соціальній реалізації сутності людини?
- Як наука може впливати на розвиток здібностей людини та її потреб, сприяти досягненню соціальної рівності людей при збереженні своєрідності кожної особистості?

Нагадаємо, що поняття прогресу у соціальній філософії позначає розвиток суспільства та його підсистем від менш досконалих до більш досконалих. Мета і завдання, які висувують люди у процесі суспільного розвитку, зазнають постійних змін. Відповідно оцінки прогресу теж мають історично мінливий характер.

Що ж очікує людство в майбутньому? У ХХ ст. виникла особлива **наука про майбутнє – футурологія**, яка створює певні моделі майбутньої цивілізації, визначає її характеристики.

Найбільш розвинені країни вже вступили в період розвитку **інформаційної цивілізації**. Які ж основні **контури нової цивілізації**?

По-перше, очевидним стає принципово інший тип детермінації нової цивілізації. Це будуть вже не соціально-економічні і техніко-технологічні чинники, а фактори людської самодетермінації – свідомості, вільного вибору, соціально-культурних пріоритетів.

По-друге, така цивілізація має ґрунтуватися на іншій, ніж техногенна, системі культурних цінностей: на етиці ненасильства, на відмові від культу сили і панування, на толерантному ставленні до різних культурних традицій, на принципово інших засадах ставлення до природи. Зростання цілісності і єдності людства буде супроводжуватися зростанням багатоваріантності і різноманітності культурного розвитку.

По-третє, нове суспільство буде ґрунтуватися на розвитку нового типу соціальних зв'язків людей. Суспільство розрізнених, атомізованих індивідів заступить суспільство вільних спільнот, де людина стане будувати свої зв'язки, виходячи з міркувань вільного вибору, орієнтуючись на власні смаки і потреби.

По-четверте, технологічною основою майбутньої цивілізації будуть принципово нові процеси і об'єкти, які здатні до саморозвитку (комп'ютерні

системи, біотехнологічні комплекси). Нині визначальним ресурсом стає інформація. Інформаційний продукт недостатньо купити, його треба вміти використовувати. Тому надзвичайно підвищується роль освіти, яка має бути безперервною протягом життя.

Інформаційне суспільство не буде суспільством безпроблемним. Воно формується не як період всезагального миру і благоденства, а як найбільш насичений суперечностями етап соціального прогресу. Імовірним є майбутній активний опір розвитку нової цивілізації. Може посилитися поляризація світу внаслідок різних рівнів освоєння і доступу до засобів інформаційного простору. Інформаційні технології, пов'язуючи людей земної кулі, водночас можуть залишитися недоступними в своїх найбільш розвинених варіантах для багатьох територій і народів, які не стануть об'єктами інтересу для глобальної економіки. Зокрема, А. Панарін прогнозує появу так званого четвертого світу (поза межами процесів глобалізації) і його природну реакцію – виникнення глобального кримінального механізму, зростання різного роду фундаменталізмів (з можливою інформаційною війною) та новими варіантами тероризму.

Такі загрози змушують шукати шляхи подолання існуючих проблем. Ще наприкінці 70-х рр. ХХ ст. філософи застерігали щодо можливості появи інформаційного імперіалізму, коли інформація стане засобом тиску і панування над людьми. Вже сьогодні, коли в інформаційному просторі постійно збільшується кількість псевдоінформації, у людей виникає бажання не мати інформації, звільнити себе від інформаційного тиску задля збереження власної духовної свободи.

А. Печчеї слушно зазначає, що лише через розвиток кращих людських якостей і людських здібностей можна досягти змін всієї орієнтованої на матеріальні цінності цивілізації, використовувати її величезний потенціал в інтересах усього людства. Всеосяжний суспільний прогрес можливий тільки на шляху поєднання досягнень техногенної цивілізації зі здобутками гуманістичної культури. Якщо ми хочемо зараз приборкати негативні наслідки

науково-технічної революції і спрямувати людство до гідного майбутнього, то необхідно перш за все подумати про зміну світу самої людини, про революцію в самій людині.

Отже, жоден окремий напрям розвитку – економічний, науково-технічний чи технологічний – не зможе вивести людство з історичної безвиході, якщо він не буде підкріплений гуманітарною революцією, перебудовою свідомості, у якій мають знайти відображення загальнолюдські цінності. Глобальні проблеми за своєю сутністю є проблемами як соціальними, так і духовно-моральними. Тому для збереження майбутнього потрібен новий тип особистості, яка б усвідомила планетарну відповідальність і безперспективність існування, не осяяного світлом великих моральних ідей.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке цивілізація? Схарактеризуйте основні значення цього поняття.
2. Як співвідносяться формаційний та цивілізаційний підходи до історичного процесу в контексті сучасної філософії історії?
3. Визначте поняття „техніка”. Яку роль у розвитку людства вона відіграє?
4. Розкрийте головний зміст концепції технологічного оптимізму й технологічного песимізму?
5. Визначте, у чому полягає складність тлумачення поняття „прогрес”?
6. Назвіть головні цивілізаційні типи. Схарактеризуйте особливості кожного з них.
7. У яких сферах сучасного життя знаходять прояв глобалізаційні процеси?
8. Як інформатизація суспільства впливає на духовний світ людини?
9. Схарактеризуйте поняття інформаційного простору та перспективи його розвитку.
10. Визначте головні прояви глобалізму у сучасному світі та їх наслідки.
11. Які головні групи глобальних проблем визначають дослідники?
12. Які риси характеризують поняття планетарної свідомості людства?
13. Визначте головні перспективи розвитку людства у XXI ст.

Література до теми “Цивілізація і прогрес. Глобальні проблеми сучасності”

1. Братимов О. В. и др. Практика глобализации: игры и правила новой эпохи. – М. : ИНФРА–М, 2000. – 344 с.
2. Глобалізація і безпека розвитку / О. Г. Білорус та ін. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
3. Дилигенский Г. Г. Человек перед лицом глобальных процессов // Грани глобализации: трудные вопросы современного развития. – М. : Альпина паблишер, 2003. – С. 329–359.
4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
5. Квіткін П. В. Духовне життя соціуму в умовах становлення інформаційного суспільства // Наукові записки Харківського університету Повітряних сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1. – С. 37–49.
6. Кефели И. Ф. Социальная природа глобализма // Перспективы человека в глобализирующемся мире. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С. 88–147.
7. Лисенко М. В. Інформаційне суспільство як теорія і практика сучасності // Вісник Національного технічного університету Київський політехнічний інститут. Філософія, політологія, педагогіка. – 2007. – № 2, ч. 1. – С. 23–26.
8. Панарин А. С. Искушение глобализмом. – М. : ЭКСМО, 2003. – 413 с.
9. Романюк С. Н. Информационное общество и его войны // Гуманітарний часопис. – 2009. – № 1. – С. 120–124.
10. Толстых В. Социокультурный вызов глобализма // Глобализация и идентичность: хрестоматія. – Х. : Ексклюзив, 2007. – С. 344–361.
11. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М. : Логос, 2001. – 254 с.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ.

О.В. Рябініна

“ ” _____ 2017 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА №13: “СУТНІСТЬ ТА ЗМІСТ КУЛЬТУРИ.

ІСТОРИЧНІ ТИПИ КУЛЬТУРИ”

План

1. Поняття культури, її основні трактування.
2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства.

Час проведення: 2 години.

1. Поняття культури, її основні трактування

Культура, в якій ми живемо, з перших років починає визначати нашу психологію і поведінку. Це відбувається завдяки впливу різноманітних складових культури: мови, традицій, мистецтва, побуту, моралі. Це розмаїття свідчить про складність і глибину поняття „культура”.

Термін „культура” в перекладі з латини означає „обробка”. У Стародавньому Римі це поняття застосовувалося в сільському господарстві для позначення агрономічних методів. Отже, вже в античні часи культура розглядалася як сфера свідомої діяльності людини, яка спрямована на перетворення, на протипагу змінам природного характеру.

У нашій повсякденній свідомості культура виступає як збірний образ, що поєднує мистецтво, літературу, релігію, науку, освіту та ін. Філософія ж використовує поняття культури, що розкриває сутність буття людини як реалізацію її творчості й волі. Саме культура відрізняє людину від інших істот, тому вона є специфічно людською реальністю. Її можна визначити як міру людського в людині.

Культура є реалізацією людської творчості й волі. Звідси виникає розмаїття форм культурного розвитку. Однак культура є закріпленою в тих символічних формах, які кожне покоління отримує у спадок від попередніх. Надіндивідуальна логіка культури не залежить від бажання окремої людини; справедливо буде сказати, що й культура творить людину. Проте слід урахувати, що культура сама є продуктом людської творчості: через неї людина відкриває й змінює світ і саму себе. Людина є творцем, і лише через це – витвором культури.

Поняття **культури** позначає універсальне відношення людини до світу, через яке людина створює світ і саму себе. Вивчаючи різні культури, ми відкриваємо для себе інші людські світи, в яких люди й жили, і усвідомлювали себе інакше, ніж ми. Кожна культура є спосіб творчої самореалізації людини. Тому осягнення інших культур збагачує нас не тільки знанням, але й творчим досвідом.

В історії філософії склалися **діяльнісний і ціннісний підходи до сутності культури**. Перший з них визначає культуру як все, що створене людиною, своєрідну „другу природу”. Проте такий підхід характеризує культуру як сферу, що існує ззовні людини, не розкриває її зв’язків як з внутрішнім світом особистості, так і з суспільством. У рамках другого підходу культура характеризується як сукупність створених людиною цінностей – як матеріальних, так і духовних, вбачає у ній певний аспект діяльності суспільства. Але за такого підходу поза увагою залишається процес культуротворення, динаміка культури. Отже, кожен з цих підходів відображає важливі риси розвитку культури, проте не вичерпує її змісту.

Культура може бути визначена як система надбіологічних програм людської життєдіяльності, що історично розвиваються і забезпечують відтворення і зміни в суспільному житті, в його головних проявах. Формою цих програм є знання, норми, навички, ідеали, гіпотези, вірування, цілі, ціннісні орієнтири людства. Культура зберігає досвід і водночас генерує нові програми, які реалізуються в різних формах людської активності. Чільне місце серед них посідає творчість.

Зміст культурних програм не завжди усвідомлюється людиною, і далеко не всякий зміст може бути виражений раціонально. Але всі вони можуть стати загальнозначущими, поєднуючи людей і виступаючи основою їхніх думок та почуттів. Саме такий зміст творить культуру. Людина наділяє цим змістом весь світ, який постає для неї у своїй універсальній значущості. Отже, все у світі може виступати для людини як „своє” і як „чуже”. Культура є саме тим універсальним способом, завдяки якому людина робить світ „своїм”, відділяючи його від „чужого”.

У такий спосіб навколишній світ перетворюється на світ культури. Навіть зоряне небо або глибини океану належать культурі, оскільки їм віддана частка людської душі. Якби не було цього, людина не милувалася б небом (згадаємо знамениту думку І. Канта щодо двох речей, які наповнюють душу людини неперевершеним захопленням – зоряного неба над нами і морального

закону всередині нас), поети не писали б віршів, а вчені не віддавали б вивченню природи всі сили своєї душі. Теоретична думка народжується не одразу, і щоб вона виникла, потрібний інтерес людини до таємниць світу. Але інтересу й подиву немає там, де немає культурного змісту, що спрямовує думки й почуття багатьох людей на освоєння світу й власної душі.

Як же ця система змісту передається від однієї людини до іншої? Щоб відповісти на це питання, необхідно визначити, у чому виражається й закріплюється **значеннєвий світ культури**. В основі його знаходиться домінуючий зміст культури. Значеннєва домінанта культури – це головний зміст, загальне відношення людини до світу, що визначає характер усіх інших смислів і відносин. Поєднуючи людей, культура дає їм не тільки загальний спосіб осягнення світу, але й спосіб порозуміння, вираження сутності душі.

Людина виражає свої думки й почуття за допомогою знаків. Але культура виражається в особливих знаках – **символах**. Саме через символи нашої свідомості відкривається глибинний зміст культури, що живе у людській душі, об'єднує людей за єдиним типом сприйняття світу і самих себе. Справжній символ не просто позначає зміст, але несе в собі всю повноту його діючої сили. Наприклад, ікона у християнстві не просто позначає Бога – для віруючого вона виражає Божественну присутність, володіє тією ж силою, як і виражений нею зміст, тобто віра самої людини. У традиційній військовій культурі прапор не тільки позначає певну військову частину: він є уособленням самої честі, і втратити прапор – те ж саме, що втратити честь.

Символічні форми культури передаються від людини до людини, від покоління до покоління. Але самі по собі вони складають лише зовнішній бік культури. Символи стають вираженням культури лише через творчу активність людини. Якщо ж людина не усвідомлює сутності цих символів, то вони перетворюються на абстрактну предметну оболонку. Тому не можна визначати поняття культури тільки через символи, не можна ототожнювати культуру й символічний світ. Кожен символ набуває конкретного значення в межах буття певної культури.

Буття культури здійснюється в різних **формах**. Основними серед них є мораль, релігія та мистецтво. **Моральність** виникає, коли місце табу, що програмували поведінку первісної людини на рівні несвідомого, заступають перші моральні регулятиви – обов'язок, сором і честь. Вони формують особистість людини і дозволяють їй здійснювати самоконтроль в умовах відносної внутрішньої автономності від колективу. У різних культурах кожен з цих регулятивів має різну роль. Наприклад, культуру Японії етнографи визначають як приклад культури сорому, зорієнтованої на оцінку людини з боку оточення (дії визначаються тим, що скажуть або подумають інші).

Із підвищенням внутрішньої автономності людини й формуванням зрілої особистості виникає такий моральний регулятив, як совість. Отже, моральність виникає як внутрішня саморегуляція в сфері волі, і моральні вимоги до людини зростають відповідно до розширення цієї сфери. Розвинена моральність – це реалізація духовної волі людини, вона заснована на ствердженні самоцінності людини.

Релігія виражає потребу людини у відчутті своєї причетності до основ буття. Однак, на відміну від міфу, людина відшукує їх не в житті природи, а у сфері потойбічного (трансцендентного). У світових релігіях (християнство, мусульманство, буддизм) обожнюється не природа, а надприродні сили й, насамперед, дух з його волею й творчістю. Божественне знаходиться по той бік природи й розглядається як надприродний абсолют. Розвинена релігія звільнила людину від міфологічної поєднаності з природою й внутрішньої залежності від стихійних сил та неусвідомлених пристрастей.

Мистецтво відображає потребу людини в образно-символічному вираженні й переживанні значущих моментів свого життя. Воно створює нову реальність – світ переживань, що висловлюються спеціальними образно-символічними засобами. Прилучення до цього світу, самовираження й самопізнання в ньому становлять одну з найважливіших потреб людської душі. Архітектура і скульптура, живопис і графіка, музика і танці, театр і кіно, телебачення, література дозволяють пізнати світ, проте це пізнання

здійснюється в особливій формі. У кожному творі мистецтва висловлюється конкретна головна ідея. Завдяки цьому спостерігач зосереджується на тому, що в повсякденному житті може залишитися непоміченим. І це спостерігання інколи змінює саму особистість людини: вона може замислитися над тим, що раніше здавалося неважливим, змінити свій стиль поведінки, стати спрямованою до нового сенсу життя. Через культуру людина може прилучитися до творчих досягнень безлічі геніїв. Але це прилучення здійснюється лише тоді, коли людина починає не просто споглядати культурні символи, а відтворювати культурний зміст у власній душі й власній творчості.

Культура є основою людської творчості, але вона і втримує її у певних рамках своїх символічних зразків. Та в переломні моменти, в епохи великих культурних переворотів виявляється, що старий зміст вже перестає задовольняти людину, що він стискає розвинений людський дух. І тоді людський дух виривається з полону старих понять для того, щоб створити нові основи для творчості.

Прикладом таких глобальних зрушень є культура Відродження, що заперечила зміст середньовічної культури. Новим явищем, яке було притаманне Відродженню, став гуманістичний погляд на людину і навколишній світ. Він визначав, зокрема, нові оцінки людської гідності, засновані на високих моральних якостях особистості, а не на її походженні чи багатстві, нові оцінки праці, творчості, волі. Ці ідеї гуманізму визначили зміст таких шедеврів культури, як картини Леонардо да Вінчі, проза **М. Сервантеса** (1547–1616), трагедії **У. Шекспіра** (1564–1616).

Нові значеннєві основи створюються індивідуальною творчістю. Однак, щоб народилася нова культура, необхідне закріплення її змісту в символічних формах і визнання його іншими людьми як зразка. Цей процес має соціальний характер. Зміст, породжений генієм, випробовується через досвід інших людей. А оскільки визнання нових значеннєвих підстав відбувається в гострих зіткненнях із прихильниками старої традиції, то щаслива доля нового змісту зовсім не означає щасливої долі для його творця. Страти **Т. Мора** (1478–1535)

та **Дж. Бруно** (1548–1600), зречення **Г. Галілея** (1564–1642) – це лише окремі приклади трагічного шляху „через терни до зірок”.

Класичний підхід до культурної традиції як **царини духу** є характерним для філософії Г. Гегеля. У ній культура, як і раніше, виступає як реалізація розуму, але це вже – реалізація світового розуму або абсолютного духу. Цей світовий розум розгортає свою сутність, реалізуючи себе в долі цілих народів, втілюючись у науці, техніці, релігії, мистецтві, різних формах суспільного устрою й державного життя. Цей дух переслідує загальні цілі, які не можна пояснити як суму задумів окремих людей або як індивідуальну мету сильної історичної особистості. Г. Гегель стверджував: „Такі загальні світові цілі... не може втілювати в життя один індивід так, щоб всі інші ставали його слухняними знаряддями, але такі цілі самі прокладають собі шлях — почасти з волі багатьох, а почасти проти їхньої волі й поза їхньою свідомістю”.

Г. Гегель у своїй теорії виходив із того незаперечного факту, що розвиток світової культури виявляє таку цілісність і логіку розвитку, які не можуть бути виведені із суми індивідуальних зусиль. Творчість окремих людей і навіть цілих народів підкоряється цій прихованій логіці, що виявляє себе лише тоді, коли все розмаїття культурних явищ буде зрозумілим як таке, що саморозгортається в єдине ціле. Такий спосіб розгляду й становить заслугу Г. Гегеля.

Теорія локальних культур О. Шпенглера заперечила цілісність світової культури. На думку О. Шпенглера, кожна культура має власну долю; первинною він вважає позараціональну душу культури, яка є унікальною й не може бути до кінця виражена раціональними засобами. Подібно до живої істоти, культура народжується, щоб реалізувати свої сили, які згасають зі старістю і йдуть у небуття разом зі смертю. Така доля всіх культур. Смерть культури – це вичерпання сил її душі, коли її зміст вже не надихає людей, звернених тепер не до здійснення культурних цінностей, а до утилітарних цілей і благоустрою життя. Цей період О. Шпенглер пов’язує з настанням епохи цивілізації. Культура жива остільки, оскільки вона зберігає потаємний зв’язок з людською душею. Душа культури живе в душах людей, яких надихають

цінності цієї культури. Якщо ж культура перестає притягати й надихати людські душі, вона приречена. Коли цивілізація поглинає людину цілком, у неї вже не залишається сил створювати нові шедеври культури, вогонь душі згасає.

А. Тойнбі, як і О. Шпенглер, визнає існування численних культур, кожна з яких має власну специфіку. Однак А. Тойнбі не розглядає кожен культуру як замкнуте у собі утворення. Історію культури він оцінює як реалізацію божественної ідеї у людському житті, що прагне до досконалості свого конкретно-історичного втілення, але зіштовхується при цьому із зовнішніми перешкодами. Однак ці перешкоди перетворюються для творця в умову прогресу. Перешкода сприймається творцем як виклик, відповіддю на який є новий акт культурно-історичного розвитку. **Концепція „викликів – відповідей”** А. Тойнбі дає ключ до розуміння творчої природи й можливої альтернативності культурно-історичного процесу. Розвиток культури здійснюється як серія відповідей, що дає творчий людський дух на ті виклики, які кидає йому природа, суспільство й внутрішня нескінченність самої людини. При цьому завжди можливі різні варіанти розвитку, як можливі різні відповіді на один і той самий виклик. В усвідомленні цієї фундаментальної обставини й полягає значення теорії А. Тойнбі.

Прихильники **ігрової концепції культури** визначають гру як культурно-історичну універсалью. **Х. Ортега-і-Гассет** (1883–1955) протиставляв масовій культурі справжню „живу” культуру, яку людина робить особистим надбанням, звертаючись до неї в силу спонтанної внутрішньої потреби. Характеристика живої культури, дана іспанським філософом, співзвучна з критеріями гри Й. Хейзінги. Сутність культури, на думку цих мислителів, становлять спонтанність і відсутність прагматичної установки. З конкретних елементів такої культури складається елітарний шар культурного процесу, що протистоїть наступу масової культури.

Гра розглядається як найважливіший феномен людського буття поряд із чотирма іншими – смертю, працею, пануванням та коханням – німецьким філософом **Е. Фінком** (1905–1975). На його думку, ігровий принцип пронизує

все людське життя і визначає спосіб розуміння буття. На відміну від Й. Хейзінги, Е. Фінк вважає гру найважливішим способом реалізації людської діяльності, яка не притаманна тваринному світу. Фантазія як спосіб оперування уявним властива тільки людині. У грі, підставою якої служить фантазія, реалізуються високі духовні людські потенції. Так відбувається піднесення людини над природою й народження культури.

2. Матеріальна і духовна культура. Типи культур в історії людства

Поняття духу позначає в філософії ідеальну сферу – на відміну від матеріальної. Відповідно до цього ми можемо визначити наявність в кожній культурі матеріальної і духовної культур. Перша з них включає насамперед різноманітні засоби матеріального виробництва: енергетичні й сировинні ресурси, технології матеріального виробництва, знаряддя праці, засоби споживання й продукти матеріального виробництва. **Матеріальна культура** людства завжди ширше за існуюче матеріальне виробництво. У неї входять всі види матеріальних цінностей: архітектурні цінності, будинки й спорудження, засоби комунікації й транспорту, парки та ін. Крім того, вона зберігає в собі матеріальні цінності минулого – пам'ятники, археологічні об'єкти, обладнані пам'ятки природи та ін.

Духовна культура містить у собі як сукупність результатів духовної діяльності, так і саму духовну діяльність. Її пам'ятки існують у різноманітних формах. Це звичаї, норми й зразки поведінки людини, що склались у конкретно-історичних соціальних умовах. Це також моральні, естетичні, релігійні або політичні ідеали й цінності, різні ідеї й наукові знання. Загалом, це завжди продукти інтелектуальної, духовної діяльності. Вони, як і продукти матеріального виробництва, використовуються в життєдіяльності людини для задоволення її певних потреб.

Існує безліч культур, що реалізувалися в людській історії. Кожна з них породжувала і породжує свою мораль, своє мистецтво й виражається у відповідних символічних формах. Проте діалог культур є можливим, оскільки

всі вони мають загальне джерело — людину з її волею і здатністю творити.

Кожна культура неповторна. Але виникає логічне питання: як тоді оцінити ступінь розвитку культури? Чи можна визнати всі культури абсолютно рівноправними? Багато культурологів дотримуються таких поглядів. Однак, на думку дослідників, критерії оцінки культури все ж існують. Вони ґрунтуються на тому факті, що первинною цінністю у світі є людина, розвиток її особистості й волі. Отже, ступінь розвитку певної культури може бути визначений через її відношення до волі й гідності людини, а також через ті можливості, які ця культура надає для творчої самореалізації особистості.

Дослідники культури (О. Шпенглер, А. Тойнбі) пропонували різноманітні класифікації культур. Поширеною в сучасній літературі є типологія культур, яка спирається на проблемно-хронологічний принцип. Вона дозволяє виділити такі основні культурно-історичні типи: первісна культура; культура Стародавнього Сходу; антична культура (культура Стародавньої Греції та Риму); середньовічна культура; культура Відродження та Реформації; культура Нового часу; сучасна культура (XX – початок XXI ст.).

У рамках кожного з цих типів культур існують різноманітні національні культури. Культура кожного етносу є унікальним явищем. Вона дозволяє людині здійснити етнічну ідентифікацію – усвідомити приналежність до певного етносу. Критеріями цього усвідомлення є мова, традиції, релігія.

Усвідомлюючи свою тотожність із представниками однієї етнічної спільноти, людина водночас відокремлює себе від інших спільнот. Ця ідентифікація може бути як позитивною (людина задоволена приналежністю до певного етносу), так і негативною (люди можуть відчувати незадоволення, навіть приниженість). Взаємодія етнічних культур може викликати ряд проблемних ситуацій: негативне ставлення представників домінуючої культури до етнічних меншин; внутрішній конфлікт у свідомості людини, яка водночас усвідомлює себе представником двох культур. Головне в цій ситуації – розуміння того, що різниця між культурами не має бути підставою для встановлення кордонів між людьми і народами.

Поряд із наявністю численних етнічних культур у сучасному світі поширюється інтернаціоналізація культури. Вона обумовлена як соціально-економічними й політичними процесами (світовий розподіл праці, глобалізація, інтеграція держав Євросоюзу), так і суспільними чинниками (науково-технічний прогрес, поширення телебачення, Інтернету). Наявність інтернаціональних елементів не заперечує неповторності кожної культури. Необхідно усвідомлювати співвідношення між інтернаціональним і національним, поєднуючи досягнення прогресу із збереженням самобутності кожної культури.

Таким чином, культура є втіленням водночас і неповторності, і типовості, поєднанням традицій та новаторства. За допомогою культури утверджуються ідеали, які допомагають становленню й розвитку духовного світу суспільства та особистості.

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття культури як людської реальності?
2. У чому полягають діяльнісний і ціннісний підходи до культури?
3. Як Г. Гегель характеризує роль духу у культуротворенні?
4. Порівняйте зміст концепцій культури О. Шпенглера й А. Тойнбі, визначте їх спільні та відмінні риси.
5. У чому полягає ігрова концепція культури?
6. Визначте сутність матеріальної і духовної культури.
7. Як може бути визначений ступінь розвитку культури?
8. Схарактеризуйте основні типи культур.
9. Як співвідносяться інтернаціональне та національне в культурі?

Література до теми «Сутність та зміст культури. Історичні типи культури»

1. Каирова Б. Е. Личностно-ценностное измерение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 2. – С. 9–12.

2. Касьянова Е. И. Нравственная активность как сущностная характеристика толерантности // Вестник Воронежского государственного университета. – 2008. – № 1. – Гуманитарные науки. – С. 85–96.
3. Лапина Т. С. Общество как субстрат и творение культуры // Вопросы культурологии. – 2009. – № 1. – С. 10–13.
4. Радугин А. А. Культурология. – М. : Центр, 2003. – 303 с.
5. Рябініна О. В. Феноменологія музики. Досвід концептуалізації. – Харків: Харківський військовий університет, 2000. – 286 с.
6. Свасьян К. А. Человек как творение и творец культуры // Вопросы философии. – 1987. – № 6. – С. 132–137.
7. Степин В. С. Культура // Вопросы философии. – 1999. – № 8. – С. 61–71.
8. Чаплигін О. К. Про культурно-історичний контекст становлення творчого потенціалу людини як багаторівневого феномена // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 533. Теорія культури і філософія науки. – С. 185–190.
9. Швейцер А. Культура и этика. – М. : Прогресс, 1973. – 355 с.